

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Θεολογική Σχολή

Τμήμα: Θεολογίας

Τομέας: Ιστορικός

**ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ
ΧΡΗΣΤΩΝ ΗΘΩΝ.**

**Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ
ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΕΣ**

**Διπλωματική εργασία Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης στο
Κανονικό Δίκαιο**

Χανδρινού Βασιλείου

A. M. 645

Υπό την εποπτεία του Καθηγητή:

π. Γρηγορίου Παπαθωμά (Αρχιμ.)

Αθήνα 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- **Εισαγωγή**

1. Η έννοια των Κανόνων Δικαίου.....σελ. 4
2. Η έννοια των Χρηστών ηθών.....σελ. 10

1^ο μέρος

- **Ιστορική επισκόπηση**

1. Το Εβραϊκό Δίκαιο.....σελ. 13
2. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο.....σελ. 18
3. Το Κανονικό Δίκαιο.....σελ. 25
4. Το Ιουστινιάνειο Δίκαιο (Νεαρές).....σελ. 38
5. Ο Ποιμαντικός χαρακτήρας των Πατερικών Κανόνων.....σελ. 51
6. Οι Κανόνες Δικαίου και τα Χρηστά ήθη
στην ελληνική ιστορία.....σελ. 64

2^ο μέρος

- Η έννοια της Δημόσιας Διοίκησης (Διοικητικό Δίκαιο).....σελ. 74
- Η συμβολή των Κανόνων Δικαίου και των Χρηστών Ηθών
στη συναλλαγή της Δημόσιας διοίκησης με
τους πολίτες.....σελ. 85
- Συμπεράσματα.....σελ. 98
- Επίλογος.....σελ. 101
- **ΠΗΓΕΣ**.....σελ.104
- **ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**.....σελ.105

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια των Κανόνων Δικαίου

Ο ίδιος ο άκτιστος Θεός από διάθεση κοινωνίας με το κτιστό¹ και από απέραντη αγάπη για αυτό δημιούργησε τον άνθρωπο, τον οποίο κάλεσε να συμμετάσχει στην ανθρώπινη ιστορία ως συμπρωταγωνιστής του. Ο Αδάμ και η Εύα έγιναν μαζί - κατά την ομολογία του Αδάμ «τούτο νυν οστων εκ των οστων μου και σαρξ εκ της σαρκός μου"» ο πρώτος άνθρωπος. Κλήθηκαν να κάνουν τρόπο ζωής το θείο θέλημα και να πραγματοποιήσουν την πρώτη κοινωνία ανθρωπίνων προσώπων, από την οποία θα προέρχονταν όλοι οι άνθρωποι.

Η κλήση όμως του ανθρώπου από τον Θεό, να συμβιώσει με τον συνάνθρωπο του, ως μέλος μιας κοινωνίας, δεν μπορεί να υλοποιηθεί, αν δεν προϋπάρχει η απαραίτητη προϋπόθεση της αγαπητικής ειρηνικής συνύπαρξης, ένα καθεστώς απαραίτητο και ουσιαστικό, ώστε η ανθρώπινη ύπαρξη να οδηγηθεί στην πρόοδο και ευημερία. Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του, επισημαίνει την αδυναμία του ανθρώπου να ζήσει εκτός του πλαισίου μιας κοινωνίας, αποτυπώνοντας στη ρήση του, «ο άνθρωπος είναι ζώο πολιτικό», την αναγκαιότητα του ανθρώπου για συμβίωση και συνύπαρξη. Το Ρωμαϊκό δίκαιο επίσης στηρίζεται πάνω στο αξίωμα: *Ubi societas, ibi jus* (όπου υπάρχει κοινωνία ανθρώπων, εκεί υπάρχει και το δίκαιο), γεγονός που καθιστά την έννοια της δικαιοσύνης επιβεβλημένη, ώστε να επιτευχθεί ο στόχος της ειρηνικής συνύπαρξης των ανθρώπων μέσα σε μια κοινωνία.

Τι είναι όμως δίκαιο; Σε αναζήτηση συγκεκριμένου πλαισίου, που να απαντά στο προαναφερθέν ερώτημα, μπορεί να συναντήσει κανείς έναν πλουραλισμό απαντήσεων². Ωστόσο, μόνον ένας ορισμός φαίνεται να απαντά στην ουσία του δικαίου και επιπλέον να μην αμφισβητείται από κανέναν και αυτός είναι ο εξής: Δίκαιο είναι, το σε κάθε περίπτωση ορθό. Αυτό δηλαδή που επιτυγχάνει αποτελεσματικά την ισορροπία ανάμεσα στις ανθρώπινες σχέσεις, που επιλύει τις διαφορές που μπορεί να προκύπτουν στα ανθρώπινα μέλη μιας κοινωνίας και που

¹ (πβ. «ποιήσωμεν άνθρωπον κατ' εικόνα ημετέραν και καθ' ομοίωσιν.....» Γεν. 1, 26).

² «Ο Αριστοτέλης έλεγε: Δίκαιον άρα το νόμιμον και το ίσον. Ο Κέλσος έγραφε: Jus est ars boni et aequi (Δίκαιον είναι η τέχνη του καλού και του ίσου). Ενώ σύμφωνα με έναν περιγραφικό ορισμό: «Δίκαιο είναι το σύνολο των νόμων και των κανόνων, βάσει των οποίων πραγματοποιείται και ρυθμίζεται η οργάνωση και η ζωή μιας κοινωνίας, των φυσικών και νομικών προσώπων αυτής». Παναγιώτη Μπούμη, Κανονικόν Δίκαιον, Αθήνα 2000, σελ.10.

διασφαλίζει με επιτυχία την συνέχιση αυτής της κοινωνίας και των μελών της στην εξέλιξη του χρόνου.

Είναι σαφές βέβαια, ότι σε αυτό το σημείο προκύπτουν αρκετά ερωτήματα, σχετικά με τη προσέγγιση της προβληματικής, του τι πρέπει να θεωρείται ορθό μέσα σε μια κοινωνία προσώπων, όσο και για το ποιος πρέπει να θεωρηθεί, ως η απόλυτη εκείνη αυθεντία, που, με το κύρος της, θα έχει τη δυνατότητα να εισηγηθεί το πλαίσιο των νόμων, που θα οριοθετούν αποτελεσματικά την ανθρώπινη ελευθερία, άρα και την ανθρώπινη συμπεριφορά.

Από την αρχή της ανθρώπινης ιστορίας, δύο μορφές δικαίου διεκδικούν να δώσουν απάντηση στο ερώτημα, του τι είναι ορθό, και να προτείνουν την αντίστοιχη αυθεντία, που με το κύρος της έχει τη δυνατότητα να περιορίσει ή να διατηρήσει αναλλοίωτη και αλώβητη την ανθρώπινη ελευθερία.

1. Πρωταρχική μορφή δικαίου είναι το Φυσικό δίκαιο³ που ερευνάται και από την επιστήμη της Θεολογίας. Το Δίκαιο είναι έμφυτο στον άνθρωπο. Ο ίδιος ο Θεός, ως Δημιουργός του κόσμου άρα και του ανθρώπου, κινούμενος από την άπειρη αγάπη του, δημιούργησε τον κόσμο, για να «εκδηλώσει την στοργική του αγαθότητα και να καταστήσει μετόχους της δικής του χαράς και δόξης και μακαριότητας και τα πλάσματα του»⁴. Με μόνο κίνητρο την αγάπη Του, έδωσε την δυνατότητα στον άνθρωπο να ξεχωρίζει το σωστό από το λάθος, το ορθό από το μη ορθό, και να επιλέγει. Όλα αυτά όμως συντελούνται στην προπρωτική κοινωνία των ανθρώπων, γιατί μετά την πτώση και λόγω της αμαύρωσης του «κατ' εικόνα», η λογική του ανθρώπου εσκοτίσθη, ο άνθρωπος εξέπεσε και κατέληξε να είναι έρμαιο των παθών του, των λανθασμένων επιλογών του, της μόνιμης ροπής προς την αμαρτία. Στο φυσικό δίκαιο απόλυτος κριτής και νομοθέτης παραμένει ο ίδιος ο Θεός.

2. «Το Θετικό δίκαιο, είναι το σύνολο των νόμων, οι οποίοι προσδιορίζονται από την πολιτεία ή άλλον οργανισμό»⁵, αποτελεί προϊόν της μεταπτωτικής κοινωνίας. Σε αυτή τη μορφή δικαίου, νομοθέτης είναι ο ίδιος ο άνθρωπος. Αναζητά να ορίσει την έννοια του ορθού, ωστόσο όμως η ανθρώπινη φύση του δεν του το επιτρέπει. Εξαιτίας της υποκειμενικότητας του χαρακτήρα του, οι νόμοι του ανθρώπου έχουν

³ Παναγιώτη Μπούμη, Κανονικόν Δίκαιον, Αθήνα 2000 σελ. 13.

⁴ Αθανασίου Φραγκοπούλου, Η Ορθόδοξος χριστιανική πίστις μας, Αθήνα 1989, σελ. 69.

⁵ Παναγιώτη Μπούμη, Κανονικόν Δίκαιον, Αθήνα 2000 σελ. 13.

πάντοτε πρόσκαιρο χαρακτήρα, τροποποιούνται, μεταβάλλονται ή ακόμα και καταργούνται μέσα στο χρόνο. Η ατέλεια αυτών των νόμων, αποτελεί και τη βασική αιτία μη τήρησης τους από τον άνθρωπο, γι' αυτό και πολλές φορές οι νόμοι επιβάλλονται αναγκαστικά. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι Κανόνες δικαίου διαφορότροπες χωρίζονται σε δύο επιμέρους κατηγορίες, ανάλογα με τον τρόπο που αυτοί αποτυπώνονται:

1. Γραπτό δίκαιο, οι νόμοι δηλαδή που θεσπίζονται σε μια οργανωμένη πολιτεία από τα νομοθετικά της όργανα.
2. Άγραφο δίκαιο, τα έθιμα δηλαδή που έχουν καθιερωθεί σε μια οργανωμένη ή μη κοινωνία.

Το Θετικό δίκαιο από τη φύση του – αφού αποτελεί προϊόν της ανθρώπινης προσέγγισης, για την αντιμετώπιση των προβλημάτων συνύπαρξης και συμβίωσης των ανθρώπων ως μέλη κοινωνιών – κρίνεται πολλές φορές ανεπαρκές λόγω της περατότητας του, αλλά και λόγω της πολλαπλότητας των ερμηνειών του. Έτσι, ολοένα και περισσότερο θεωρείται αναγκαία η αναζήτηση ενός ευρύτερου φάσματος κανόνων, που να έχει τα χαρακτηριστικά του Φυσικού δικαίου. Για παράδειγμα, σε ένα δημοκρατικό καθεστώς, πολλές φορές γίνεται αναφορά στους κανόνες του Φυσικού δικαίου, για να αντιμετωπιστούν προβλήματα, που άπτονται της βιοηθικής και χρήζουν αντιμετώπισης. Λόγω της συχνότητας που αυτά εμφανίζονται, (αναφερόμαστε στα φαινόμενα της κλωνοποίησης, της άμβλωσης, της ευθανασίας, της παρένθετης μητρότητας κ.α.)⁶, θεωρείται αναγκαίος ο διαχωρισμός του Θετικού δικαίου, σε γραπτό και σε άγραφο – εθιμικό, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω.

Το άγραφο – εθιμικό δίκαιο έχει φορέα του την κοινωνία, καθιερώνεται μέσα σε αυτήν, γιατί αποτελεί μακρόχρονη και επαναλαμβανόμενη πρακτική, ασκείται εν συνειδήσει δικαίου, (κάθε κανόνας του δηλαδή αναγνωρίζεται ως κανόνας δικαίου – *opinio juris*), και τέλος δεν μπορεί να έρθει σε αντίθεση με έναν τυπικό νόμο. Ο γραπτός κανόνας δικαίου υπερισχύει του άγραφου κανόνα, αφού μπορεί οποιαδήποτε στιγμή να τον καταργήσει ή να τον τροποποιήσει. Από τα ανωτέρω καθίσταται σαφές ότι το κράτος έχει τη δυναμική να προάγει σε νόμο, οποιοδήποτε κανόνα του εθιμικού δικαίου, είτε δια νόμου, έχει την δυνατότητα να τον καταργήσει.

⁶ Δημήτριος Τσάτσος, Συνταγματικό δίκαιο, τόμος Α', Θεωρητικό θεμέλιο, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1994.

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα στην έννοια του εθίμου με την νομική του διάσταση και στην έννοια του εθίμου, όπως αυτή αναφέρεται μέσα στην λαογραφία. Π.χ. το έθιμο της οπλοχρησίας σε ένα γλέντι ή σε ένα γάμο δεν το καθιστά έθιμο με τη νομική του έννοια, αλλά μια πράξη παράνομη που επιφέρει κυρώσεις, εφόσον έρχεται σε αντίθεση με κανόνα του ποινικού δικαίου.

Εάν τα πράγματα, παρουσιάζονται δύσκολα για το ανθρώπινο δίκαιο, δεν συμβαίνει το ίδιο με το Κανονικό ή Εκκλησιαστικό Δίκαιο. Πηγή του Κανονικού δικαίου δεν θεωρείται η ανθρώπινη λογική, η οποία εσκοτίσθη μετά την πτώση του ανθρώπου και την απομάκρυνση του από το Θείο θέλημα. Πηγή του Κανονικού δικαίου είναι η εν Χριστώ αποκαλυφθείσα αλήθεια, η οποία θεμελιώνεται και φανερώνεται μέσα στη ζωή της Εκκλησίας «εν Αγίω Πνεύματι». Μετά την Ανάληψη του Κυρίου, ο Θεός έστειλε τον Παράκλητο, «το Πνεύμα της Αληθείας» (Ιω. 14, 16-17 & 15, 26). Από τότε «οδηγεί εις πασαν την αλήθειαν» (Ιω. 16, 13) όλους εμάς, ώστε με ασφαλή και αδιαμφισβήτητο τρόπο μέσα στην Εκκλησία Του, να γνωρίσουμε και εμείς αυτή την αλήθεια και να γίνουμε φορείς της. Το Κανονικό ή Εκκλησιαστικό δίκαιο στηρίζεται στους κανόνες που θεσπίστηκαν από την Εκκλησία. Αυτοί οι κανόνες αποτελούν την βασική πηγή του, «εκφράζουν αυθεντικώς εν Αγ. Πνεύματι τη διδασκαλία της Εκκλησίας, για την ορθή βίωση του περιεχομένου της εν Χριστώ αποκαλύψεως, της αληθείας και σωτηρίας, ενώ συγχρόνως προλαμβάνουν ή και διορθώνουν κάθε τάση παρανοήσεως της».⁷

Το θέλημα του Τριαδικού Θεού παραδόθηκε μέσω των Αποστόλων στην Εκκλησία. Αυτό το Θείο θέλημα διατηρείται ανόθευτο μέσα στην Εκκλησία από γενεά σε γενεά και αποτυπώνεται στην ιερά Αποστολική και εκκλησιαστική παράδοση. Μέσα στην εξέλιξη του χρόνου, αυτός ο μοναδικός και ανεκτίμητος θησαυρός της εκκλησιαστικής παράδοσης βρίσκεται καταγεγραμμένος στον κανόνα των βιβλίων της Αγίας Γραφής, στα πρακτικά και στις αποφάσεις των Οικουμενικών και Τοπικών Συνόδων, στα συγγράμματα των Πατέρων, στα λειτουργικά βιβλία και στα λοιπά έθιμα και βιώματα της Εκκλησίας. Όλοι εμείς οι χριστιανοί καλούμαστε να διατηρήσουμε αναλλοίωτη και αδιάσπαστη αυτή τη παράδοση, κάνοντας πράξη αυτό που ήδη ο καθηγητής Παν. Μπρατσιώτης είχε ευστόχως επισημάνει: «Η Εκκλησία, η

⁷ Παναγιώτη Μπούμη, Κανονικόν Δίκαιον, Αθήνα 2000, σελ. 14.

Βίβλος και η Παράδοσις, είναι και μένουν εις την Ορθόδοξον Εκκλησίαν εις μίαν αδιαίρετον ενότητα»⁸.

Δευτερεύουσα πηγή του Κανονικού Δικαίου είναι το εκκλησιαστικό έθιμο⁹. Έχει τα χαρακτηριστικά κατ' αντιστοιχία του άγραφου – εθιμικού δικαίου, όπως τα επισημάναμε παραπάνω, παραθέτοντας όμως τις εξής διευκρινίσεις:

Το έθιμο έχει ως φορέα του το πλήρωμα της Εκκλησίας. Έχει επικρατήσει και αυτό μέσα από την μακροχρόνια και ομοιόμορφη εφαρμογή του, μέσα από το σύνολο του πληρώματος της Εκκλησίας και όχι μόνον από ένα μέρος του, και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να προσκρούει σε δόγμα της ορθόδοξης πίστης ή να βρίσκεται σε αντίθεση με το Πνεύμα της Αγίας Γραφής ή τους ιερούς Κανόνες της Εκκλησίας.

Το σύνολο των κανόνων δικαίου ταυτίζεται με τους ουσιαστικούς νόμους. Στις σύγχρονες κοινωνίες, η έννοια ουσιαστικός νόμος είναι κάθε πράξη της πολιτείας που περιέχει κανόνες δικαίου, άσχετα με το ποιο όργανο ήταν αυτό που συνήλθε, για να τους θεσπίσει. Τόσο τα νομοθετικά όργανα, όπως η Βουλή, όσο και τα όργανα της εκτελεστικής εξουσίας, όπως είναι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, η εκάστοτε κυβέρνηση, η Διοίκηση και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, παράγουν κανόνες δικαίου. Σε σχέση με τους κανόνες δικαίου, οι αρχές του δικαίου είναι γενικότερες. Αυτές οι αρχές αποτελούν τον πυρήνα της έννομης τάξης. Μπορεί να τις συναντήσει κανείς σε διάφορες μορφές δικαίου (στο Συνταγματικό δίκαιο ως αρχή της ελευθερίας, αρχή της ισότητας, η αρχή του κράτους δικαίου κ.α). Όλοι οι κανόνες μαζί και οι αρχές δικαίου αποτελούν το ισχύον δίκαιο και είναι μέρος του θετικού δικαίου. Η έννομη τάξη κάθε κράτους, είναι προϊόν του συνόλου των κανόνων και των αρχών δικαίου που ισχύουν κάθε χρονική στιγμή, για αυτό και κάθε κράτος έχει τη δική του έννομη τάξη. Κάθε κράτος επίσης έχει τη δική του πηγή κανόνων δικαίου, η οποία μπορεί να προκύπτει από το Θεοκεντρικό ή Ανθρωποκεντρικό σύστημα, από το οποίο διέπεται. Στην πρώτη περίπτωση ως πηγή

⁸ Pan. Bratsiotis, Ein orthodoxer Beitrag, σελ. 22. Πρβλ. και Nik. Nissiotis, Die Einheit von Schrift und Tradition, εν «Oekumenische Rundschau», τόμ. 14 (1965), σελ. 271 εξ.

⁹ Ο Μ. Βασίλειος στον πζ' κανόνα του, θεωρεί ότι το έθος έχει δύναμη νόμου, διά το υφ' αγίων ανδρών τους θεσμούς ημίν παραδοθήναι». Ο βυζαντινός κανονολόγος Βαλσαμών λέει ότι η μακροχρόνια πράξη, η οποία έχει καταστεί έθιμο, τότε επικρατεί και ισχύει ως νόμος, όταν δοκιμασθεί και αναγνωρισθεί σε δικαστήριο και προ παντός όταν δεν αντιτίθενται σε αυτή, ούτε ανατρέπονται δια μέσου αυτής ιεροί κανόνες και νόμοι: «Οίδα γαρ τότε την μακράν συνήθειαν αντί νόμου κραττείν, δοκιμασθείσαν πάντως δικαστικώς, ότε νόμοι και κανόνες διά ταύτης ου παραλύονται». Πρβλ. Μπούμη Παναγιώτη, Κανονικόν Δίκαιον, Αθήνα 2000, σελ. 45.

δικαίου θεωρείται το Κοράνι σε διάφορες ισλαμικές χώρες, ενώ στη δεύτερη πηγή δικαίου μπορούν να θεωρούνται και οι αποφάσεις των δικαστηρίων σε χώρες, όπως είναι η Αγγλία. Σε κάθε περίπτωση οι κανόνες δικαίου έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα και το κάθε κράτος έχει τη δυνατότητα να τους επιβάλλει με εξαναγκασμό. Το Ελληνικό κράτος έχει τους δικούς του κανόνες δικαίου, που ισχύουν σε όλο το εύρος της ελληνικής επικράτειας, έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα και όλοι οι πολίτες έλληνες, ευρωπαίοι και αλλοδαποί που κατοικούν μόνιμα ή παροδικά σε αυτήν, έχουν την υποχρέωση να τους υιοθετούν και να τους τηρούν απαρέγκλιτα.

Η έννοια των Χρηστών Ηθών

Η έννοια των χρηστών ηθών αποτελεί μέχρι και σήμερα για τη νομική επιστήμη ένα πρόβλημα, καθώς γίνεται προσπάθεια να την οριοθετήσει, πέραν του γεγονότος ότι αποτελεί πάντοτε ένα ενδιαφέρον θέμα του Δημοσίου δικαίου.

Ωστόσο, η προσέγγιση και μόνο του όρου «ήθος», από μόνη της, εμπερικλείει μία ιδιάζουσα προβληματική, γεγονός που καθιστά αυτή τη προσέγγιση επιβεβλημένη, έστω και παρενθετικά. Ο καθηγητής γλωσσολογίας Γεώργιος Μπαμπινιώτης προβαίνει στο διαχωρισμό των εννοιών «ήθος» και «έθος», αποδίδοντας τους δύο διαφορετικούς ορισμούς, χωρίς να παραβλέπει ότι οι δύο αυτές λέξεις έχουν κοινή ινδοευρωπαϊκή ρίζα «swedh»¹⁰. Η ποιότητα του χαρακτήρα ενός ανθρώπου αποδίδεται μέσα από τον όρο «ήθος», ενώ η συνήθεια, η έξη, το έθιμο αποδίδεται μέσα από τον όρο «έθος». Ο Αριστοτέλης μέσα από το έργο του «Ηθικά Νικομάχεια»¹¹ παρατηρεί ότι οι ηθικές αρετές αποτελούν προϊόν του έθους, απόρροια της συνήθειας δηλαδή, την οποία ο άνθρωπος αποκτά μέσω του καθημερινού ψυχικού και πνευματικού αγώνα. Οι ηθικές αρετές κατακτώνται μόνο μέσα από μια συνειδητή προσπάθεια, την οποία ο άνθρωπος καλείται από μικρή ηλικία να οικοδομήσει και να ακολουθήσει, ώστε στη συνέχεια να γίνει βίωμα και αναπόσπαστο κομμάτι του χαρακτήρα του.

Η ύπαρξη αξιών με απόλυτη ισχύ, συναντάται ευρέως στο φυσικό δίκαιο και αφού το τελευταίο προϋπάρχει του θετικού δικαίου και θεωρείται θεμέλιο του, μπορεί εύκολα να γίνει κατανοητή η υπεροχή του ηθικού νόμου, μέσω του οποίου προσεγγίζεται και εκφράζεται η έννοια των χρηστών ηθών.

Στη σύγχρονη εποχή, η νομική επιστήμη και η νομολογία αποδέχεται τα χρηστά ήθη ως μια αξιολογική έννοια με ευρύτατο περιεχόμενο, που εντάσσεται στη λειτουργία των γενικών ρητρών. Επίσης, δεν είναι λίγοι και αυτοί που θεωρούν ότι η

¹⁰ Γεώργιος Δ. Μπαμπινιώτης, Λεξικό της νέας Ελληνικής γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 1998, σελ. 559.

¹¹ «Διττής δη της αρετής, της μεν διανοητικής της δε ηθικής, η μεν διανοητική το πλείον εκ διδασκαλίας έχει και την γένεσιν και την αύξησιν, διόπερ εμπειρίας δεϊται και χρόνου, η δ' ηθική εξ έθους περιγίνεται, όθεν και τούνομα έσχηκε μικρόν παρεκκλίνον από του έθους. Εξ ου και δήλον ότι ουδεμία των ηθικών αρετών φύσει ημίν εγγίνεται, ούθέν γάρ των φύσει όντων άλλως εθίζεται, οίον ο λίθος φύσει κάτω φερόμενος ουκ αν εθισθείη άνω φέρεσθαι, ουδ' άν μυριάκις αυτόν εθίζει τις άνω ριπτών, ουδέ το πυρ κάτω, ουδ' άλλο ουδ' άλλο ουδέν των άλλως πεφυκότων άλλως αν εθισθείη. Ουτ' άρα φύσει ούτε παρά φύσιν εγγίνονται αι αρεταί, αλλά πεφυκόσι μέν ημίν δέξασθαι αυτάς τελειούμενοις δε διά τού έθους». Βλ. Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια, ενότητα Β', 1

ιδιωτική αυτονομία, οριοθετείται μέσα από τα χρηστά ήθη. Έτσι, η έννοια των χρηστών ηθών δεν αποτελεί σήμερα μόνο μια μορφή γενετήσιας ηθικής, αλλά καθορίζει τις ανθρώπινες σχέσεις σε όλο το εύρος τους και μάλιστα τις περισσότερες φορές ακόμα και ο κοινός νομοθέτης δεσμεύεται από αυτήν. Όπου ασκείται με ανήθικο τρόπο οποιοδήποτε δικαίωμα, το απλό δίκαιο το αντιμετωπίζει απαγορευτικά, για αυτό και η άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων πρέπει να συμφωνεί με τα χρηστά ήθη. Αντίθετη με τα χρηστά ήθη θεωρείται κάθε προσβολή της ανθρώπινης αξίας και των επιμέρους συνταγματικά εξειδικευμένων μορφών της¹².

Τα χρηστά ήθη ως έννοια, εισάγονται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος, στην ελληνική έννομη τάξη. Κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει ενεργά στην πολιτική και στην κοινωνικοοικονομική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα τρίτων και εφόσον μέσω αυτού, δεν παραβιάζεται το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη. Παράλληλα με το άρθρο 110 παρ.1 του Συντάγματος, η ανωτέρω διάταξη δεν υπόκειται σε αναθεώρηση, αφού θεωρείται μια από τις θεμελιώδεις αρχές του Ελληνικού Συντάγματος. Έτσι, η αρχή της χρηστότητας εντάσσεται στα πλαίσια της συνταγματικής νομιμότητας και στα δικαιώματα των άλλων. Εκτός του ανωτέρου πλαισίου, στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος, αναφέρονται και οι παρακάτω γενικές οριοθετήσεις:

1. Το Σύνταγμα
2. Η απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης
3. Τα δικαιώματα των άλλων
4. Τα χρηστά ήθη
5. Η κοινωνική οριοθέτηση.

Από τη συστηματική ερμηνεία αυτών των διατάξεων, προκύπτουν τρεις βασικές αρχές της ελληνικής έννομης τάξης. Είναι οι αρχές της νομιμότητας, της κοινωνικότητας, της χρηστότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δρουν τόσο τα κρατικά

¹² Ανδρέας Δημητρόπουλος, «Συνταγματικά Δικαιώματα» (Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου τόμος Γ'), Αθήνα 2004, σελ. 63-64. Δημητρόπουλος Ανδρέας, «Συνταγματικά Δικαιώματα» Γενικό μέρος, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 187.

όργανα, όσο και οι ιδιώτες. Οι αρχές αυτές και ο συνδυασμός τους δημιουργούν ένα τρίπτυχο, θεμελιώδες και αλληλοεπικαλυπτόμενο¹³.

Γίνεται κατανοητό, συνεπώς, ότι το Σύνταγμα δεσμεύει τον κοινό νομοθέτη ως προς το περιεχόμενο της έννοιας των χρηστών ηθών. Ο κανόνας δικαίου που εναντιώνεται στα χρηστά ήθη, ως προς την άσκηση οποιουδήποτε δικαιώματος, αμέσως θεωρείται αντισυνταγματικός. Η έννοια των χρηστών ηθών είναι διάχυτη στο σύνολο του θετικού δικαίου, και ο κοινός νομοθέτης έχει την υποχρέωση, πριν νομοθετήσει, να έχει κατά νου πώς θα επιτευχθεί αυτή η νοητή, αλλά άρρηκτη σχέση νόμου και χρηστών ηθών¹⁴.

Τα χρηστά ήθη δεν αποτελούν και δεν πρέπει να αποτελούν τροχοπέδη στην διαμόρφωση και στην άσκηση οποιουδήποτε νομοθετικού πλαισίου, μέσα σε μια κοινωνία. Σκοπός δεν είναι η οπισθοδρόμηση, ούτε η εισαγωγή αυθαίρετων αντιλήψεων με υποκειμενικό ηθικολογικό υπόβαθρο από τον εκάστοτε νομοθέτη, αλλά η εναρμόνιση των κανόνων δικαίου με την έννοια και το περιεχόμενο των χρηστών ηθών. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται και το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του ατόμου, έτσι όπως περιγράφεται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος, αλλά και όλα τα άλλα θεμελιώδη δικαιώματα.

Στο διοικητικό, ποινικό, εμπορικό και αστικό¹⁵ δίκαιο μπορεί να συναντήσει κανείς, σαφείς αναφορές στην έννοια των χρηστών ηθών. Έτσι, τα χρηστά ήθη αποτελούν έννοια νομική, καθώς και δευτερογενή πηγή δικαίου.

¹³ Ανδρέας Δημητρόπουλος, «Συνταγματικά Δικαιώματα» Γενικό μέρος, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 174-186.

¹⁴ Ανδρέας Δημητρόπουλος, «Συνταγματικά Δικαιώματα» Γενικό μέρος, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 188.

¹⁵ Στο πλαίσιο του ουσιαστικού αστικού δικαίου γίνεται αναφορά στην έννοια των χρηστών ηθών στις εξής διατάξεις: ΑΚ 33,150,178,179,281,919,1375,1782,1860.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ιστορική επισκόπηση

Το Εβραϊκό Δίκαιο

Το δίκαιο δεν είναι ένας εξωκοσμικός και εξωιστορικός παράγοντας, αλλά λειτουργεί όπως ένας ζωντανός οργανισμός, ο οποίος γεννιέται, πλάθεται, διαμορφώνεται, γιγαντώνεται μέσα στην ανθρώπινη ιστορία και δρα παράλληλα σε αυτήν. Φαίνεται να είναι προϊόν της ανθρώπινης ύπαρξης, αλλά ίχνη του βρίσκονται στις απαρχές του κόσμου, μέσα στα πλαίσια της προπρωτικής κοινωνίας, όταν ο ίδιος ο Θεός πλάθοντας τον άνθρωπο «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν»¹⁶, παρέδωσε σε εκείνον το πρώτο κανόνα¹⁷, ως προϋπόθεση του αυτεξουσίου του. Η δυνατότητα της επιλογής, η οποία παραδίδεται στον άνθρωπο από τον Δημιουργό του, αποτελεί ταυτόχρονα και μια πρώτη μορφή δικαίου, γιατί περιλαμβάνει την προϋπόθεση της παραμονής του ιδίου, στην πρώτη ανθρώπινη κοινωνία, σε ένα κόσμο που δεν έχει πλαίσια και όρια, αλλά μόνο πλαίσιο της έχει την απέραντη αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο, προϊόν της βούλησης του Δημιουργού για συνεχή κοινωνία με το δημιούργημα του. Η λανθασμένη χρήση του αυτεξουσίου από τον άνθρωπο επισύρει σημαντικές συνέπειες, οι οποίες δεν έχουν σχέση μόνο με τη διάσπαση και διακοπή της επικοινωνίας του με το Θεό, με ό,τι αυτό σημαίνει, αλλά και τη δημιουργία νέων μορφών δικαίου, αποτέλεσμα πλέον της ανθρώπινης πρωτοβουλίας, ώστε η κοινωνία των ανθρώπων στη μεταπρωτική της διάσταση, αφ' ενός να είναι βιώσιμη, αφ' ετέρου να οδηγεί στην πρόοδο και την ευημερία της. Αυτό το νέο ξεκίνημα είναι προφανές ότι δεν είναι εύκολο. Σαν ένας άλλος ιδιόμορφος τοκετός φέρνει στο προσκήνιο πόνο και ωδίνες και στην εξέλιξη των κοινωνιών, πολέμους και επαναστάσεις.

Ωστόσο, το δίκαιο με την πολλαπλότητα των μορφών του, αλλά και με τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του περιεχομένου του, έρχεται να δώσει ένα νέο στόχο και μια νέα προοπτική στην ανθρώπινη ύπαρξη, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει την απουσία του Θεού θελήματος σε αυτή την προοπτική. Η βούληση του Θεού συνεχίζει να υφίσταται αδιαλείπτως, είτε με παρεμβάσεις, είτε με επεμβάσεις Του

¹⁶ Γεν. 1, 26.

¹⁷ «Και έλαβε Κύριος ο Θεός τον άνθρωπον, ον έπλασε, και έθετο αυτόν εν τω παραδείσω της τρυφής, εργάζεσθαι αυτόν και φυλάσσειν. Και ενετείλατο Κύριος ο Θεός τω Αδάμ λέγων από παντός ξύλου του εν τω παραδείσω βρώσει φαγή, από δε του ξύλου γινώσκειν καλόν και πονηρόν, ου φάγεσθε απ' αυτού, η δ' αν ημέρα φάγητε απ' αυτού, θανάτω αποθανείσθε». Γεν. 2, 15-17.

μέσα στην ανθρώπινη ιστορία και οι οποίες σαφώς διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη της. Σε συγκεκριμένες μορφές δικαίου, όπως είναι το «Κανονικό Δίκαιο», η προοπτική αυτή αποκτά εσχατολογικό χαρακτήρα¹⁸.

Στην μεταπτωτική κοινωνία, ο ρόλος που καλείται να διαδραματίσει ο άνθρωπος στη συναντησιακή του σχέση με την έννοια του δικαίου, είναι διττός. Καλείται να υπηρετήσει δύο μορφές δικαίου:

1. Το δίκαιο της Πολιτείας
2. Το δίκαιο της Εκκλησίας

Αυτό το νέο τοπίο ξεκαθαρίζει εντελώς με την έλευση του Μεσσία στην ανθρώπινη ιστορία, εκεί όπου ο όρος «Πολιτεία», συναντά τον νεοιδρυθέντα όρο «Εκκλησία». Αυτός ο «καινός» συσχετισμός καθορίζει ανελλιπώς την καθημερινότητα του ανθρώπου από τότε μέχρι και σήμερα, άλλοτε στο πλαίσιο της ειρηνικής συνύπαρξης και «συναλληλίας» και άλλοτε στα πλαίσια της συμπλοκής και της αλληλοεξουδετέρωσης, ως αποτέλεσμα των ιδιοτελών σκοπιμοτήτων των εκπροσώπων αυτών, αλλά και της εγωκεντρικής τάσης για κυριαρχία του ενός πάνω στον άλλον.

Πριν οδηγηθούμε, όμως, σε αυτή την καινούργια συναντησιακή σχέση, η διαδρομή ήταν μεγάλη. Προηγήθηκε η Παλαιδιαθητική εποχή. Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της εποχής ήταν το θεοκεντρικό – θεοκρατικό της σύστημα. Η εβραϊκή πολιτεία δεν εξελίσσεται ανεξάρτητα από το Θείο θέλημα, αλλά στηρίζεται πάνω στον «Θείο Νόμο», όπως αυτός αποκαλύφθηκε στον Μωϋσή, παραδιδόμενος από τον ίδιο τον Θεό στο όρος Σινά. Ο «Μωσαϊκός νόμος» αποτελεί το επίκεντρο αυτής της εποχής, σε μια ιδιαίτερη και ξεκάθαρη έκφανση του δικαίου, όπου η νομοθετική εξουσία «αναφέρεται αμέσως εις τον Θεόν και πηγάζει από Αυτόν»¹⁹. Η εβραϊκή νομοθεσία στηρίζεται εις το πρωτόγονο δίκαιο της ομολόγου ανταποδόσεως «οφθαλμόν αντί οφθαλμού και οδόντα αντί οδόντος»²⁰, το οποίο σημαίνει ότι η τιμωρία ενός παραβάτη θα πρέπει να είναι ανάλογη με το έγκλημα του, και διαποτίζει

¹⁸ «Οι ιεροί κανόνες της Εκκλησίας εκφράζουν κατ' αρχήν και πρωτίστως εσχατολογικές πραγματικότητες μέσα στην Ιστορία με αρχική αιτία ανύποπτες τοπικές και χρονικές αφορμές σε δεδομένο χωροχρόνο, ακριβώς γιατί (και) οι Κανόνες συνιστούν μέσα στην ιστορία εσχατολογικό εικονισμό». Αρχιμ. Γρηγόριος Παπαθωμάς, Κανονικά έμμορφα (Δοκίμια Κανονικής Οικονομίας II, εκδ. Επέκταση, Αθήνα 2015, σελ. 21.

¹⁹ Ιωάννης Αγαπίδης, Το Αρχαίον Εβραϊκόν Δίκαιον και το Δίκαιον της Πεντατεύχου, Θεσσαλονίκη 1960, σελ. 24.

²⁰ Εξοδος 21, 24.

ιδιαιτέρως τους ποινικούς νόμους²¹. Ο ίδιος ο Μωϋσής, ερμηνεύοντας αυτή τη σκληρότητα του Θεού θελήματος, όπως εκφράζεται αυτή διά μέσου του «Μωσαϊκού νόμου», δεν παραγνωρίζει, ούτε παραβλέπει τις παράξενες και ιδιόμορφες συνήθειες που έχουν αναπτυχθεί.

Ο υποδουλωμένος από τους Αιγυπτίους, επί πέντε περίπου αιώνες λαός του Ισραήλ, δεν μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστος από την κοινωνική συναναστροφή του με τους Αιγυπτίους, ούτε από την πολιτιστική και κοινωνική ζωή και ηθική που αυτοί είχαν αναπτύξει. Ο λαός του Θεού έπρεπε να αποξενωθεί από τους δυνάστες του, για να αναπτύξει τον τρόπο ζωής που θα εξασφάλιζε αφενός τη βιωσιμότητα του, αφετέρου θα διαμόρφωνε μια θρησκευτική συνείδηση περιορισμένη σε συνήθειες, σκέψεις και νοοτροπίες ως περιούσιος λαός του Θεού. Σκοπός της εχθρότητας του Ιουδαϊκού δικαίου σε ό,τι ξένο και αλλογενές, ήταν η επίτευξη μιας ακλόνητης και ακμαίας διά μέσου των αιώνων εθνικής συνείδησης, ώστε να διατηρηθεί ακηλίδωτη η εθνική και ιστορική ταυτότητα του περιούσιου λαού²².

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, φαινομενικά τουλάχιστον, ο Νόμος (Torah) στην Παλαιά Διαθήκη δείχνει να έχει δικανικό – νομικίστικο περιεχόμενο, περιοριστικού χαρακτήρα, μέσα στη ζωή και τις δράσεις της καθημερινότητας του Ισραηλιτικού λαού. Ωστόσο, μία τέτοια οπτική θέασης του Νόμου, όπου ο Νόμος ερμηνεύεται μόνον ετυμολογικά, ως μία επιμέρους διάταξη του θετικού δικαίου, αποκομμένος και αποξενωμένος, από το πλαίσιο της Θείας Οικονομίας, η οποία στοχεύει στη λύτρωση και τη σωτηρία του ανθρώπου, καθιστά το Νόμο παγίδα και «κατάρρα»²³ για τον άνθρωπο, άρα και για τον ίδιο το λαό του Θεού.

Τουναντίον, ο Νόμος στην Παλαιά Διαθήκη εξυπηρετεί μία άλλη, φαινομενικά ενδο-ιστορική – ουσιαστικά εξω-ιστορική σκοπιμότητα. Αυτή την μοναδική εμπειρία θέασης του Νόμου, εξηγεί ο Ιερός Χρυσόστομος, όταν λέει: «Λύχνος εντολή νόμου, και φως και ζωή και έλεγχος και παιδεία. Ιδού ουχί βοήθειαν

²¹ Ιωάννης Αγαπίδης, Το Αρχαίον Εβραϊκόν Δίκαιον και το Δίκαιον της Πεντατεύχου, Θεσσαλονίκη 1960, σελ. 24.

²² «Κατά τας πράξεις της γης Αιγύπτου, εν η κατοικήσατε δεν θέλετε πράξει και κατά τας πράξεις της γης Χαναάν εις την οποίαν εγώ σας φέρω, δεν θέλετε πράξει και κατά τα νόμιμα αυτών δεν θέλετε περιπατήσει». Λευιτικόν 18,3.

²³ «Όσοι γαρ εξ' έργων νόμου εισίν, υπό κατάρραν εισί. Γεγραπται γαρ, επικατάρρατος πας ος ουκ εμμένει εν πάσι τοις γεγραμμένοις εν τω βιβλίω του νόμου του ποιήσαι αυτά, ότι δε εν νόμω ουδείς δικαιούται παρά τω Θεώ δήλον. Ο δίκαιος εκ πίστεως ζήσεται». Γαλ. 3, 10-11.

μόνον, ουδέ λύχνος μόνον, αλλά και φως και ζωή»²⁴. Έχοντας κατά νου αυτόν τον τρόπο προσέγγισης του Νόμου, είναι αδιανόητο να μην ομολογήσει οιοσδήποτε το μεγαλείο της αγάπης του Θεού για τον άνθρωπο, αφού ακόμη και αυτός ο Νόμος καθίσταται «δώρο του Θεού»²⁵ για τον άνθρωπο, εν προκειμένω «δώρο του Θεού» για τη σωτηρία του Περιούσιου λαού του²⁶.

Εμβαθύνοντας, όμως, περισσότερο στην έννοια του δικαίου, όπως αυτό διαμορφώνεται στο εβραϊκό δίκαιο και στους συσχετισμούς που αυτό αναπτύσσει μέσα στην κοινωνία, δεν θα μπορούσε κανείς να μην διερωτηθεί, πώς είναι δυνατό ένα θεοκρατικό σύστημα να είναι ταυτόχρονα και τόσο ανθρωποκεντρικό, ως προς τη διάρθρωση του. Και όμως, πλείστα μέτρα διασφαλίζουν τον φιλελεύθερο και ανθρωπιστικό χαρακτήρα αυτής της μορφής δικαίου, της παλαιδιαθηκικής εποχής.

Καθιερώνονται οι αρχές της ισότητας και της ισονομίας²⁷ μεταξύ των εβραίων πολιτών, όπως επίσης διασφαλίζονται με αντίστοιχα μέτρα οι βασικές αρχές για την αξιοπρεπή διαβίωση των οικονομικώς αδυνάτων εβραίων. Για το εβραϊκό δίκαιο, αυτοί χρήζουν της υπεράσπισης και της προστασίας του νόμου, εκπληρώνοντας τη ρητή επιταγή του Μωσαϊκού νόμου «και δεν θέλετε δυναστεύσει έκαστος τον πλησίον αυτού»²⁸.

«Ο Περιούσιος λαός» του Θεού, σε όλες τις εκφάνσεις του Ιουδαϊκού δικαίου, όπως αυτό εκδιπλώνεται μέσα από τις διατάξεις του Μωσαϊκού νόμου, δεν καλείται να υπηρετήσει ένα δαιδαλώδες, πολύμορφο και δυσνόητο σε μορφή και περιεχόμενο δίκαιο, παρά τον απολυταρχικό του χαρακτήρα. Ο Θεός είναι ο ανώτατος άρχων και κυβερνήτης του εβραϊκού λαού, φορέας της εξουσίας και διαχειριστής των εθνικών υποθέσεων. Οι πολιτικοί άρχοντες που διαπνέονται από αυτή τη μορφή δικαίου, εντέλονται, όπως αποτυπώσουν στην πράξη το Θείο θέλημα, ενεργώντας «εν

²⁴ Εις Γεν. Λογ. 8,1 PG 54, 617.

²⁵ Γεωργίου Καψάνη (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνες, εκδόσεις Άθως, σελ. 20.

²⁶ «Εν μέσω των απειροπληθών ευργεσιών του Θεού προς τον Εβραϊκόν λαόν εξάιρεται η παραχώρησις του Νόμου ως της κατ' εξοχής δωρεάς του Θεού, της αποδεικνυούσης την ιδιαίτεραν πρόνοιαν Αυτού προς τον Ισραήλ». Κωνσταντίνου Μουρατίδου, Η ουσία και το πολίτευμα της Εκκλησίας κατά την διδασκαλίαν Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Αθήναι 1958, σελ. 77.

²⁷ «Οι Λευίται δεν αποτελούν κοινωνικήν τάξιν, ουδέ διέφερον των άλλων πολιτών εις ό,τι αφεώρα τα πολιτικά των δικαιώματα. Μόνον η εξ αυτών συγκρότησις του ιερατείου παρείχεν εις τους απογόνους του Λευί το προνόμιον της εν τω Ναώ υπηρεσίας, λόγω δε του θεοκρατικού καθεστώτος, εξησφάλιζεν εις αυτούς ιδιάζοντα σεβασμόν εκ μέρους του εβραϊκού λαού» (πρβλ. Ιωάννη Αγαπίδη, Το Αρχαίον Εβραϊκόν Δίκαιον και το Δίκαιον της Πεντατεύχου, Θεσσαλονίκη 1960, σελ. 27).

²⁸ Λευιτικόν 25,17.

ονόματι και κατ' εντολή Αυτού»²⁹. Αυτή ήταν και η κεντρική ιδέα περί δικαίου στην οποία οι Εβραίοι έμειναν προσανατολισμένοι από την αρχή της διακυβέρνησης τους από τον Μωϋσή, μέχρι και την περίοδο των Κριτών και της Βασιλείας.

²⁹ Ιωάννης Αγαπίδης, Το Αρχαίον Εβραϊκόν Δίκαιον και το Δίκαιον της Πεντατεύχου, Θεσσαλονίκη 1960, σελ. 28.

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο

Προσεγγίζοντας την έννοια του δικαίου μέσα στο πεδίο ερεύνης, που έχει ως αντικείμενο την ιστορία του πολιτισμού του αρχαίου κόσμου, δεν μπορεί κανείς να μην αισθανθεί δέος, όχι τόσο για την επιμέρους διερεύνηση της γενέσεως και της εξελίξεως της έννοιας του δικαίου στην αρχαιότητα, όσο για τα αποτελέσματα που αυτή επέφερε στην καθημερινότητα της ζωής των πολιτών εκείνης της εποχής, επιρροές, οι οποίες φτάνουν μέχρι και σήμερα.

Προς επίρρωση της ανωτέρω διαπίστωσης, η οποία ουσιαστικά και αιτιολογεί το ενδιαφέρον των ερευνητών να αναζητήσουν τις δομές, το περιεχόμενο, και τη σημασία του Ρωμαϊκού δικαίου, αφενός για την εποχή της αρχαιότητας, αφετέρου για τον τρόπο επιρροής αυτού, στη σύγχρονη καθημερινότητα, ευκόλως μπορεί να καταλήξει κανείς στους συσχετισμούς που αναπτύχθηκαν ανάμεσα σε εκείνο το αρχαίο Ρωμαϊκό δίκαιο, με τις σύγχρονες μορφές δικαίου.

Όντως, το Ρωμαϊκό δίκαιο αποτελεί πηγή διαμόρφωσης του σύγχρονου ελληνικού αστικού δικαίου, ενώ παράλληλα αποτελεί και τη βάση πάνω στην οποία διαμορφώθηκαν οι περισσότεροι Ευρωπαϊκοί αστικοί κώδικες. Στην Ελλάδα μάλιστα ίσχυσε μέχρι και την έναρξη ισχύος του Αστικού κώδικα, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 23 Φεβρουαρίου 1946³⁰.

Οι Ρωμαίοι, προκειμένου να επιτευχθούν οι διδακτικοί σκοποί του Ρωμαϊκού δικαίου από τους διδάσκοντες αυτό, στους νεωτέρους, επινόησαν ένα εγχειρίδιο της επιστήμης του δικαίου, το επονομαζόμενο «Institutiones»³¹, αποδιδόμενο στα Ελληνικά με τον όρο «Εισηγήσεις»³².

Η ιδιαιτερότητα του Ρωμαϊκού δικαίου έγκειται στο γεγονός της ιδιαισθητικής σημασίας που αποκτά η έννοια του Δικαίου στους Ρωμαίους. Ενώ δηλαδή είθισται τον χαρακτηρισμό του Δικαίου να τον αποδίδει ο εκάστοτε επιθετικός προσδιορισμός που τον προσδιορίζει, και δια αυτού να διενεργείται η έρευνα του χρόνου, του χώρου,

³⁰ Μαρία Γιούνη, *Εισηγήσεις Ρωμαϊκού Δικαίου*, (Από σημειώσεις της ίδιας, οι οποίες παρεδόθησαν στους φοιτητές της Νομικής Σχολής), *Τομέας Ιδιωτικού Δικαίου*.

³¹ Βλ. σχετ. Δημητρίου Χ. Γκόφα, *Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου I, Β' έκδοσις*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 9.

³² «Εισηγήσεις – και δη εν νομοθετική μορφή – περιλαμβάνει επίσης και το Ιουστινιάνειον *Corpus Iuris Civilis*». Δημητρίου Χ. Γκόφα, *Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου I, Β' έκδοσις*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 9.

του περιεχομένου και της σημασίας του, που αυτός εκδιπλώνεται, όπως και άλλων παραμέτρων, στην περίπτωση του Ρωμαϊκού δικαίου, η έννοια του Δικαίου (jus) από μόνη της εμπερικλείει δύο ερμηνευτικές δυναμικές, τόσο ως προς την αντικειμενική έννοια του όρου, όσο και ως προς την υποκειμενική.

Ως προς την αντικειμενική ερμηνεία του όρου «jus», η σημασία του όρου εμπεριέχει το σύνολο των κανόνων που ρυθμίζουν τις σχέσεις των μελών μιας κοινωνίας και ως τοιούτο ορίζεται. Έτσι δηλαδή όπως ακριβώς ορίζεται η έννοια του δικαίου από όλους. Στους Ρωμαίους όμως υφίσταται και η υποκειμενική ερμηνευτική του όρου, όπου σε αυτούς ερμηνεύεται και ως «δικαίωμα, ήτοι εξουσία απονεμομένη υπό του δικαίου προς ικανοποίησιν έννομου συμφέροντος»³³.

Το δίκαιο των Ρωμαίων χωρίζεται σε τρία μέρη τα οποία είναι: 1. «Το Δίκαιο των Προσώπων»³⁴ 2. «Το Δίκαιο των Πραγμάτων»³⁵ 3. «Το Δίκαιο των Αγωγών»³⁶.

Οι Κανόνες δικαίου, οι οποίοι διακρίνονται στα ανωτέρω τρία μέρη, δεν σχετίζονται ουδόλως με την έννοια της ηθικής (mos), ως προς την ερμηνεία του όρου, ωστόσο επηρεάζονται από αυτήν. Ουσιαστικά η ηθική αποτελεί για τους Ρωμαίους έναν σημαντικό ρυθμιστικό παράγοντα της συμπεριφοράς των ανθρώπων, όπως και οι Κανόνες δικαίου, ωστόσο είναι προϊόν της συνείδησης του ανθρώπου, αλλά και εις αυτή την συνείδηση επίσης απευθύνεται, χωρίς να επιδρούν σε αυτήν εξωτερικοί παράγοντες.

Επίσης το Ρωμαϊκό δίκαιο διακρίνεται σε «γραπτό» (jus scriptum)³⁷ και σε «άγραφο» (jus non scriptum).

³³ Δημητρίου Χ. Γκόφα, Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου Ι, Β' έκδοσις, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 10.

³⁴ «Το Δίκαιον των Προσώπων (ius quod ad personas pertinent) περιέχει τους ρυθμίζοντας την ικανότητα των προσώπων κανόνες καθώς και τους κανόνες οίτινες διέπουν τας μεταξύ των προσώπων σχέσεις, τας πηγάζουσας εκ της οικογενείας». Δημητρίου Χ. Γκόφα, Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου Ι, Β' έκδοσις, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 10.

³⁵ «Το Δίκαιον των Πραγμάτων (ius quod ad res pertinent), περιλαμβάνει τους κανόνες οίτινες διέπουν τα πράγματα και την εν ζωή ή αιτία θανάτου μεταβίβασιν αυτών». Ως ανωτέρω.

³⁶ «Το Δίκαιον των αγωγών (ius quod ad actions pertinent), αφορά εις τους τρόπους δικαστικής επιδιώξεως και προστασίας των δικαιωμάτων, μεταξύ των οποίων κυριωτάτη θέσιν καταλαμβάνουν αι αγωγαί». Ως ανωτέρω.

³⁷ «Αι εισηγήσεις του Γαΐου (Gai, 1, 2 = Inst. 1,2,3) κατατάσσουν τους Νόμους (leges), τα ψηφίσματα των Συνελεύσεων των Πληβείων (plebis cita), τα Δόγματα της Συγκλήτου (senates consulta), τας αυτοκρατορικής διατάξεις (constitutiones principum), τα Ήδικτα των κερτημένων το ius edicendi Αρχόντων (edicta magistratuum) και τέλος, τας εγγράφους γνωμοδοτήσεις των νομομαθών, των εφοδιασμένων δια ius respondendi (response prudentium)». Δημητρίου Χ. Γκόφα, Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου Ι, Β' έκδοσις, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 12

Από τις πηγές τις οποίες μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για την γένεση και εξέλιξη του Ρωμαϊκού δικαίου, πρωταρχική θέση κατέχουν τα έργα των Ρωμαίων νομικών και των λατίνων συγγραφέων. Θύραθεν πληροφορίες, αλλά διόλου υποδεέστερες, προσφέρουν οι επιγραφές και οι πάπυροι.

Από τις πηγές αυτές καθίσταται ικανή η διαίρεση του Ρωμαϊκού δικαίου σε τέσσερις περιόδους:

1. Αρχαϊκή (753-202 π.Χ.)
2. Προκλασική (2^{ος} – 1^{ος} αι. π.Χ.)
3. Κλασική (από τα τέλη του 1^{ου} – 235 μ.Χ. ενδεικτικώς)
4. Μετακλασική (μέσα 3^{ου} – 533 μ.Χ.)

Στην ανωτέρω διαίρεση, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και τα αντίστοιχα πολιτεύματα, τα οποία επικρατούσαν πολιτειακά εκείνες τις περιόδους, επιφέροντας με το χαρακτηριστικό τους γνώρισμα και την αντίστοιχη ονομασία στην περίοδο που ίσχυαν. Έτσι, κατά την αρχαϊκή περίοδο από τη χρονολογία της παραδόσεως (753 π.Χ.), μέχρι τη χρονολογία της κατάλυσης της Βασιλείας (509 π.Χ.), έχουμε τη περίοδο της Βασιλείας. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από πλευράς Δικαίου υπανάπτυκτη. Το Ρωμαϊκό δίκαιο νοείται σαφώς υποδεέστερο από το αντίστοιχο Ελληνικό, ωστόσο φαίνεται να επηρεάζεται από αυτό, ιδιαιτέρως όμως από το Δίκαιο του Σόλωνα, ενώ ως προς το περιεχόμενό του προκρίνεται η τυπική και αυστηρή του φύση. Ως παραδείγματα νομοθετημάτων έχουμε τον Δωδεκάδελτο και τον Ακουίλιο Νόμο.

Αντιστοίχως, η περίοδος της «Δημοκρατίας»³⁸ (509 π.Χ. – 31 π.Χ. ναυμαχία του Ακτίου ή 27 π.Χ. χρονολογία κατά την οποία επιτυγχάνεται η αναμόρφωση του πολιτεύματος), διατηρείται με αυτή την ονομασία, μέχρι το τέλος ισχύος του δημοκρατικού πολιτεύματος. Χωρίζεται σε δύο υποπεριόδους: α) 509 – 202 π.Χ. (χρονολογία λήξης του Β' Καρχηδονικού πολέμου) και β) 202 – 31 ή 27 π.Χ. (υποπερίοδος της «Υστέρας Δημοκρατίας»³⁹). Η μετάβαση από την πρώτη στη δεύτερη περίοδο, τουλάχιστον πολιτειακά, δεν υλοποιείται άμεσα, αφού μεσολάβησαν δύο αιώνες ολιγαρχικού πολιτεύματος προκειμένου, να ολοκληρωθεί

³⁸ Δημητρίου Χ. Γκόφα, Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου I, Β' έκδοσις, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 14.

³⁹ Ως ανωτέρω.

το πέρασμα στη Δημοκρατία. Κατά την περίοδο αυτή όμως επιτυγχάνεται η εδαφική επέκταση της Ρώμης και το Ρωμαϊκό δίκαιο γνωρίζει την άνθιση του, με άμεσες επιρροές από το αντίστοιχο Ελληνικό. Έλληνες στωικοί φιλόσοφοι, επικούρειοι και ρήτορες ασκούν την επιρροή τους στην διαμόρφωση του, για αυτό και η εν λόγω περίοδος προκρίνεται ως εξέχουσα σημαντική για την μετέπειτα διαμόρφωση του.

Στη τρίτη περίοδο, την επονομαζόμενη περίοδο της «Αυτοκρατορίας»⁴⁰ (31 ή 27 π.Χ. – 476 π.Χ. κατάλυση της Δυτ. Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τον Οδόακρο), συναντούμε επίσης δύο υποπεριόδους: α) 31 ή 27 π.Χ. – 284 μ.Χ. (έτος κατά το οποίο ο Διοκλητιανός γίνεται αυτοκράτορας) β) 284 μ.Χ. – 476 μ.Χ. περίοδος της Δεσποτείας (κατάλυση της Δυτ. Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τον Οδόακρο). Η περαιτέρω επέκταση των εδαφών της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αποτελεί μια αδιαμφισβήτητη ιστορική πραγματικότητα, επακόλουθο της οποίας είναι και η αντίστοιχη ανάπτυξη του Ρωμαϊκού δικαίου. Εξέχοντες νομομαθείς, όπως ο Γάιος, ο Ουλπιανός, ο Μοδεστίνος, Ο Παπιανός, ο Παύλος, αναλαμβάνουν την ερμηνεία διατάξεων, δίνοντας όμως ιδιαίτερος έμφαση στη πράξη και όχι στα φιλοσοφικά – θεωρητικά ιδεολογήματα.

Η δεύτερη υποπερίοδος, η επονομαζόμενη περίοδος της Δεσποτείας, οδηγεί το Ρωμαϊκό δίκαιο στην αλλοίωση του κλασικού του χαρακτήρα, φτάνοντας ακόμα και στον «εκχυδαϊσμό» του (Vulgarrecht)⁴¹, ενώ παράλληλα δέχεται επιρροές και από τον Χριστιανισμό, του οποίου πλέον ο πρωταγωνιστικός ρόλος είναι αδιαμφισβήτητος, ιδιαίτερος μετά την εφαρμογή του διατάγματος των Μεδιολάνων (313 μ.Χ.). Η περίοδος της Δεσποτείας, η οποία ολοκληρώνεται το 476 π.Χ., αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος της μετακλασικής περιόδου, η οποία και ολοκληρώνεται το 534 μ.Χ., χρονολογία «συμπληρώσεως της Ιουστινιανείου Κωδικοποίησεως (Πανδέκτου, Εισηγήσεων και Κώδικος)»⁴².

Το 534 μ.Χ. θεωρείται ως χρονολογία έναρξης μιας νέας μεγάλης περιόδου, κατά τη οποία πλέον έχουμε την καθιέρωση του Βυζαντινού δικαίου, η οποία και ολοκληρώνεται το 1453 μ.Χ., με την άλωση της Πόλης.

⁴⁰ Δημητρίου Χ. Γκόφα, Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου I, Β' έκδοσις, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 14.

⁴¹ Μαρία Γιούνη, *Εισηγήσεις Ρωμαϊκού Δικαίου, (Από σημειώσεις της ίδιας, οι οποίες παρεδόθησαν στους φοιτητές της Νομικής Σχολής), Τομέας Ιδιωτικού Δικαίου.*

⁴² Δημητρίου Χ. Γκόφα, Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου I, Β' έκδοσις, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 15.

Εμβαθύνοντας περαιτέρω, και ιδιαίτερος στο πεδίο του Διοικητικού δικαίου, δύναται να παρατηρήσει κανείς την διάκριση, ήδη από την εποχή του Ρωμαϊκού δικαίου, που υφίσταται ανάμεσα στο δημόσιο (*jus publicum*) και ιδιωτικό (*jus privatum*). Η θέση που κατέχει το Διοικητικό δίκαιο, ως κλάδος του Δημοσίου δικαίου, αποτελεί σημαντική παράμετρο, ώστε να διερευνηθεί αν η ως άνω αναφερομένη διάκριση υφίσταται με σαφήνεια και στο Ρωμαϊκό δίκαιο. Όντως ο νομομαθής Ουλπιανός αναφέρει: «*publicum jus est quod ad statum rei romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem...sunt enim quaedam publice utiliam, quaedam privatim* (D., 1,1 § 2, Ulp.)».⁴³

Την αδυναμία μεταβολής του Δημοσίου δικαίου υπό το καθεστώς διαπραγματεύσεως και υλοποίησης μιας ιδιωτικής συμφωνίας (*privatorum pactis mutari non potest*), επισημαίνει και ο νομοδιδάσκαλος Παπινιανός (D, 2, 14, 38), συγγέοντας όμως την έννοια «του δημοσίου δικαίου προς το αναγκαστικόν δίκαιον (*ius cogens*)»⁴⁴.

Οι ανωτέρω υπό των νομοδιδασκάλων εκφρασθείσες περί δικαίου απόψεις, αποτελούν τεκμήρια της εντόνου δυναμικής, εξ απόψεως νομικής, που αναπτύσσεται στο Ρωμαϊκό δίκαιο, σε τέτοιο σημείο και βαθμό μάλιστα, ώστε σύγχρονοι ερευνητές – μελετητές να ομιλούν πλέον για πενταμερή διαχωρισμό του Ρωμαϊκού δικαίου και όχι για τριμερή, όπως αναφέρθη ανωτέρω. Έτσι, σύμφωνα με αυτούς το Ρωμαϊκό δίκαιο χωρίζεται σε: 1. Γενικές αρχές 2.Οικογενειακό Δίκαιο 3. Εμπράγματο Δίκαιο 4. Ενοχικό Δίκαιο και 5. Κληρονομικό Δίκαιο⁴⁵.

Λαμβάνοντας υπόψη και τον θεσμό της δουλείας, ο οποίος επίσης προκρίνεται εκείνη την εποχή κρίνεται τουλάχιστον ως ενδιαφέρουσα η έννοια της δικαιοπραξίας των φυσικών προσώπων, η οποία εντάσσεται στο Δίκαιο των

⁴³ «Ἦτοι δημόσιον δίκαιον εἶναι το ἀφορῶν εἰς τὰ τῆς Ρώμης, δηλ. τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ἰδιωτικόν δε δίκαιον το ἀφορῶν εἰς τὴν ὠφέλειαν τῶν ἰδιωτῶν. Διότι καθ' α ἀποφαίνεται ὁ ρωμαῖος νομοδιδάσκαλος, υφίστανται ὀρισμένα δημόσια συμφέροντα (*quaedam publice utilia*) καὶ ὀρισμένα ἰδιωτικά, ἀτομικά (*quaedam privatim*)». Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις Διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια ἀπὸ το Διοικητικὸ δίκαιο), Τόμος Α', Τεύχος Α', Αθήνα 1984, σελ. 5-6.

⁴⁴ Δημητρίου Χ. Γκόφα, Εισηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου Ι, Β' ἔκδοσις, Ἐκδ. Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 13.

⁴⁵ «Ἡ κατὰ πενταμερές σύστημα διαίρεσις τῆς ὕλης τοῦ δικαίου τῶν Εἰσηγήσεων ἔλκει τὴν προέλευσιν τῆς ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ Φυσικοῦ δικαίου, ἐνεφανίσθη δε τὸ πρῶτον κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, ἐν τῷ ἐγχειριδίῳ τοῦ Heise». Δημητρίου Χ. Γκόφα, Εισηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου Ι, Β' ἔκδοσις, Ἐκδ. Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 9.

προσώπων, στο πρώτο μέρος δηλαδή του τριμερούς συστήματος διαίρεσης του Ρωμαϊκού δικαίου. Δικαιοπρακτική ικανότητα δεν είχαν όλοι, και σε καμία περίπτωση βέβαια οι δούλοι. Η διάκριση ανάμεσα σε δούλους και ελευθέρους, δεν αποτελούσε προϋπόθεση δικαιοπρακτικής ικανότητας για τους κατοίκους της αρχαίας Ρώμης, αφού αυτήν σε ανώτατο βαθμό κατείχαν μόνον οι φέροντες την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη, και από αυτούς πολύ πιο λίγοι μπορούσαν εν τοις πράγμασι να την ασκήσουν στο σύνολο της. Ούτε ο όρος (*persona*), αποτελούσε προϋπόθεση και υποκείμενο της, αφού ο όρος αυτός περισσότερο σήμαινε το προσωπείο, το επί σκηνής φερόμενο από ηθοποιούς, παρά το φυσικό πρόσωπο⁴⁶.

Απώλεια της δικαιοπρακτικής ικανότητας φυσικού προσώπου, επέφερε το γεγονός του θανάτου, καθώς και η μετάπτωση από το καθεστώς της ελευθερίας, σε καθεστώς δουλείας. Ωστόσο ο «ελεύθερος» δεν νοούνταν αυτομάτως και Ρωμαίος πολίτης, εξαιτίας της διαφορετικής τυχόν, από άλλη πολιτεία, προέλευσης του, οπότε και αποκαλούνταν «ξένος» (*peregrines*), ή της τυχόν απελευθέρωσης του ως δούλου, άρα της μετάπτωσης του σε καθεστώς ελευθερίας, και ο οποίος πλέον αποκαλούνταν «απελεύθερος» (*libertinus*). Σε καθεστώς δουλείας ευρίσκοντο αυτομάτως: 1. Οι αιχμάλωτοι 2. Οι γεννηθέντες εκ δούλης μητρός 3. Οι Ρωμαίοι πολίτες, οι οποίοι λόγω χρεών επωλούντο ως δούλοι «πέραν των επί του Τιβέρεως συνόρων της αρχαϊκής Ρώμης (*trans Tiberim*)» 4. Οι καταδικασθέντες για αδικήματα, των οποίων οι ποινές προέβλεπαν από το νόμο τοιαύτη τιμωρία⁴⁷.

Επίσης, το κύρος και η δυναμική των Κανόνων δικαίου και των χρηστών ηθών στη Ρωμαϊκή εποχή μπορούσαν να καταστήσουν ως άκυρη, οποιαδήποτε δικαιοπραξία αντίβαινε ή αντιτίθετο στο πνεύμα ή στην ουσία του πλαισίου των διατάξεων, οι οποίες εμπεριέχοντο στα ανωτέρω είτε γραπτών είτε αγράφων (εθιμικόν δίκαιον)⁴⁸. Η ακυρότης (*negotium nullum, inutile, nullius moment*)⁴⁹

⁴⁶ Βλ. σχετ. Δημητρίου Χ. Γκόφα, Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου I, Β' έκδοσις, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 41.

⁴⁷ Βλ. σχετ. Δημητρίου Χ. Γκόφα, Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου I, Β' έκδοσις, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 42-43.

⁴⁸ «Αρχικώς, το Ρωμαϊκόν δίκαιον ήτο εθιμικόν, αυτός δ' ούτος ο Δωδεκάδελτος απετέλει κυρίως κωδικοποίησιν εθιμικού δικαίου. Κατά την κλασσικήν περίοδον του Ρωμαϊκού Δικαίου αντιθέτως η έννοια του άγραφου δικαίου, εστερείτο πρακτικής σημασίας, είναι δε χαρακτηριστικόν ότι ο Γάιος δεν αναφέρει το έθιμον μεταξύ των πηγών του δικαίου, παρ' όλον ότι το αντίθετον επιδιδάσκετο υπό της Ρωμαϊκής ρητορικής και φιλοσοφίας. Δέον δε να τονισθή ενταύθα, ότι οι *mores maiorum*, δεν εταυτίζοντο προς το έθιμον. Από της μετακλασσικής περιόδου όμως διαμορφούται η αντίληψις, ότι και το έθιμον αποτελεί πηγήν δικαίου και δη ισοδύναμον προς τον νόμον, αντίληψις ην απεικονίζον και αι Εισηγήσεις του Ιουστινιανού (*Inst.* 1, 2, 9-10). Είναι δε έθιμον (*consuetude*) κανών δικαίου

μπορούσε να διακριθεί σε «απόλυτο» ή «σχετική», αναλόγως αν αυτή την επικαλείτο κάποιος που έχει έννομο συμφέρον, ή αντιστοίχως, αν ανήκε στην κατηγορία των προσώπων που μπορούσαν να επικαλεστούν τούτο.

Στο Ρωμαϊκό δίκαιο, πλήθος διατάξεων προβλέπουν και αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά, τα οποιαδήποτε ανακύπτοντα προβλήματα στην καθημερινότητα των Ρωμαίων πολιτών, ώστε με ευκολία να διαπιστώνει κανείς το πρακτικό και οργανωτικό πνεύμα, το οποίο διέπει τη νομική σκέψη εκείνης της εποχής. Αυτή μάλιστα αποκτά και διαχρονικό χαρακτήρα, εξαιτίας της συνάφειας των προβλημάτων, και του τρόπου ερμηνείας και αντιμετώπισης των, στα δικαστήρια της εποχής εκείνης, με αντίστοιχα προβλήματα, ακόμα και σύγχρονων εποχών. Αυτή η μεθοδικότητα καταλήγει να είναι υποδειγματική και αιτιολογεί πλήρως το χαρακτηρισμό, ο οποίος, απευθυνόμενος στην αρχαία Ρώμη, ομιλεί περί «ευκλεούς νομικής εστίας»⁵⁰.

Αυτός ο χαρακτηρισμός αποτελεί τίτλο αναγνώρισης των προσπαθειών οι οποίες κατεβλήθησαν την εποχή εκείνη και επιβεβαιώνεται, όπως θα δούμε και παρακάτω σε επόμενο κεφάλαιο, από την τάση που κυριαρχεί για ανασύσταση του πάλαι ποτέ ενδόξου Ρωμαϊκού κράτους, ακόμα και από τον ίδιο τον Ιουστινιανό. Ο τελευταίος μάλιστα θα παραμείνει ηθελημένα προσηλωμένος στο πατροπαράδοτο Ρωμαϊκό δίκαιο, γεγονός που προφανώς αναδεικνύει και την ποιότητα του έργου που είχε συντελεσθεί, από πλευράς δικαίου, τα Ρωμαϊκά εκείνα χρόνια.

παραγόμενος υπό του λαού διά μακράς και ομοιομόρφου ασκήσεως εν συνειδήσει δικαίου (D. 1,3, 32 – Ιουλιανός)». Δημητρίου Χ. Γκόφα, Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου I, Β' έκδοσις, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 12.

⁴⁹ Δημητρίου Χ. Γκόφα, Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου I, Β' έκδοσις, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι 1974, σελ. 34-35.

⁵⁰ Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις Διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το Διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α', Τεύχος Α', Αθήνα 1984, σελ. 5.

Το Κανονικό Δίκαιο

Η έννοια του δικαίου, και μόνον εκ του ορισμού της, όπως αυτός προσδιορίστηκε και αναπτύχθηκε ανωτέρω, αποβλέπει στην δημιουργία εκείνων των απαραίτητων συνθηκών και προϋποθέσεων, ώστε να καταστεί σύμπασα η ανθρώπινη ύπαρξη βιώσιμη υπαρξιακά και όχι μόνον, μέσα σε ένα καθεστώς ευγενούς άμιλλας και συνεργασίας, και να επιτευχθεί εν τοις πράγμασι, ο εν δυνάμει στόχος της προόδου και της ευημερίας. Για αυτό και η έννοια του δικαίου έχει υποκείμενο, ανάλογα με το νομοθέτη, Θεό (Φυσικό Δίκαιο) ή άνθρωπο (Θετικό Δίκαιο), που το δημιουργεί, αλλά έχει και αντικείμενο, τον ίδιο τον άνθρωπο, αφού στην δική του ειρηνική συνύπαρξη και σύμπραξη αποβλέπει.

Ωστόσο, μία ακόμη σημαντική παράμετρος έρχεται να διαδραματίσει τον δικό της καθοριστικό ρόλο, στην πληρέστερη τουλάχιστον ιστορικά, διερεύνηση της έννοιας του δικαίου. Αυτόν τον ρόλο, τον εκπληρώνει ο εκάστοτε επιθετικός προσδιορισμός, ο οποίος κοσμεί όχι αόριστα την έννοια του δικαίου, αφού στοχεύει στην περαιτέρω διερευνητική πλαισίωση του όρου χωρο-χρονικά, ενώ ταυτόχρονα δίνει την δυνατότητα στον εκάστοτε ερευνητή να προσδιορίσει την έννοια του όρου αυτού, ακόμα και εξω – ιστορικά⁵¹, ανάλογα με την οπτική που ο καθένας προσεγγίζει.

Κορωνίδα αυτής τη προοπτικής, αποτελεί η ηθελημένη στάση ζωής του ίδιου του ανθρώπου, ο οποίος, όταν απαντάει καταφατικά στην κλήση του Θεού ως εκφραστής του αυτεξουσίου του, γίνεται μέτοχος σε ένα κόσμο καινού, μεταπτωτικό μεν, αποδέκτη της εν Αγίω Πνεύματι αληθείας⁵² δε, όπως αυτή αποκαλύφθηκε δια μέσω του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού και διεσώθη μέσω της Εκκλησίας μέχρι σήμερα. Το ιστορικά μάλιστα αδιαμφισβήτητο γεγονός της Σταυρικής θυσίας του Χριστού για τον άνθρωπο, γίνεται για τον τελευταίο οδοδείκτης Σωτηρίας, αφενός γιατί ο Υιός και Λόγος του Θεού γίνεται ο ίδιος «η οδός και η αλήθεια και η ζωή»⁵³ λαμβάνοντας μορφή δούλου⁵⁴, αφετέρου, γιατί ο ίδιος, όντας ελεύθερος αποδέκτης

⁵¹ Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Το Corpus Canonum της Εκκλησίας (1^{ος} – 9^{ος} αιώνας), Το κείμενο των Εκκλησιαστικών Ιερών Κανόνων, Εκδόσεις Επέκταση, Ιούνιος 2015.

⁵² Ιω. 14, 16-17 και 15, 26.

⁵³ Ιω. 14, 6.

⁵⁴ Φιλιπ. 2, 7.

του μηνύματος της απολυτρώσεως της Σταυρικής θυσίας του Θεανθρώπου, ακολουθεί τον κανόνα εκείνο που οδηγεί στην ειρήνη και στο έλεος του Θεού⁵⁵.

Με αυτό τον τρόπο καθιερώνεται υπαρξιακά αλλά και λειτουργικά, η αναγκαιότητα της παρουσίας του κανόνα στη ζωή του ανθρώπου. Στη περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εκάστοτε εποχής, η ανθρώπινη ύπαρξη αναζητά να βρει τον δικό της φάρο, για να διασφαλίσει την βιωσιμότητα της, επίσης υπαρξιακά, μα πάνω από όλα πνευματικά. Και η παρουσία του κανόνα με τη σειρά του, ακριβώς αυτή τη σκοπιμότητα έρχεται να υπηρετήσει. Ο επανακαθορισμός μιας λανθασμένης πορείας, η ευθυγράμμιση του τρόπου ζωής των ανθρώπων σε ό,τι δίκαιο, ευγενές, και ουσιαστικά ορθό, μετουσιώνει στην έννοια και τον ορισμό του όρου κανόνα, την πρακτική του διάσταση και εφαρμογή. Χωρίς φειδώ, εύκολα μπορεί να ενστερνιστεί κανείς τη σπουδαιότητα του κανόνα, στην καθημερινότητα του κάθε ανθρώπου, που στοχευμένα ενατενίζει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της ύπαρξης του. Αν σε κάθε επιστήμη, θεωρητική ή θετική, ο κανόνας γίνεται εξ ορισμού οδηγός, ώστε να καταστεί δυνατή η τάξη και ο έλεγχος του περιεχομένου της, κατά αναλογία με την ίδια δυναμική, αξιώνει την υπαρκτική του παρουσία στην ανθρώπινη καθημερινότητα. Γίνεται κριτήριο «ευθύτητας και ορθότητας»⁵⁶ κάθε ανθρωπίνης πράξεως.

Και έρχεται πλέον ο βιβλικός λόγος μέσα στο ιστορικό γίνεσθαι και γίνεται αιτία και προϋπόθεση του οντολογικού περιεχομένου του κανόνα, ώστε και στην θεολογική επιστήμη, να αποκτήσει ο όρος «κανών»⁵⁷ το δικό του χρώμα και στόχο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο κινείται και η Παύλεια διδασκαλία⁵⁸. Στην προς

⁵⁵ «Εμοί δε μη γένοιτο καυχάσθαι ει μη εν τω σταυρώ του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, δι ου εμοί κόσμος εσταύρωται καγώ τω κόσμω. Εν γαρ Χριστώ Ιησού ούτε περιτομή τι ισχύει ούτε ακροβυστία, αλλά καινή κτίσις. Και όσοι τω κανόνο τούτω στοιχήσουσι, ειρήνην επ' αυτούς και έλεος, και επί τον Ισραήλ του Θεού» Γαλ. 6, 14-16.

⁵⁶ Μπούμη Παναγιώτη, Κανονικόν Δίκαιον, Αθήνα 2000 σελ. 15.

⁵⁷ «Ο όρος κανών απαντάται για πρώτη φορά στην βιβλική παράδοση, στην Παλαιά της μετάφρασης (3^{ος} αι. π.Χ.) των Ο' (Ιουδίθ 13,6 Μιχαίας 7, 4 Δ' Μακκαβαίων 7, 21), αλλά με καθαρά εννοιολογική κοινή χρήση της εποχής που κατεγράφη η λέξη κειμενικά. Στα παλαιοδιαθηκικά αυτά χωρία, η λέξη κανών σημαίνει ξύλο και ξύλινος δοκός (Μιχ. 7, 4), καθώς και ξύλινος στύλος, ο οποίος συκρατεί την σκηνή, το όλον της σκηνης, ή την κουνουπιέρα (Ιουδ. 13, 6), ενώ το δευτεροκανονικό και πολύ μεταγενέστερο χρονικά έργο Δ' Μακκαβαίων χρησιμοποιεί πλέον μεταφορικά και ολιστικά την έκφραση: προς όλον τον της φιλοσοφίας κανόνα (7, 21), η φιλοσοφία είναι κανόνας». Αρχιμ. Γρηγόριος Παπαθωμάς, σημειώσεις του ίδιου από τις παραδόσεις του προς το τμήμα μεταπτυχιακών φοιτητών ιστορικού τομέα Γ' εξαμήνου, 2019

⁵⁸ «Ο Απόστολος Παύλος υιοθετεί πρωτογενώς τον όρο κανόνα και μάλιστα τον αποδίδει και σχηματικά σε πλαίσιο προοπτικής, στην προς Γαλάτας επιστολή του πρώτα και με ίδια δομή απόδοσης στην προς Φιλιπησίους επιστολή με διαφορά τουλάχιστον μιας δεκαετίας. Ο Χριστός είναι το τέλος της διαδρομής αυτού του κανόνα, ο κανόνας οδηγεί προς τον Χριστό, όντας ο ίδιος ο Χριστός ο

Φιλιπησίους επιστολή του⁵⁹ ο Απόστολος Παύλος, το ίδιο μέλημα διδάσκει να αποκτήσουν όλοι όσοι επιθυμούν να γίνουν τέλειοι. Η στοίχιση όλων, πίσω από ένα κανόνα κοινού φρονήματος, είναι η απάντηση της κλήσης που απευθύνει η Παύλεια διδασκαλία προς όλους, ώστε μέσα από ένα κοινό, αλλά εξατομικευμένο αγώνα, να επιτευχθεί η κοινή κτήση του ίδιου αληθινού φρονήματος.

Μόνο τυχαία λοιπόν δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αυτή η συνάντηση, της έννοιας του «δικαίου» και του όρου «κανόνα», ο οποίος επιθετικά την προσδιορίζει. Γιατί το Κανονικό δίκαιο δεν αποβλέπει στην καταγραφή – αποτύπωση διατάξεων κανόνων συμπεριφοράς, τους οποίους παραθέτει, ώστε να επιτευχθεί ο στόχος της επιβολής της τάξης και να επιτευχθεί η ηθική βελτίωση του ανθρώπου. Ούτε οι διατάξεις, οι οποίες αποτελούν το περιεχόμενο του Κανονικού δικαίου σχετίζονται καθ' οιονδήποτε τρόπο, με τις διατάξεις που αποτελούν περιεχόμενο των πολιτειακών νόμων, πάρα ίσως την όποια φαινομενική τους ομοιότητα, όπως και της καθιερωμένης αντίληψης για τους πολλούς, ότι και οι δύο μορφές κανόνων είναι προϊόν ιστορικών συγκυριών και γεγονότων που κατέστησαν αναγκαία την έκδοσή τους. Αυτό το γεγονός μάλιστα, αποτελεί για τους πολλούς και την βασική αιτία, ώστε να διακηρύττουν ευρύτατα την άποψή τους, ότι «οι Κανόνες για την Εκκλησία είναι ό,τι οι Νόμοι για την πολιτεία»⁶⁰.

Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να ισχύει. Ένα αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα σε αυτές τις δύο μορφές κανόνων, τους προσδίδει διαφορετική ταυτότητα. Γιατί οι βασικές πηγές του Κανονικού Δικαίου είναι τα ίδια τα αυθεντικά κείμενα που η Εκκλησία καθημερινά παραδίδει στους πιστούς της. Τα κείμενα της Αγίας Γραφής δηλαδή και της Ιεράς Παράδοσης, Αποστολικής⁶¹ και Εκκλησιαστικής, αφενός, και αφετέρου οι ίδιοι οι κανόνες, οι οποίοι θεσπίστηκαν από Οικουμενικές Συνόδους και

κανόνες. Έτσι ατενίζει τον όρο η εκκλησία, η οποία όπως θα φανεί και στη συνέχεια, είναι διάχυτα εμποτισμένη με τον όρο κανόνα, όντας ο ίδιος ο Χριστός κανόνας». Αρχιμ. Γρηγόριος Παπαθωμάς, σημειώσεις του ίδιου από τις παραδόσεις του προς το τμήμα μεταπτυχιακών φοιτητών ιστορικού τομέα Γ' εξαμήνου, 2019.

⁵⁹ «Όσοι ουν τέλειοι, τούτο φρονώμεν και ει τι ετέρως φρονείτε, και τούτο ο Θεός υμίν αποκαλύψει. Πλην εις ο εφθάσαμε, τω αυτω στοιχείν κανόνι, το αυτό φρονείν». Φιλip. 3, 15-16.

⁶⁰ Βλ. Αρχιμ. Ειρηναίου Δεληδήμου, «Εισαγωγή εις την Νέαν Έκδοσιν του Συντάγματος των Θείων και Ιερών Κανόνων», εν Γ. Ράλλη και Μ. Ποτλή, Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη εκδ. Βασ. Ρηγόπουλου 2002, σελ. 12.

⁶¹ «Αποστολική παράδοση λέγεται η διδασκαλία του Κυρίου και των Αποστόλων, η οποία παραδόθηκε και παραδίδεται από γενεά σε γενεά μέσα στην Εκκλησία. Αυτή βρίσκεται εν πολλοίς καταγεγραμμένη και αποταμιευμένη στην Αγία Γραφή, στις αποφάσεις και τα πρακτικά των Οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, στα λειτουργικά κείμενα, στα συγγράμματα των Πατέρων και στα λοιπά βιώματα, έθιμα και μνημεία της Εκκλησίας». Μπούμη Παναγιώτη, Κανονικόν Δίκαιον, Αθήνα 2000 σελ. 32.

οι οποίες εκφράζουν το αλάθητο⁶². Για αυτή την μοναδική προσφορά, την οποία διαχρονικά παραδίδει ανόθευτη η Εκκλησία στους πιστούς της, κάνει λόγο και ο Μέγας Βασίλειος μέσα από τον 91^ο κανόνα του, ο οποίος λέει: «Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πεφυλαγμένων δογμάτων καὶ κηρυγμάτων, τὰ μὲν ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας ἔχομεν, τὰ δὲ ἐκ τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως διαδοθέντα ἡμῖν ἐν μυστηρίῳ παρεδεξάμεθα, ἅπερ ἀμφοτέρωθεν τὴν αὐτὴν ἰσχύνα ἔχει πρὸς τὴν εὐσεβείαν, καὶ τούτοις οὐδεὶς ἀντερεί, ὅστις γὰρ κατὰ μικρὸν γούνα θεσμῶν ἐκκλησιαστικῶν πεπειράται»⁶³.

Ἡ συνεισφορά του Μεγάλου Βασιλείου, μέσω του κειμένου του καὶ κανόνος, τόσο πρὸς τὸν παραλήπτη αὐτοῦ Ἀμφιλόχιο Ἰκονίου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων μεταγενεστέρων χριστιανῶν, εἶναι μεγάλη. Στὸν 91^{οῦ} κανόνα κηρύσσεται ἀνεπιφύλακτα ἡ ἀκηλίδωτη καὶ ἀνόθευτη διαχρονικὴ ἀξία τῶν Ἱερῶν Κανόνων τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ παράλληλα πληθώρα μηνυμάτων καὶ διδασκαλιῶν ἐρχοῦνται νὰ ἀναδείξουν, τὸ συστατικὸ στοιχεῖο καὶ τὸ μυστηριακὸ χαρακτῆρα που ὑποκρύπτεται στὸ περιεχόμενο τῶν κανόνων, ἐντόνα χαρακτηριστικὰ τοῦ κύρους καὶ τῆς αὐθεντίας τῶν.

Καὶ μόνο βέβαια τὸ γεγονὸς, τῆς επικύρωσης καὶ υιοθέτησης τοῦ συγκεκριμένου κανόνα, ἀπὸ τὸν δεῦτερο κανόνα τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου⁶⁴, θὰ ἦταν ἀρκετὸ ἀπὸ μόνο του γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ ἀ priori, τὴν οὐσιαστικὴ ἀξία τοῦ κανόνα, ἀρα καὶ τοῦ ἀντικείμενου τοῦ περιεχομένου του στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται, που εἶναι ὅλα τὰ δόγματα καὶ οἱ ἱεροὶ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας μας. Ὡστόσο ἀξίζει, ὄχι ἐκτενῶς, ἀφοῦ δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς παρούσης, νὰ ἀναφερθούμε σὲ δύο σημεῖα τοῦ κανόνα, που ἀποδεικνύουν τὸ προαναφερθέν χάσμα, ἀνάμεσα στὸν κανόνα τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὸν κανόνα τῆς Πολιτείας.

⁶² Βλ. Μπούμη Παναγιώτη, Κανονικὸν Δίκαιον, Αθήνα 2000 σελ. 16.

⁶³ Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή, Σύνταγμα τῶν Θεῶν καὶ Ἱερῶν Κανόνων, τόμ. Δ', σελ. 283

⁶⁴ «Ἐδοξε δὲ καὶ τούτο τῇ ἁγίᾳ ταύτῃ συνόδῳ κάλλιστα τε καὶ σπουδαιότατα, ὥστε μένειν καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν βεβαίους καὶ ασφαλεῖς, πρὸς ψυχῶν θεραπείαν καὶ ἰατρειάν παθῶν, τοὺς ὑπὸ τῶν προημῶν ἁγίων καὶ μακαρίων Πατέρων δεχθέντας καὶ κυρωθέντας, ἀλλὰ μὴν καὶ παραδοθέντας ἡμῖν ὀνόματι τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων ἀποστόλων ὀγδοήκοντα πέντε κανόνες ...καὶ τοὺς λοιποὺς πάντας ἱεροὺς κανόνες τῶν ὑπὸ τῶν ἁγίων καὶ μακαρίων Πατέρων ἡμῶν». Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή, Σύνταγμα τῶν Θεῶν καὶ Ἱερῶν Κανόνων, τόμ. Β', Αθήνησι 1852, σελ. 308.

Η Εκκλησία, ως ο μόνος ακοίμητος φρουρός⁶⁵, έχει αναλάβει την φύλαξη των κανόνων αυτών, όπως ακριβώς αναφέρει και ο κανόνας μέσω της μετοχής «πεφυλαγμένων». Με αυτό τον τρόπο κατοχυρώνεται, και η μονιμότητα του υποκειμένου που αναλαμβάνει την υποχρέωση της φύλαξης των κανόνων, που εν προκειμένω είναι η ίδια η Εκκλησία, αλλά και η αδυναμία εναλλαγής ή μεταβολής⁶⁶ των κανόνων μέσα στο χρόνο, έτσι ώστε να διαφυλάσσεται διαχρονικά το αναλλοίωτο και ανόθευτο⁶⁷ του περιεχομένου τους.

Επιπλέον, η αναφορά του όρου «εν μυστηρίω», ως προς τον τρόπο διαδόσεως των κανόνων μέσα στις κοινότητες των χριστιανών, δεικνύει και τον μυστηριακό χαρακτήρα της διαδόσεως αυτών. Όπως κι αν αυτός επιτυγχάνονταν, είτε από στόμα σε στόμα, είτε «εν τη ακολουθία ενός μυστηρίου»⁶⁸, σαφώς ο τρόπος αυτός, μόνο στο τρόπο διάδοσης των κανόνων της Πολιτείας στις τοπικές κοινωνίες δεν παραπέμπει.

Για αυτό και «οι Κανόνες είναι οδοδείκτες ζωής και πορείας και όχι νομικό πλαίσιο ηθικής συμπεριφοράς»⁶⁹. Μία ερμηνεία καθαρά νομικού χαρακτήρα, όπως ακριβώς πραγματώνεται με τους κανόνες δικαίου της πολιτείας, θα στερούσε από τους Ιερούς Κανόνες της Εκκλησίας μας τον δισδιάστατο χαρακτήρα, τον οποίο ούτως ή άλλως έχουν. Γιατί οι τελευταίοι δεν αποβλέπουν μόνο στην ιστορική πραγμάτωση τους μέσα σε χώρο και χρόνο, έτσι δηλαδή όπως ερμηνεύεται και υλοποιείται ενδο-ιστορικά η παρουσία των κανόνων δικαίου της πολιτείας. Οι Ιεροί Κανόνες εξαιτίας της «θεολογικής τους και οντολογικής τους ευρύτητας», «συνιστούν μέσα στην Ιστορία εσχατολογικό εικονισμό»⁷⁰. Η ιστορική μάλιστα και εσχατολογική διάσταση των Ιερών Κανόνων της Εκκλησίας μας δεν θα μπορούσε

⁶⁵ Βλ. Μπούμη Παναγιώτη, Η Ακρίβεια και η Αλήθεια των Ι. Κανόνων (Επιστασία – ερμηνευτικόν γύμνασμα επί των 91^{ου} και 92^{ου} κανόνων του Μ. Βασιλείου), Εκδόσεις Επέκταση, Μάιος 1996, σελ. 13.

⁶⁶ Βλ. Μπούμη Παναγιώτη, Η Ακρίβεια και η Αλήθεια των Ι. Κανόνων (Επιστασία – ερμηνευτικόν γύμνασμα επί των 91^{ου} και 92^{ου} κανόνων του Μ. Βασιλείου), Εκδόσεις Επέκταση, Μάιος 1996 σελ. 13.

⁶⁷ «Και μηδενί εξείναι τους προδηλωθέντας παραχαράττειν κανόνας ή αθετείν ή ετέρους παρά τους προκειμένους παραδέχασθαι κανόνας, ψευδεπιγράφως υπό τινών συντεθέντας, των την αλήθειαν καπιηλεύειν επιχειρησάντων. Ει δε τις αλώ κανόνα τινά των ειρημένων καινοτομών, ή ανατρέπειν επιχειρών, υπεύθυνος έσται κατά τον τοιούτον κανόνα, ως αυτός διαγορεύει την επιτιμίαν δεχόμενος, και δι αυτού εν ώπερ πταίει θεραπευόμενος». Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή, Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων, τόμ. Β', Αθήνησι 1852, σελ. 309-310.

⁶⁸ Βλ. Μπούμη Παναγιώτη, Η Ακρίβεια και η Αλήθεια των Ι. Κανόνων (Επιστασία – ερμηνευτικόν γύμνασμα επί των 91^{ου} και 92^{ου} κανόνων του Μ. Βασιλείου), Εκδόσεις Επέκταση, Μάιος 1996 σελ. 17.

⁶⁹ Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Το Corpus Canonum της Εκκλησίας (1^{ου} – 9^{ου} αιώνας), Το κείμενο των Εκκλησιακών Ιερών Κανόνων, Εκδόσεις επέκταση, Ιούνιος 2015, σελ.26.

⁷⁰ Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Το Corpus Canonum της Εκκλησίας (1^{ου} – 9^{ου} αιώνας), Το κείμενο των Εκκλησιακών Ιερών Κανόνων, Εκδόσεις επέκταση, Ιούνιος 2015, σελ.16.

παρά να είναι προϊόν του ίδιου ακριβώς δισδιάστατου χαρακτήρα, που η ίδια η Εκκλησία έχει μέσα στο ιστορικό γίνεσθαι. Γιατί η Εκκλησία μπορεί να πορεύεται μέσα σε χώρο και χρόνο ενδο-ιστορικά, ωστόσο το μυστηριακό υπόβαθρο της, με την τέλεση του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας και των άλλων μυστηρίων της, της προσδίδει και έναν προσανατολισμό καθαρά εσχατολογικό, άρα και εξω-ιστορικό⁷¹.

Οφείλουμε να αναλογιστούμε τον τρόπο επίδρασης της λειτουργικής ζωής της Εκκλησίας μας στο είναι των πιστών της, η οποία αποβλέπει στη δημιουργία ενός νέου κόσμου, οντολογικά και πνευματικά ενωμένου, μέσα σε ένα κοινό πλαίσιο αγάπης «εν Χριστώ Ιησού»⁷². Σε αυτό τον κόσμο της αγάπης⁷³ αποβλέπουν και οι Ιεροί Κανόνες της Εκκλησίας μας, αποτελώντας οι ίδιοι, αντίστοιχες πυξίδες – φάρoi ζωής, στις ζωές των πιστών.

Εύστοχα οι συντάκτες του Πηδαλίου⁷⁴, αντιλαμβανόμενοι τον σωτηριολογικό χαρακτήρα των Ιερών Κανόνων, απέτρεψαν κατ' ουσίαν εξ αρχής, κάθε υπόνοια ότι η συγγραφή των Κανόνων της Εκκλησίας μας θα μπορούσε να είναι ένας ακόμη κώδικας πολιτειακών νόμων «CODEX JURIS CANONICI»⁷⁵, τύπου Ρωμαϊκού δικαίου Β' χιλιετίας, για αυτό ήδη από τον τίτλο⁷⁶ του συγγράμματος τους, ξεκαθάρισαν την όποια πιθανή παρερμηνεία.

⁷¹ Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Το Corpus Canonum της Εκκλησίας (1^{ος} – 9^{ος} αιώνας), Το κείμενο των Εκκλησιασικών Ιερών Κανόνων, Εκδόσεις Επέκταση, Ιούνιος 2015, σελ.18.

⁷² «Λέγω γαρ διά της χάριτος της δοθείσης μοι παντί τω όντι εν υμίν, μη υπερφρονείν παρ' ο δει φρονείν αλλά φρονείν εις το σωφρονείν, εκάστω ως ο Θεός εμέρισε μέτρον πίστεως. Καθάπερ γαρ εν ενί σώματι μέλη πολλά έχομεν, τα δε μέλη πάντα ου την αυτήν έχει πράξιν, ούτως οι πολλοί εν σώμα εσμέν εν Χριστώ, ο δε καθ' εις αλλήλων μέλη». Ρωμ. 12, 3-5.

⁷³ «Πρόκειται για την αγαπητική οικονομία, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται η διαποίμανση (ένταξη στην εσχατολογική πορεία) των λαών. Η αγαπητική αυτή οικονομία της πρόσληψης της καταλλαγής, της σωτηριολογικής αναφορικότητας είναι που προσδίδει στους Κανόνες άλλο, τελείως διαφορετικό χαρακτήρα σε σχέση με τους πολιτειακούς νόμους». Βλ. Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Το Corpus Canonum της Εκκλησίας (1^{ος} – 9^{ος} αιώνας), Το κείμενο των Εκκλησιασικών Ιερών Κανόνων, Εκδόσεις Επέκταση, Ιούνιος 2015, σελ.26.

⁷⁴ Αγαπίου Ιερομονάχου και Νικοδήμου Μοναχού.

⁷⁵ Χρήστου Κων. Παπαθανασίου, Κανονικού Δικαίου Μελετήματα, Τεύχος Α', Αθήνα 1999, σελ 17.

⁷⁶ Για τον τίτλο «Πηδάλιον» του έργου του, ο άγιος Νικόδημος εξηγεί:

«Εις τας ιεράς σου αγκάλας αφιερούται, ω κοινή Μήτηρ των ορθοδόξων, η αγία του Χριστού Μεγάλη Εκκλησία, το Πηδάλιον της καθολικής Εκκλησίας, η παρούσα, λέγω ερμηνευτική των θείων Κανόνων Βίβλος, και η αφιέρωσις οικειοτάτη και κατά πάντα λόγον δικαίου πρέπουσα. Πάντες γαρ, ευ οίδα, συνομολογήσουσι, χωρίς να εξαιρεθεί ουδέ εις, ότι, όσον είναι χρειώδης η Ναυτική Πυξίς εις τους ναυτικούς, και το Πηδάλιον όσον είναι αναγκαίον εις τας Ναυς, τόσον είναι χρειώδης και η συλλογή των ιερών Κανόνων, η νοητή δηλαδή αυτή Πυξίς, και το Πνευματικόν τούτο Πηδάλιον τόσο είναι αναγκαίον και απαραίτητο ΣΟΙ τη Πνευματική και Σεβασμία ΝΗΪ, τη αντιτύπω και εκπροσωπούση την οικουμενικήν και παγκόσμιον ολκάδα της Καθολικής Εκκλησίας. Και όντως Πηδάλιον άλλο και Πυξίς πνευματική η κανονική αυτή Βίβλος εστίν. Επειδή αυτή μόνη, κατά αλήθειαν, ακριβώς και απαρεικλίτως αφορά εις τον Πόλον, εις αυτόν δηλαδή τον Ουρανόν και με αυτήν, ωσάν με Πηδάλιον, ημπορεί ασφαλέστατα, και ακινδυνώτατα πάσα η του Χριστού Εκκλησία να διευθύνη τον δρόμον του

Όντας πλέον ξεκάθαρη η ταυτότητα αλλά και η στοχοθεσία των Ιερών Κανόνων, το «Κανονικό Δίκαιο» δεν απευθύνεται στην ανθρώπινη ύπαρξη με νομικού χαρακτήρα διατάξεις, ικανοποιώντας το αίτημα αυτής για δικαιοσύνη, όπως αυτό επιτυγχάνεται και ικανοποιείται μέσα σε δικανικού τύπου διενέξεις. Ούτε αποτελεί αρνητικό πόλο έλξης των εκάστοτε μελετητών, οι οποίοι οδηγούνται σε νομικά αδιέξοδα εξαιτίας της πληθώρας των πολιτειακών νόμων και της πολλαπλότητας των ερμηνειών τους. Αν οι νόμοι της πολιτείας απευθύνονται στον άνθρωπο, απαιτώντας την κατάφαση και αποδοχή του στη βούληση του εκάστοτε νομοθέτη, συμμετέχοντας σε αυτήν ερμηνευτικά, οι Ιεροί Κανόνες απευθύνονται στον άνθρωπο, όντας πρόσκληση οι ίδιοι, σε μια βιωματική εμπειρία θέασης του προσώπου του Χριστού, και η οποία οδηγεί στη μετάνοια και τη σωτηρία. Είναι ακριβώς ο ίδιος τρόπος θέασης, τον οποίο επιδίωκαν και χρησιμοποιούσαν οι άγιοι και θεοφόροι Πατέρες, πρωταγωνιστές και μέτοχοι των Οικουμενικών Συνόδων, όταν αποφαίνονταν σε δογματικές αποκλίσεις της εποχής, «εκδίδοντας Όρους και Κανόνες»⁷⁷.

Το Κανονικό Δίκαιο λοιπόν προϋποθέτει έναν διαφορετικό τρόπο θέασης και προσέγγισης του περιεχομένου του, από τον εκάστοτε ερευνητή, μελετητή, θεολόγο, ακόμα και τον πιο απλό πιστό. Μία λανθάνουσα μεθοδολογικά προσέγγιση, περισσότερο νομικίστικου χαρακτήρα, όπου η γνώση και η ερμηνεία των Κανόνων εξαντλείται τυποποιημένα, χωρίς περαιτέρω προϋποθέσεις του υποκειμένου που τις προσεγγίζει, θα οδηγούσε με ακρίβεια, μόνο στη στείρα γνώση των διατάξεων αυτών, αφυδατώνοντας αυτές, από τον αληθινό στόχο που όρισε ο Κανονοθέτης. Και στο Κανονικό Δίκαιο, Κανονοθέτης δεν είναι η εκάστοτε ιδιαίτερη και ξεχωριστή αγιοπατερική προσωπικότητα, η οποία συγγράφει Κανόνες και λειτουργεί ως όργανο Θείας βουλήσεως, για να οδηγήσει το ποίμνιο της στην σωτηρία και την δικαίωση. Ούτε οι αποφάσεις των εκάστοτε Τοπικών Συνόδων, οι οποίες απευθυνόμενες με αυτές στο ποίμνιο τους, αγωνίστηκαν να αντιμετωπίσουν γεγονότα τοπικού χαρακτήρα, πρωτεύουσας ίσως σημασίας για αυτές, δευτερευούσης σημασίας όμως για το σύνολο της εκκλησίας. Κανονοθέτης για το Κανονικό Δίκαιο της Εκκλησίας

πλός της, εις εκείνον τον όντως γαλήνιον Λιμένα της μακαρίας και ακηράτου λήξεως. Τούτο δε το νοητόν Πηδάλιον ετεκτήνατο μεν πάλαι το Πνεύμα το άγιον, διά των Θεδοσόφων Αποστόλων και των κατά καιρούς αγίων Συνόδων, Οικουμενικών τε και Τοπικών, και των κατά μέρος μεγάλων της Εκκλησίας Ιεραρχών». Πηδάλιον σελ. 7.

⁷⁷ Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Το Corpus Canonum της Εκκλησίας (1^{ος} – 9^{ος} αιώνας), Το κείμενο των Εκκλησιακών Ιερών Κανόνων, Εκδόσεις Επέκταση, Ιούνιος 2015, σελ.32.

μας είναι οι ίδιες οι Οικουμενικές Σύνοδοι⁷⁸, οι οποίες με το κύρος και την αυθεντία⁷⁹ τους, όρισαν ως Κανόνες δικαίου, διατάξεις με ίσο κύρος και αδιαμφισβήτητη αυθεντία, όπως και το όργανο που τις νομοθέτησε. Εφόσον η Οικουμενική Σύνοδος ως το ανώτατο χαρισματικό όργανο θέσπισης και επικύρωσης Κανόνων δικαίου, καθοδηγείται από το Άγιο Πνεύμα, άρα εμφορείται από το πνεύμα του συνόλου της Παράδοσης, από τη γένεση της Εκκλησίας μέχρι σήμερα, αντίστοιχα με τις ίδιες παραμέτρους και προϋποθέσεις, πρέπει να διακατέχεται και το πρόσωπο που προσεγγίζει αυτούς τους Κανόνες, ώστε ορθά και αβίαστα να τις κατανοήσει και να τις ερμηνεύσει⁸⁰.

Κυρίαρχο ρόλο, στο ιστορικό γίνεσθαι των εννέα πρώτων αιώνων καινοδιαθηκικής παρουσίας της Εκκλησίας μας⁸¹, από πλευράς κανονοθεσίας, διαδραμάτισε αδιαμφισβήτητα, μοναδικά και συνάμα καθοριστικά, η Πενθέκτη⁸² Οικουμενική Σύνοδος, (ως προς την έννοια της θέσπισης και επικύρωσης κανόνων). Συγκλήθηκε προκειμένου να καλύψει το μεγάλο χρονικά κενό 250 ετών (451-691), απουσίας θέσπισης κανόνων, αφού οι δύο προηγούμενες χρονικά από αυτήν Οικουμενικές Σύνοδοι, Ε' (553 μ.Χ.) και ΣΤ' (680-681 μ.Χ.) δεν είχαν εκδώσει

⁷⁸ «Κανονοθέτης είναι αποκλειστικά και μόνον μία/η Οικουμενική Σύνοδος η οποία δεν συνιστά θεσμό της Εκκλησίας, αλλά ένα εξαιρετικό γεγονός πάντοτε απρόβλεπτο θεσμικά και χρονικά, με διττή και Θεανθρώπινη διάσταση (πρβλ. έδοξε τω Αγίω Πνεύματι και ημίν) Πραξ 15,28, και όχι μονάχα με ανθρώπινη οριζόντια διάσταση, που χαρακτηρίζει τον συνταγματικό ή τον κοινό νομοθέτη σε κάθε εγκόσμια πολιτεία». Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Το Corpus Canonum της Εκκλησίας (1^{ος} – 9^{ος} αιώνας), Το κείμενο των Εκκλησιακών Ιερών Κανόνων, Εκδόσεις επέκταση, Ιούνιος 2015, σελ. 34.

⁷⁹ Βλ. Μπούμη Παναγιώτη, Κανονικόν Δίκαιον, Αθήνα 2000 σελ. 17.

⁸⁰ Βλ. Μπούμη Παναγιώτη, Κανονικόν Δίκαιον, Αθήνα 2000 σελ. 71.

⁸¹ «...η ύπαρξη της Εκκλησίας ανάγεται είτε στην ενσάρκωση του Χριστού είτε στην ημέρα της Πεντηκοστής ή ακόμη και στη νύχτα συγκρότησης της Θείας Ευχαριστίας, στο ευχαριστιακό γεγονός του Μυστικού Δείπνου. Εάν μελετήσουμε, ωστόσο, την Πατερική Παράδοση, θα δούμε, όχι τόσο ιστορικά όσο ουσιαστικά, ότι η αφετηρία της Εκκλησίας ανάγεται την ημέρα που ο Θεός επιλέγει τον Αβραάμ, για να επιτελέσει μία πολύ συγκεκριμένη αποστολή». Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος 691 (Προλεγόμενα), Βόλος 2014 (Δημοσιευθέν εν Οικουμενικές Σύνοδοι και Εκκλησική Ενότητα, Συλλογικός τόμος, Αθήνα, εκδόσεις Αρχονταρίκι, 2016 σελ. 245).

⁸² «Η Σύνοδος αυτή αυτοεξακριβίσθη ως Οικουμενική. Δεν εκλήθη ως νέα, δηλαδή ως Ζ' Οικουμενική Σύνοδος, αλλά παρέμεινε γνωστή με την ονομασία «Πενθέκτη» επειδή το νομοθετικό της έργο αποτέλεσε φυσική συνέχεια και συμπλήρωση του έργου της Ε' και της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου, ή απλώς «ΣΤ' Οικουμενική», ή «δευτέρα εν Τρούλλω Οικουμενική Σύνοδος», επειδή οι εργασίες της διεξήχθησαν στην αίθουσα του Τρούλου των βασιλικών ανακτόρων της Κωνσταντινουπόλεως στην οποία είχε συγκληθεί και η ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδος, η οποία για το λόγο αυτό αναφέρεται και ως «πρώτη εν Τρούλλω»⁸² Οικουμενική σύνοδος». Γεωργίου Χ. Γκαβαρδίνα, Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το Νομοθετικό της έργο, εκδόσεις Επέκταση, Κατερίνη Οκτώβριος 1998, σελ. 12.

κανόνες⁸³. Ωστόσο, το μεγαλείο της συνεισφοράς της, το οποίο μάλιστα επικεντρώνει συλλήβδην το ενδιαφέρον όλων, συνίσταται στο σύνολο των αποτελεσμάτων, τα οποία η ίδια επέφερε ως κληρονομιά στο ποίμνιο της, μετά το πέρας των εργασιών της.

Γιατί το έργο της Πενθέκτης και των συμμετεχόντων αυτής Πατέρων, δεν εξαντλήθηκε με την θέσπιση των 102 Κανόνων της. Οι Πατέρες που συμμετείχαν σε αυτήν, αφού απέκλεισαν κάθε προβληματική, από πλευράς θεολογίας, διάταξη, προγενέστερων Τοπικών Συνόδων, απεφάνθησαν για το κύρος συνολικά 301 Κανόνων, τους οποίους μάλιστα και επικύρωσαν. Επιπλέον, μελετήθηκε η εγκυρότητα ή μη, των «επ' ονόματι των αγίων και ενδόξων Αποστόλων»⁸⁴, Αποστολικών Κανόνων, από τους οποίους συνολικά επικυρώθηκαν 85. Τέλος από την μελέτη των Κανόνων των Πατέρων της Εκκλησίας μας, ανεδείχθησαν στο σύνολο 174 Κανόνες.

Ως προϊόν, λοιπόν, αυτής της μεγαλειώδους προσπάθειας, την οποία κατέβαλαν στο σύνολο τους οι Πατέρες της Πενθέκτης, καταγράφονται συνολικά 662 Κανόνες⁸⁵. Και μόνο η σκέψη να αντιπαραβάλει κανείς τους 662 Κανόνες της Πενθέκτης, με το σύνολο των 770 Κανόνων, που καταγράφονται στο *Corpus Canonum* της Εκκλησίας μας (883 μ.Χ.), για να αποδείξει το εύρος της συνεισφοράς της, είναι ικανή από μόνη της, εν τοις πράγμασι να καταδείξει, το αδιαμφισβήτητο του χαρακτηρισμού μας για την Πενθέκτη, ως μοναδικής και εξαιρετικής.

⁸³ «Η Πενθέκτη Οικουμενική σύνοδος εξέδωσε 102 κανόνες... Η μοναδική περίπτωση μείωσης του αριθμού των κανόνων της συνόδου, παρατηρείται στη σλαβική νομοκανονική συλλογή *Indreptarea*, στην οποία ο αριθμός τους μειώνεται στους 98. Κατά την 1^η έκδοση του κειμένου των 102 κανόνων της συνόδου από τον *Joannes Tilius*, αριθμούνται εξ αβλεψίας 103 Κανόνες. Το ίδιο λάθος επαναλαμβάνεται και στην έκδοση του *Αγαπίου Λεονάρδου*. Η αύξηση αυτή δεν πρέπει να εκληφθεί ως διαφοροποίηση. Απλώς στην αρίθμηση των κανόνων εκ παραδρομής δεν αριθμείται 76^{ος} κανόνας αλλά αριθμείται ως 77ος και έτσι αυξάνονται κατά μία μονάδα οι κανόνες της συνόδου. Κατά το έτος 1868 ο *J.B. Pitra* εξέδωσε το κείμενο των κανόνων της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου και διαίρεσε το περιεχόμενο τους σε 4 ενότητες: 1. Εισαγωγή (1-2) 2. Κανόνες περί κληρικών (3-39) 3. Κανόνες περί μοναχών (40-49) 4. Κανόνες περί λαϊκών (50-102). Αν και η διαίρεση των κανόνων της συνόδου δεν ανταποκρίνεται πλήρως προς το περιεχόμενο τους, παραδόξως έγινε αποδεκτή σε γενικές γραμμές από αρκετούς μεταγενέστερους θεολόγους και ιστορικούς περί της Συνόδου αυτής. Είναι πάντως βέβαιο ότι η σύνοδος δεν κατέβαλε προσπάθεια για συστηματική κατάταξη και ομαδοποίηση των κανόνων τους οποίους εξέδωσε». Γεωργίου Χ. Γκαβαρντίνα, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το Νομοθετικό της έργο*, εκδόσεις *Επέκταση*, Κατερίνη Οκτώβριος 1998, σελ. 56-58.

⁸⁴ Από τον Β' Κανόνα της Πενθέκτης.

⁸⁵ Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, *Το Corpus Canonum της Εκκλησίας (1^{ος} – 9^{ος} αιώνας)*, Το κείμενο των Εκκλησιαστικών Ιερών Κανόνων, Εκδόσεις *Επέκταση*, Ιούνιος 2015, σελ. 38.

Επιπλέον, στοχευμένα αξίζει να αναφερθούμε και σε έναν ακόμα Κανόνα της Πενθέκτης, ο οποίος μάλλον ισάζια με τον Β' Κανόνα της⁸⁶, ελκύει το ενδιαφέρον των θεολόγων ερευνητών, γιατί επίσης απερίφραστα δηλώνει το σωτηριολογικό χαρακτήρα των κανόνων, δεικνύοντας το δρόμο που πρέπει να ακολουθήσουν οι ποιμένες, για να οδηγηθεί το ποίμνιο τους στην μετάνοια, άρα και στην σωτηρία. Ο ΡΒ' Κανών, φαίνεται να αποτελεί συμπλήρωμα του Β' Κανόνος της Πενθέκτης, και να ανήκει επίσης στον επίλογο αυτής⁸⁷. Αν στόχος του Β' Κανόνος της Πενθέκτης, είναι η κωδικοποίηση των Κανόνων που προηγήθησαν, ώστε να επιτευχθεί ο στόχος της θεραπείας των ψυχών και της ίασης των παθών, έτσι δηλαδή όπως ακριβώς δηλώνεται στο προοίμιο του κανόνα, ο ΡΒ' Κανόνας της οριοθετεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο οφείλουν να κινηθούν οι ποιμένες, για να επιτευχθεί με επιτυχία ο πνευματικός τους ρόλος⁸⁸, δηλαδή της ευρέσεως της κατάλληλης θεραπείας⁸⁹, για την θεραπεία της ψυχής του πνευματικά ασθενούς.

Έτσι, λοιπόν, οι Ιεροί Κανόνες, καθίστανται εργαλείο θεραπείας με σωτηριολογική άρα και εσχατολογική προοπτική. Αποπνέουν ένα μήνυμα διττό, με πολλαπλούς αποδέκτες. Αφενός ο πνευματικός καθίσταται ιατρός. Εκ προοιμίου αντιλαμβάνεται, ότι ο ρόλος που καλείται να υπηρετήσει δεν είναι εύκολος. Η αντιμετώπιση της ασθένειας, της αμαρτίας εν προκειμένω, δεν είναι εύκολη, γιατί η φύση της είναι «ποικίλη και πολυειδής»⁹⁰. Ο πνευματικός δεν μπορεί να αποφανθεί για αυτήν, άρα και να τη θεραπεύσει, αν δεν διακατέχεται από δύο βασικές αρχές. Η αντίληψη της διαφορετικότητας του άλλου προσώπου, στην εν Χριστώ κοινωνία, εισάγει την αρχή της εξατομικεύσεως⁹¹, την οποία ο εκάστοτε πνευματικός οφείλει να εφαρμόσει, ώστε σε δεύτερο χρόνο, αφού αρχικά διαγνώσει το ψυχικό νόσημα στο οποίο συμμετέχει «ο όλος άνθρωπος (επιθυμητικόν, λογιστικόν, θυμοειδές)...»⁹², να χρησιμοποιήσει το κατάλληλο φάρμακο, για την αντιμετώπιση του. Σε αυτό το σημείο εισάγεται η δεύτερη αρχή, η οποία φαινομενικά τουλάχιστον, ονομάζεται

⁸⁶ Βλ. σημ. 38.

⁸⁷ Βλ. Γεωργίου Χ. Γκαβαρδίνια, Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το Νομοθετικό της έργο, εκδόσεις Επέκταση, Κατερίνη Οκτώβριος 1998, σελ. 289.

⁸⁸ «Δει δε τους εξουσίαν λύειν και δεσμείν παρά Θεού λαβόντας». Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή, Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων, τόμ. Β', σελ. 549.

⁸⁹ «...και ούτω κατάλληλον την θεραπείαν προσάγειν τω αρρωστήματι». Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή, Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων, τόμ. Β', σελ. 549.

⁹⁰ Ρ.Π.Σ. τόμ. Β', σελ. 549.

⁹¹ Βλ. Γεωργίου Χ. Γκαβαρδίνια, Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το Νομοθετικό της έργο, εκδόσεις Επέκταση, Κατερίνη Οκτώβριος 1998, σελ. 295.

⁹² Γεωργίου Καψάνη (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνας, Πειραιεύς 1976, σελ. 132.

«ποινή»⁹³. Η ποινή, ως επιτίμιο πλέον, εισάγεται ως εργαλείο θεραπείας, φαρμάκου δηλαδή, στα χέρια του πνευματικού. Η επίτευξη του στόχου, της «την του ημαρτηκότος προς επιστροφή ετοιμότητα» δηλαδή, παραμένει οιασδήποτε ζώσα, όχι πλέον ως περιεχόμενο του ΡΒ' Κανόνα της Πενθέκτης, αλλά του συνόλου των Κανόνων του Κανονικού Δικαίου της Εκκλησίας μας.

Αφετέρου δίνεται η δυνατότητα στον πεπτωκότα άνθρωπο, να κατανοήσει τον χαρακτήρα της αμαρτίας. Ο υποδουλωμένος εις την αμαρτίαν άνθρωπος, δεν κατορθώνει πάντοτε να έρθει σε επίγνωση της δυσχερούς καταστάσεως, στην οποία έχει ο ίδιος περιέλθει. Σε αυτό ακριβώς το σημείο συνίσταται η διάθεση του πεπτωκότος ανθρώπου, να θέσει τον εαυτό του σε ετοιμότητα επιστροφής. Και ο Ζωναράς επισημαίνει: «Περί πολλών επιτιμίων και διαφόρων διαλεχθείσα η σύνοδος, και των απαριθμηθέντων πταισμάτων εκάστω το κατάλληλον αποτάξασα, τελευταίον διά του παρόντος κανόνος το παν τη κρίσει των επισκόπων ανέθετο. Και χρήναι, φησί μη μόνον την ποιότητα της αμαρτίας σκοπεῖν, ει μεγάλη τυχόν είη, ή μετρία, αλλά και την του ημαρτηκότος διάθεσιν, και όπως προς την μετάνοιαν διατίθεται»⁹⁴.

Είναι σαφές ότι η αμαρτία είναι μέρος της ζωής του ανθρώπου. Έχει τη δυναμική να υπερνικήσει και τις αισθήσεις αλλά και τη συνείδηση του ανθρώπου. Η πιθανότητα να ατροφήσει η τελευταία, μη δυνάμενη να αντιδράσει, αλλά να υποκύψει στα «πεπυρωμένα βέλη του πονηρού», είναι μεγάλη και υπαρκτή. Και τότε η αμαρτία μπορεί να καταλήξει σε πάθος, και το πάθος να επιφέρει την υποδούλωση και συνάμα την εξάρτηση⁹⁵. Όμως, παρά το δυσάρεστο γεγονός της «πτώσεως» στη ζωή του ανθρώπου, εμφωλεύει πάντοτε «η ετοιμότητα» της εξόδου από αυτή την κρίση, ως αποτέλεσμα της ελεύθερης βούλησης του ανθρώπου, να απομακρύνει ότι πτωτικό συστατικό υπονομεύει τη ζωή του.

Δεν είναι εύκολο να παραβλέψει κανείς από τη ζωή του, την τελευταία φράση του «Πηδαλίου», την οποία οι συντάκτες του παρέδωσαν σε όλους εμάς, ως κορωνίδα

⁹³ «Από των χρόνων της Καινής Διαθήκης η Εκκλησία προς θεραπείαν των βαρέως ή ελαφρότερον νοσοούντων μελών αυτής (αμετανοήτων ή μετανοούντων) εχρησιμοποιεί τα επιτίμια, ήτοι πνευματικά μέτρα, τα οποία εξωτερικώς εμφανίζονται ως ποιναιί». Γεωργίου Καψάνη (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνες, Πειραιεύς 1976, σελ. 146.

⁹⁴ Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων, τόμ. Β', σελ. 550.

⁹⁵ «Η αμαρτία δεν συνίσταται μόνον εις την μη κίνησιν της ψυχής προς τον Θεόν, αλλά και εις την υποδούλωσιν εις τα πάθη». Γεωργίου Καψάνη (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνες, Πειραιεύς 1976, σελ. 132.

προτροπής εξόδου από την αμαρτία: «νόμος εδόθη, ίνα ελευθέρα προαιρέσει έκαστος της Χριστιανότητας την άσκησιν αναδέξεται». Παρά την όποια διαφορετική οπτική προσέγγισης⁹⁶ της ανωτέρω ρήσης, για την εξαγωγή συμπερασμάτων, ως προς την πρόθεση και τον στόχο των συντακτών της, η ελευθερία ως βασικό συστατικό στοιχείο του συνόλου της υπάρξεως του ανθρώπου, παραμένει να αποτελεί εκτός των άλλων, και βασικό κριτήριο προσέγγισης και κατανόησης του «νόμου». Με αυτή την οπτική θέασης, ο «νόμος» δεν καταλήγει να είναι εργαλείο αναφοράς και ελέγχου δικανικών διενέξεων, αλλά μέσο απελευθερωτικό – σωτηριολογικό.

Τέλος, επ' ουδενί υποδεέστερη δεν πρέπει να θεωρείται η συνεισφορά, τόσο προς το Κανονικό Δίκαιο, αλλά και προς όλους ημάς, του εκκλησιαστικού εθίμου. Μπορεί βεβαία να κατατάσσεται στις δευτερεύουσες πηγές του Κανονικού δικαίου, στις οποίες επίσης ανήκουν οι κανόνες των Τοπικών Συνόδων και οι κανόνες των Πατέρων της Εκκλησίας, ωστόσο η ανόθευτη διατήρηση του μέσα στο χρόνο, η εφαρμογή του από το σύνολο του πληρώματος της Εκκλησίας και η απουσία οποιασδήποτε πρόσκρουσης του ή αντίθεσης του, έναντι του Πνεύματος της Αγίας Γραφής και του συνόλου της Ορθόδοξου διδασκαλίας και των δογμάτων αυτής, το καθιστούν αν όχι ισόκυρο, με τους Κανόνες δικαίου των Οικουμενικών Συνόδων, σίγουρα όμως άξιο εφαρμογής και ξεχωριστής πρακτικής σημασίας⁹⁷.

Η έννοια του εθίμου, λοιπόν, και στο Κανονικό Δίκαιο, μόνο απαρατήρητη δεν πέρασε. Ό,τι τελικώς καθιερώθηκε μέσα στο χρόνο ως συνήθεια, και δεν εναντιώθηκε σε αρχές και αξίες της ορθόδοξου Αποστολικής και εκκλησιαστικής παράδοσης, απέκτησε με το πέρασμα των αιώνων ακόμα και την ισχύ νόμου. Στον πζ' κανόνα του ο Μ. Βασίλειος παρατηρεί: «Πρώτον μεν ουν, ο μέγιστον επί των τοιούτων εστίν, το παρ' ημίν έθος, ο έχομεν προβάλλειν, νόμου δύναμιν έχον, διά το υφ' αγίων ανδρών τους θεσμούς ημίν παραδοθήναι»⁹⁸. Και ίσως αυτό είναι που πρέπει να καθιερωθεί, ως ένα ακόμα σημείο συμφωνίας και αναφοράς, αλλά και έρευνας, τόσο για τους μελετητές του Κανονικού δικαίου, όσο και για τους μελετητές των μεταγενέστερων μορφών δικαίου, νομικού χαρακτήρα, που εμφανίσθηκαν και

⁹⁶ Βλ. Θανάσης Π. Παπαθανασίου, Κανόνες και Ελευθερία (Κανόνας 108/Καρθαγένης), εκδόσεις Επέκταση, Νομοκανονική βιβλιοθήκη 15.

⁹⁷ Βλ. Μπούμη Παναγιώτη, Κανονικόν Δίκαιον, Αθήνα 2000 σελ. 44-45.

⁹⁸ Αμίκα Σ. Αλιβιζάτου, Οι Ιεροί Κανόνες, Εκδοσις Γ', Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1997, σελ. 517-518.

παρέμειναν σε ισχύ μέχρι και σήμερα, τις ονομαζόμενες δηλαδή, σύγχρονες μορφές δικαίου.

Το Ιουστινιάνειο Δίκαιο (Νεαρές)

Η ιστορική – θεολογική από πλευράς δικαίου προσέγγιση μιας λαμπρής περιόδου για το εκκλησιοστικό - πολιτικό γίνεσθαι του Βυζαντίου αποτελεί διαχρονικά ένα επίκαιρο και πάντοτε άξιον ενδιαφέροντος κεφάλαιο, πολλώ δε μάλλον, όταν αυτή η περίοδος αφορά τα χρόνια της αυτοκρατορίας του Ιουστινιανού. Η διαχρονική μάλιστα αυτή αξία σχετίζεται με την διαλεκτική σχέση που κατά καιρούς αναπτύσσεται, στο τότε και στο σήμερα, της ανθρώπινης ιστορίας, ανάμεσα στην εκκλησία και πολιτεία, μια συνάντηση που ποτέ δεν περνά απαρατήρητη από κανέναν ερευνητή, ανεξαρτήτως της «θεωρητικής» ειδικεύσεως του.

Το αμείωτο ενδιαφέρον των βυζαντινών αυτοκρατόρων για τα εκκλησιαστικά πράγματα εισήγαγε πρώτος ο Μ. Κωνσταντίνος, ο οποίος, εν τοις πράγμασιν ως κάτοχος του τίτλου του Ρωμαίου αυτοκράτορα, επεδείκνυε «το φυσικόν του ενδιαφέρον»⁹⁹ για τη θρησκεία του κράτους, αναπτύσσοντας από τότε την προαναφερθείσα διαλεκτική ανάμεσα στο Κράτος και την Εκκλησία, νομοθετώντας ο ίδιος για την Εκκλησία. Την ίδια τακτική ακολούθησαν και οι μεταγενέστεροι βυζαντινοί αυτοκράτορες, δηλώνοντας με αυτή την πρακτική την αδυναμία υπάρξεως της κρατικής οντότητας, χωρίς την σύμπραξη ή την ακολουθία της θρησκείας του Κράτους, η οποία ούτως ή άλλως διαδραματίζει με τον πρωταγωνιστικό της χαρακτήρα, αξιοσημείωτο ρόλο στο δημόσιο βίο κάθε Κράτους.

Βέβαια αυτή η εκδηλωθείσα άποψη, η οποία αποτελούσε ενίοτε προϊόν ταπεινών ελατηρίων, ορμώμενη από την αγάπη και το ενδιαφέρον των κρατικών αρχόντων, τόσο για την πρόοδο και ευημερία του ίδιου του κράτους, όσο και για την θρησκευτική προοπτική των ίδιων των υπηκόων τους, δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη για όλο το χρονικό φάσμα εξέλιξης της Ρωμαϊκής και Βυζαντινής κυριαρχίας.

Η επικρατούσα άποψη, ότι η πολιτειακή αρχή κάθε κράτους ως υπέρτατη αυθεντία έχει a priori την εξουσία, άρα και την δυναμική να ασκεί ένα είδους αυξημένου κρατικού παρεμβατισμού σε κάθε οργανισμό, που ζει και αναπτύσσεται μέσα σε μία κρατική οντότητα, άρα και στην εκκλησία, αποτελούσε μια αδιαμφισβήτητη αλήθεια στους κόλπους των Ρωμαίων και αργότερα Βυζαντινών

⁹⁹ Αμίλκα Σ. Αλιβιζάτου, Αι σχέσεις της εκκλησιαστικής νομοθεσίας του Ιουστινιανού προς τους εκκλησιαστικούς κανόνες, εν Αθήναις 1936, σελ.1

αυτοκρατόρων, που αιτιολογούσε στο έπακρο τις προθέσεις, άρα και τις πρακτικές τους έναντι της Εκκλησίας¹⁰⁰. Αυτή την πολιτική άποψη μάλιστα εξέφραζαν χωρίς φειδώ, αναπτύσσοντας μάλιστα και τους ανάλογους συσχετισμούς με τους αντίστοιχους χρονικά θρησκευτικούς άρχοντες.

Προς επίρρωση αυτής της ιδεολογίας, όχι τόσο ως αξιολόγηση του θεωρητικού υποβάθρου της, όσο ως κατανόηση της αναγκαιότητας του τρόπου εφαρμογής της μέσα σε μια κοινωνία, ανεξαρτήτως του χρονικού πλαισίου που αυτή εξετάζεται, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τα δύο βασικά χαρακτηριστικά που διέπουν το χαρακτήρα της Εκκλησίας, σε σχέση πάντοτε με το εκάστοτε ισχύον πολιτειακό καθεστώς και αιτιολογούν εμμέσως πλην σαφώς την τακτική που εκδιπλώνουν οι εκπρόσωποι της Πολιτείας έναντι της Εκκλησίας.

Τα πρώτο χαρακτηριστικό έχει σχέση με το μέγεθος της υλικής εξάρτησης της Εκκλησίας από την Πολιτεία. Η Εκκλησία ως θεανθρώπινος, εκ της φύσεως του Ιδρυτού της οργανισμός, δεν μπορεί να έχει εμφανή σημάδια άμεσης εξάρτησης από εμπορικές συναλλαγές, οι οποίες εξαιτίας του χαρακτήρα τους, πολλές φορές χαρακτηριζόμενες ως αδιαφανείς, σκανδαλίζουν το ποίμνιο και υπονομεύουν την πνευματική της υπόσταση. Η βιωσιμότητα της μέσα στο χρόνο, ιδιαίτερος για την εποχή που εξετάζουμε, εξαρτάται περισσότερο από την πολιτειακή αρχή, τον αυτοκράτορα δηλαδή, ο οποίος αναγνώριζε στο πρόσωπο της Εκκλησίας το στενό συνεργάτη της Πολιτείας, που διασφαλίζει την ομαλότητα και την τάξη μέσα στα σύνορα της κρατικής της υπόστασης, αλλά και τον πνευματικό συνεργάτη της, για αυτό και πάντοτε προσέτρεχε να της παρέχει τα υλικά εφόδια και μέσα, για την εν χρόνω εξέλιξη της και βιωσιμότητα της. Μέσα στο πλαίσιο αυτής της συναντίληψης καθιερώνονταν ένα είδος συνεργασίας, η ποιότητα της οποίας εξαρτιόταν από τις ιδιοτελείς βλέψεις των εκπροσώπων εκατέρωθεν.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό έχει σχέση με τον από πλευράς δικαίου χαρακτήρα, που διέπει τους νόμους της Εκκλησίας, το Κανονικό Δίκαιο δηλαδή, και τους νόμους της Πολιτείας. Η Πολιτεία με το κύρος που την διέπει, προστρέχει να περιβάλει κάτω από τη προστασία της τους εκκλησιαστικούς νόμους, και τους ήδη

¹⁰⁰ «Τόσον η Ρωμαϊκή και Βυζαντινή όσον και η σύγχρονος κρατική αντίληψις είνε ότι η Πολιτεία διά της νομοθετικής και εκτελεστικής αυτής εξουσίας συγκεντρώνει εις εαυτήν ως η υπέρτατη εν τω κράτει αρχή πάσαν αυθεντίαν και δύναμιν». Βλ Αμίλκα Σ. Αλιβιζάτου, Αι σχέσεις της εκκλησιαστικής νομοθεσίας του Ιουστινιανού προς τους εκκλησιαστικούς κανόνες, εν Αθήναις 1936, σελ. 2.

υπάρχοντες, και αυτούς που ηθελημένα θεσπίζει η ίδια για την Εκκλησία, να τους περιφρουρήσει κάτω από το λεπτομερειακό¹⁰¹ καθεστώς του δικού της θετικού δικαίου και να τους εντάξει μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, επιφυλασσόμενη πάντοτε και για τον τρόπο, αλλά και για το εύρος της επιβολής τους.

Η ηθελημένη προσχώρηση της Πολιτείας μέσω των εκπροσώπων της, στα εκκλησιαστικά δρώμενα, είτε ως έκφραση ανιδιοτελούς ενδιαφέροντος και αγάπης, ορμώμενης από βαθιά εκκλησιαστική και θρησκευτική συνείδηση του εκάστοτε πολιτειακού άρχοντα, όπως στην περίπτωση του Ιουστινιανού, την οποία ούτως ή άλλως στο παρόν κεφάλαιο ενδελεχώς θα εξετάσουμε, είτε ως έκφραση ιδιοτελών συμφερόντων, καθαρά καιροσκοπικού χαρακτήρα, όπως σε περιπτώσεις πολιτειακών αρχόντων μεταγενέστερων του Ιουστινιανού, προδίδουν μία προβληματική που υποκρύπτεται, ως προς την οπτική που ο εκάστοτε ερευνητής παρατηρεί την διαλεκτική σχέση που εξελίσσεται ανάμεσα «στο Κράτος και την Εκκλησία» ή «στην Εκκλησία και την Πολιτεία»¹⁰². Ο εκάστοτε ερευνητής δηλαδή, καλείται εκ προοιμίου να δηλώσει αν η αφετηριακή του προτεραιότητα ως προς την διερεύνηση της ανωτέρω διαλεκτικής σχέσης, θα υλοποιηθεί μέσα από το πρίσμα των σχέσεων «Κράτους και της Εκκλησίας» ή το πρίσμα των σχέσεων «Εκκλησίας και Πολιτείας». Στην πρώτη περίπτωση, κυρίαρχο ρόλο έχει η εκάστοτε «πολιτειακή ιδεολογία», βάσει της οποίας φιλτράρεται ο επιδιωκόμενος διάλογος, ενώ στη δεύτερη περίπτωση κυρίαρχη θέση κατέχει ο «Χριστολογικός» χαρακτήρας της Εκκλησίας, βάσει του οποίου πραγματοποιείται και αξιολογείται ο προαναφερθείς διάλογος, με πρωτοβουλία αυτή τη φορά της ίδιας της Εκκλησίας¹⁰³.

Σε μια ιδιαίτερη χρονικά συγκυρία, λόγω των εξωτερικών κινδύνων και συνοριακών ανακατατάξεων, ο Ιουστινιανός σε ηλικία μόλις 45 ετών αναλαμβάνει την αυτοκρατορική εξουσία, έχοντας πλήρη επίγνωση του ρόλου και της ευθύνης που αναλαμβάνει. Έχοντας διαδεχθεί τον θείο του, Ιουστίνο τον Α', στέφεται αυτοκράτορας τον Αύγουστο του 527 μ.Χ. Προσπαθεί να υλοποιήσει τα οράματα

¹⁰¹ Αμίλκα Σ. Αλιβιζάτου, Αι σχέσεις της εκκλησιαστικής νομοθεσίας του Ιουστινιανού προς τους εκκλησιαστικούς κανόνες, εν Αθήναις 1936, σελ. 3.

¹⁰² Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Σταθμοί διάπλασης των Σχέσεων «Εκκλησίας και Πολιτείας και Κράτους και Εκκλησίας» (Εννοιολογική επισκόπηση και Ιστορικο-κανονικό περίγραμμα), Αθήνα Ιανουάριος 2018. «Δημοσιευθέν εν Θεολογία, τ. 89, τευχ. 1 (2018), σελ. 23-44».

¹⁰³ Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Σταθμοί διάπλασης των Σχέσεων «Εκκλησίας και Πολιτείας και Κράτους και Εκκλησίας» (Εννοιολογική επισκόπηση και Ιστορικο-κανονικό περίγραμμα), Αθήνα Ιανουάριος 2018, σελ. 2.

του, εμπορούμενος από επιθυμία για ανάκτηση των δυτικών εδαφών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (reconquista), τα οποία είχαν απολεσθεί, από τους Οστρογότθους στην Ιταλία και τους Βανδάλους στην Βόρεια Αφρική. Προσπαθώντας να αντιμετωπίσει τους εξωτερικούς κινδύνους, αγωνίστηκε για την καθιέρωση ισχυρής διοίκησης τοποθετώντας έμμισθους διοικητές επαρχιών, ενώ, για να διασφαλίσει την ειρήνη στα δυτικά της αυτοκρατορίας με τους Πέρσες, δεν δίστασε να καταβάλει σε αυτούς φόρο πολυτελείας, εξαντλώντας με αυτό τον τρόπο, τα οικονομικά αποθέματα της αυτοκρατορίας του, που είχαν διασφαλιστεί από τους προκατόχους του. Η πολυδάπανη πολιτική του υποκίνησε αντιδράσεις εξαιτίας των δυσβάσταχτων φόρων που κλήθηκε ο ίδιος να επιβάλει, ενώ στα αρνητικά της πολιτικής του, του καταλογίζεται και η επιπολαιότητα του, να επιτρέψει την εγκαθίδρυση ξεχωριστού καθεστώτος στα Βαλκάνια από τους Αβάρους το 560¹⁰⁴.

Από πλευράς δικαίου όμως, η συνεισφορά του Ιουστινιανού στα εκκλησιαστικά δρώμενα είναι ανυπολόγιστη. Στους βασικούς πυλώνες της πολιτικής του είναι και η επιβολή του ορθοδόξου δόγματος σε όλη την αυτοκρατορία, ενώ οι πεποιθήσεις του «περί θεϊκής αποστολής»¹⁰⁵ του ίδιου, τον ωθούν ώστε να χρησιμοποιήσει την κρατική του εξουσία, για να καταστήσει τους κανόνες της Εκκλησίας ως νόμους του Κράτους. Για αυτό και ο όρος «καισαροπαπισμός», έρχεται με ακρίβεια να στεγάσει όλα όσα λαμβάνουν χώρα την εποχή του Ιουστινιανού και γενικότερα την εποχή του Βυζαντίου. Ο αυτοκράτορας, ως ο ανώτατος πολιτειακός άρχοντας καλείται με αίσθημα ευθύνης να υπηρετήσει, και τα κοσμικά του καθήκοντα και τα πνευματικά του. Ενίοτε, όταν ο κοσμικός ηγεμόνας καλείται να εκτελέσει εκ του ρόλου του τα χρέη του αρχιερέα, αλλά και όσες φορές οφείλει να καθοδηγήσει τον εκάστοτε ηγέτη της όποιας επίσημης ισχύουσας θρησκείας στον τρόπο εκτέλεσης των καθηκόντων του, ουσιαστικά εκφράζει «την ύψιστη πολιτειακή θέληση και αυθεντία ακόμη και για τα εκκλησιαστικά ζητήματα»¹⁰⁶. Και αυτό ακριβώς το πνεύμα του «Καισαροπαπισμού»¹⁰⁷, υπηρετούσε ο Βυζαντινός

¹⁰⁴ David Nicholas, Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού κόσμου (Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη 312 – 1500), Β' έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000, σελ. 136.

¹⁰⁵ «Η βασιλεία μετά το Θεό είναι ο κοινός πατέρας όλων. Ο Θεός εμπιστεύεται τον αυτοκράτορα, του έχει αναθέσει τη θεία αποστολή να υπερασπίζεται την ορθή πίστη, να φρουρεί και να επανακτά τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία». Νεαρά 98.2.2.

¹⁰⁶ Αμίλκα Σ. Αλιβιζάτου, Αι σχέσεις της εκκλησιαστικής νομοθεσίας του Ιουστινιανού προς τους εκκλησιαστικούς κανόνες, εν Αθήναις 1936, σελ. 4.

¹⁰⁷ David Nicholas, Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού κόσμου (Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη 312 – 1500), Β' έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000, σελ. 137.

αυτοκράτορας, όταν εκ της αρμοδιότητας του είχε το κύρος την δυναμική και την ευθύνη να συγκαλέσει Οικουμενική Σύνοδο, ενώ παράλληλα είχε και την ύψιστη ευθύνη της προεδρίας της, και μετά το πέρας αυτής, την υποχρέωση να επικυρώσει τις αποφάσεις της. Επίσης ο αυτοκράτορας ήταν ο καθ' ύλην αρμόδιος διορισμού των Πατριαρχών της Κωνσταντινούπολης, ενώ ακόμα και το βάρος της λανθασμένης εκτίμησης των προσόντων του εκάστοτε Πατριάρχη επιβάρυνε ιστορικά και ηθικά τον ίδιο.

Το Ιουστινιάνειο Δίκαιο τυγχάνει μιας σπάνιας κοινής αποδοχής ως προς την πληρότητα του, όπως και ο αείμνηστος Αμίλκας Αλιβιζάτος ομολογεί¹⁰⁸, ενώ στο πρόσωπο του Ιουστινιανού, αναγνωρίζεται η βαθύτατη θρησκευτικότητα του ίδιου, για την επιμελημένη διαφύλαξη της ιερότητας και της αγιότητας της Εκκλησίας¹⁰⁹ και η οποία σαφώς απέβλεπε, και στην ενίσχυση της Εκκλησίας, και της εν εν γένει εκκλησιαστικής ζωής. Αλλά ποιο είναι το έργο του Ιουστινιανού σε σχέση με το δίκαιο της εποχής εκείνης;

Τέσσερα έργα¹¹⁰ αποτελούν το νομικό εγχείρημα του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, προϊόν της βούλησης του να αναδιοργανωθεί από τον ίδιο, η διοίκηση

¹⁰⁸ «Οι εκκλησιαστικοί νόμοι του Ιουστινιανού είνε κατ' αριθμόν πλέον οι επαρκείς διά να απαρτίσωσι πλήρη κώδικα εκκλησιαστικής νομοθεσίας». Βλ. Αμίλκα Σ. Αλιβιζάτου, Αι σχέσεις της εκκλησιαστικής νομοθεσίας του Ιουστινιανού προς τους εκκλησιαστικούς κανόνες, εν Αθήναις 1936, σελ. 4.

¹⁰⁹ «Διά την παρά τω Ιουστινιανώ κατ' εξαίρεσιν κρατούσαν θρησκευτικότητα και την περί ιερότητος και αγιότητος της Εκκλησίας βαθυτάτην πεποίθησιν του, η παρ' αυτού γενομένη επέμβασις εις τα εκκλησιαστικά πράγματα ου μόνον δεν είχεν το χαρακτήρα της απολύτου αυθαιρεσίας, αλλ' απετέλει τουναντίον σπουδαιωτάτην ενίσχυσιν της εκκλησίας εις όλας τας εκδηλώσεις της εκκλησιαστικής ζωής». Βλ. Αμίλκα Σ. Αλιβιζάτου, Αι σχέσεις της εκκλησιαστικής νομοθεσίας του Ιουστινιανού προς τους εκκλησιαστικούς κανόνες, εν Αθήναις 1936, σελ. 4-5.

¹¹⁰ Το Πρώτο έργο είναι ο κώδικας (Codex Iustinianus repetitae praelectionis), ο οποίος τέθηκε σε ισχύ το 529, και αποτελείται από δώδεκα βιβλία. Η προσθήκη περαιτέρω αυτοκρατορικών νόμων και νομοθετικών έργων, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για δεύτερη έκδοση του κώδικα η οποία πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 534.

Το δεύτερο έργο είναι ο Πανδέκτης (Digesta), αποτελεί προϊόν της επεξεργασίας 2000 βιβλίων συνολικά, προερχομένων από την συγκέντρωση και την οργάνωση του έργου των ρωμαίων νομικών της κλασικής εποχής και διαιρείται σε 50 βιβλία. Για την υλοποίηση του έργου, ελήφθησαν σοβαρά υπόψη 39 μελέτες νομικών της περιόδου από το 100-250 μ.Χ. Το έργο ολοκληρώθηκε το 533.

Το τρίτο έργο είναι οι Εισηγήσεις (Institutiones), αποτελείται από 4 βιβλία και τέθηκε σε ισχύ το 533 έχοντας το κύρος του νόμου. Προσαρμόστηκε στα στενά πλαίσια ενός σύντομου εγχειριδίου, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο μελέτης από τους φοιτητές της Νομικής, ενώ το περιεχόμενο του βασίστηκε σε ανάλογα εγχειρίδια συντακτών, όπως ο Μαρκιανός, Ουλιπιανός και Γάιος. Η σύνταξη του κειμένου έγινε στην Λατινική γλώσσα, ενώ μεταγενέστερα μεταφράστηκε στα Ελληνικά από τον Θεόφιλο.

Το τέταρτο έργο είναι οι Νεαρές (Novellae Constitutiones), αποτελούνται από 153 σωζόμενες μέχρι σήμερα διατάξεις. Συνολικά ο αριθμός τους θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερος. Αποσκοπούσαν στη ρύθμιση θεμάτων δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου, καθώς και στη ρύθμιση εκκλησιαστικών θεμάτων.

του Κράτους, αλλά και να αποκατασταθεί το αίσθημα δικαίου στους πολίτες, μέσω της επικαιροποίησης πεπαλαιωμένων διατάξεων, οι οποίες προέρχονταν από την εφαρμογή τριών κωδίκων, του Γρηγοριανού, Ερμογετιανού και Θεοδοσιανού. Αυτοί, ούτε τους νόμους μετά τον Θεοδόσιο περιείχαν, ούτε είχαν προσαρμοστεί στις αρχές του Χριστιανισμού, οι οποίες πλέον στην εξέλιξη του χρόνου είχαν επικρατήσει.

Ο εκσυγχρονισμός ενός Κράτους δικαίου απαιτεί εξειδικευμένες γνώσεις και εξεζητημένη βοήθεια, την οποία ο ίδιος ο αυτοκράτορας ζητά από τον νομοδιδάσκαλο Τριβωνιανό και από επιφανή πρόσωπα της εποχής, γνώστες της νομικής, προερχόμενα από τις νομικές σχολές της Κωνσταντινούπολης και τις σχολές της Βυρηντού, αμέσως μετά την ανάληψη των αυτοκρατορικών καθηκόντων του, το καλοκαίρι του 527. Στο δύσκολο αυτό έργο επίσης συνδράμουν κρατικοί αξιωματούχοι και διακεκριμένοι ρήτορες, οι οποίοι προέρχονται από την Πρωτεύουσα. Ο ίδιος όμως ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, παρά την ηθελημένη στάση του για ανασύσταση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, λαμβάνοντας αντίστοιχα και τις απαραίτητες πρωτοβουλίες για την επίτευξη αυτού του στόχου, ουδέποτε παρέβλεψε, ιδίως εξαιτίας λόγων πολιτικής σκοπιμότητας του ίδιου, το πατροπαράδοτο Ρωμαϊκό Δίκαιο, και στο οποίο μάλιστα πάντοτε παρέμενε προσηλωμένος. Ο ίδιος γνώριζε πολύ καλά ότι η αναφερόμενη ανασύσταση του πάλαι ποτέ ενδόξου Ρωμαϊκού κράτους δεν θα επιτυγχανόταν μόνο με την ανάκτηση των απωλεσθέντων εδαφών, ή με την επαρκώς αυξανόμενη στρατιωτική δύναμη, αλλά με την ενίσχυση και τον εφοδιασμό του Κράτους με νόμους, ώστε αυτό να πολιτεύεται ορθά¹¹¹, και τις περιόδους της ειρήνης, αλλά και τις περιόδους του πολέμου.

Έτσι, στα χρόνια του Ιουστινιανού, γίνεται προφανής ο επιδιωκόμενος στόχος της υλοποίησης ενός μοναδικού συνδυασμού, όπου το δίκαιο συμπαρατάσσεται με τη δύναμη και την ισχύ, για την επίτευξη της προόδου και της ευημερίας των πολιτών. Ο δρόμος μάλιστα του δικαίου καθιερώθηκε και μέσα στην καθημερινότητα των πολιτών. Όσοι δηλαδή επιθυμούσαν να ακολουθήσουν την υπαλληλική ιδιότητα, θα

Το μεγαλύτερο μέρος των διατάξεων αυτών συνετάχθη στα Ελληνικά, ενώ οι λιγότερες επειδή απευθυνόντουσαν σε λατινόφωνους πληθυσμούς, συνετάχθησαν στην Λατινική.

¹¹¹«Με περισσή ενάργεια διακηρύσσεται η αντίληψη αυτή στις πρώτες λέξεις της c. Imperatoriam maiestatem, του νόμου δηλαδή, με τον οποίο έγινε το 533 η κύρωση των Εισηγήσεων: Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse ornatam, ut utrumque tempus et autbellorum et pacis recte posit gubernari.....». βλ. Σπύρος Ν. Τρωιάνος, Η θέση του νομικού/δικαστή στη Βυζαντινή κοινωνία, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χόρν, Αθήνα 1993, σελ. 13.

έπρεπε πρώτα να έχουν διασφαλίσει για τον εαυτό τους νομικές σπουδές, κάτι που ίσως να ακολούθησε και ο Ιουστινιανός τα νεανικά του χρόνια.

Με την συνεισφορά πρωτεύοντος του ιδίου του αυτοκράτορα, και με την ενεργή συμμετοχή των πολιτών, ο 5^{ος} και 6^{ος} αιώνες μ.Χ. παρέμειναν στην ιστορία, ως οι αιώνες όπου για πρώτη φορά συστηματοποιούνται ανώτατες σπουδές, εφάμιλλες των σύγχρονων, όπου η επιστήμη του δικαίου προσεγγίζεται από ενδιαφερομένους, οι οποίοι παρουσιάζονται, είτε «ως νομικοί με μεγαλύτερη ή μικρότερη εμπειρία στο πεδίο του Δικαίου», είτε ως «Νομοτριβούμενοι, μια πολυσήμαντη δηλαδή έκφραση για το νομικό της μέσης βυζαντινής περιόδου»¹¹².

Η τελευταία νομοθετική προσπάθεια του Ιουστινιανού, η οποία αποτελεί και το αντικείμενο του παρόντος κεφαλαίου, ήταν οι Νεαρές (Novellae Constitutiones). Το δύσκολο αυτό εγχείρημα, της καταγραφής δηλαδή ενός μεγάλου αριθμού διατάξεων για την αντιμετώπιση ζητημάτων που άπτονται της καθημερινότητας των πολιτών και ρυθμίζουν στο σύνολο τους θέματα δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου, αλλά και θέματα εκκλησιαστικού δικαίου, είναι για τον Ιουστινιανό υπόθεση πρώτης προτεραιότητας. Επιθυμία του φαίνεται να είναι η διασφάλιση της ενότητας της αυτοκρατορίας, ως αποτέλεσμα της ενότητας της ίδιας της Εκκλησίας, την οποία ο Ιουστινιανός θέλει να διασφαλίσει, προκρίνοντας το πρόσωπο και τον ρόλο του έξωθεν επισκόπου, ενισχύοντας όμως παράλληλα και την αυτονομία των πόλεων.

Απόδειξη των ανωτέρω αποτελεί, αφενός ο ενισχυμένος ρόλος που καλείται να διαδραματίσει ο επίσκοπος τον 6^ο αιώνα μ.Χ. μέσα στην κοινωνία, αφού στο πρόσωπο του συγκεντρώνεται και η κυβερνητική εξουσία, αλλά και η δικαστική, ενώ ο ίδιος εκ του ρόλου του, είναι παράλληλα και το πρόσωπο που καλείται να ελέγξει όλο το εύρος της λειτουργίας της πόλης, ως εποπτεύοντος τα δημόσια έργα, τις υπηρεσίες, αλλά και την ίδια την αγορά, αφετέρου, γιατί ο επίσκοπος από συστάσεως της Εκκλησίας¹¹³ είναι το πρόσωπο - εγγυητής της εκκλησιαστικής ενότητας, ένα γεγονός το οποίο, ούτε ο Ιουστινιανός επιθυμεί να παραβλέψει.

¹¹² Σπύρος Ν. Τρωιάνος, Η θέση του νομικού/δικαστή στη Βυζαντινή κοινωνία, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χόρν, Αθήνα 1993, σελ. 11.

¹¹³ «Η υπό του ιστορικού θεώρησις της Ευχαριστίας ως της κατ' εξοχήν εν τόπω και χρόνω συσσωματώσεως της Εκκλησίας εν τω Χριστώ οδηγεί κατ' ανάγκην εις την συνεξέτασιν και του Επισκόπου ως κέντρου ενότητος εν εκάστη Εκκλησία. Η ιστορική έρευνα δεν βλέπει την Ευχαριστίαν απλώς ως μίαν κατακόρυφον κοινωνίαν ενός εκάστου των πιστών μετά του Θεού εν τω Χριστώ, αλλά και ως μίαν οριζόντιον ένωσιντων μελών της Εκκλησίας μετ' αλλήλων, διά μέσου της οποίας

Ως πρωταγωνιστής, λοιπόν, και τοπικός άρχων της περιφερειακής διοίκησης ο επίσκοπος, έχει τον έλεγχο των οικονομικών της πόλης και την ευθύνη διορισμού κατά μίαν έννοιαν, των υποψηφίων δημοτικών υπαλλήλων, οι οποίοι τυγχάνουν προϊόν της δικής του επιλογής, ενώ παράλληλα ασκεί σε αυτούς τον προσήκοντα έλεγχο, για τις όποιες δραστηριότητες τους κατά την άσκηση των καθηκόντων τους¹¹⁴.

Παράλληλα, ο αυξημένος εποπτικός ρόλος του επισκόπου, ως αποτέλεσμα των ανατιθεμένων προς το πρόσωπο του, από μέρους της κεντρικής κρατικής διοίκησης αρμοδιοτήτων, τού δίνει την δυνατότητα του ελέγχου, ακόμη και των αυτοκρατορικών υπαλλήλων για την αποφυγή από μέρους τους, του αδικήματος της κατάχρησης της εξουσίας. Οι διευρυμένες αρμοδιότητες του επισκόπου είναι προφανές ότι τον καθιστούν, και πρωταρχικό όργανο της διοικήσεως, τοπικού βέβαια χαρακτήρα.

Στο Ιουστινιάνειο Δίκαιο (Νεαρές) καθορίζεται ρητά, στα πλαίσια κατανομής των κατά τόπους αρμοδιοτήτων¹¹⁵ και ο δικαστικός ρόλος που ο τοπικός επίσκοπος αναλαμβάνει να διαδραματίσει, ένας ρόλος όμως ο οποίος ερμηνεύεται και καθορίζεται μέσα στον ευρύτερο τρόπο λειτουργίας των κατά τόπους εκκλησιαστικών δικαστηρίων. Στον επίσκοπο, λοιπόν, ανατίθεται η δικαστική εξουσία κάθε προσώπου¹¹⁶, είτε αυτός είναι κληρικός, είτε είναι μοναχός, ακόμη δε και λαϊκός, αρκεί να ευρίσκεται εντός των χωρικών πλαισίων που ο επίσκοπος εκπληρώνει τα καθήκοντα του. Οι κληρικοί μάλιστα κατώτερης βαθμίδας και μοναχοί, οφείλουν να παρουσιάζονται και να απολογούνται για τα παραπτώματα τους στον τοπικό τους επίσκοπο, στον οποίο αυτοί εντάσσονται¹¹⁷. Η κατ' εξαίρεση προσφυγή των εναγόντων στα πολιτικά δικαστήρια, προβλέπονταν σε περίπτωση

απαραιτήτως πρέπει να διέρχεται η μετά του Θεού κοινωνία ενός εκάστου, καθισταμένη ούτω, από ατομικής, εκκλησιαστικής εκδήλωσις». Βλ. Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου Δ. Ζηζιούλα, Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τω Επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνας, Β' έκδοσις, Εκδόσεις Γρηγόρη, εν Αθήναις 1990, σελ. 18-19.

¹¹⁴ «Παράδειγμα ελέγχου κρατικού υπαλλήλου ασκουμένου υπό του επισκόπου παρέχει πιθανώς ο Ρ Caire Masr. III 67295 1-19, περιέχων αντίγραφον επιστολής προς τον επίσκοπον Κεφάλωνα, εν ή Ιωάννης τις, κατηγορηθείς προφανώς δι' υπερβάσεις εις βάρος των διοικουμένων, ισχυρίζεται ότι την ευθύνην φέρει ο προϊστάμενος του Βίκτωρ, δεδομένου ότι ο γράφων είναι απλούς υφιστάμενος. Ο τόνος της επιστολής δημιουργεί την εντύπωσιν, ότι ο ειρημένος Ιωάννης προσπαθεί να απολογηθεί προς τον επίσκοπον, διά κατηγορίαν εκκρεμούσαν ενώπιον τούτου». Βλ υποσημ. Αρ. 22 Τρωιάνου Ν. Σπυρίδωνος, Η εκκλησιαστική Δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού, Αθήναι 1964, σελ 13.

¹¹⁵ Τρωιάνου Ν. Σπυρίδωνος, Η εκκλησιαστική Δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού, Αθήναι 1964, σελ 46.

¹¹⁶ Νεαρά 123, 21.

¹¹⁷ Νεαρά 83.

αναβολής της υποθέσεως από τον επίσκοπο¹¹⁸. Ωστόσο, μια τέτοια εκδοχή δεν εύρισκε σύμφωνη την ίδια την Εκκλησία, η οποία ήδη στο Κανονικό της Δίκαιο είχε προβλέψει την αντίρρηση της, μετά των προβλεπόμενων ποινών, στην πιθανότητα δηλαδή της εξέτασης αγωγής κληρικού ή μοναχού σε κοσμικό δικαστήριο¹¹⁹.

Ο υποδειγματικός τρόπος με τον οποίο το Ιουστινιάνειο Δίκαιο διασφαλίζει το κύρος και την προνομιακή μεταχείριση των επισκόπων, τεκμηριώνεται από πλήθος διατάξεων¹²⁰ μέσα στις ίδιες τις Νεαρές του Ιουστινιανού, στις οποίες βέβαια μόνο δειγματοληπτικά μπορούμε να αναφερθούμε:

- Η απαγόρευση της κλήσεως επισκόπου, από οποιοδήποτε δικαστή, είτε πολιτικό, είτε στρατιωτικό, σε ποινική ή πολιτική δίκη, χωρίς τη θέληση του ιδίου του επισκόπου ή χωρίς προηγηθείσα έγκριση από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, επισύρει ακόμα και την ποινή της αποβολής για τον δικαστή καθώς και την ποινή της διώξεως του δικαστικού κλητήρα που συμμετείχε¹²¹.
- Η μαρτυρία των επισκόπων δεν θα πραγματοποιείται ενώπιον των δικαστηρίων, αλλά θα αυτή θα υλοποιείται μετά την αποστολή σε αυτούς εντεταλμένων υπαλλήλων, παρουσία των οποίων θα λαμβάνεται η μαρτυρία του επισκόπου, ενώπιον της Αγίας Γραφής¹²².
- Η δυνατότητα παραπομπής ενός επισκόπου σε κοσμικό δικαστήριο, μόνο μέσω ανάλογης αυτοκρατορικής διαταγής μπορεί να υλοποιηθεί, καθώς μόνο ο αυτοκράτορας μπορεί να επιφυλαχθεί για αυτό¹²³.
- Η προτροπή ανάληψης μιας δικαστικής διαδικασίας από τον τοπικό επίσκοπο, λόγω αποτυχίας του κοσμικού άρχοντα ως δικαστή, να την επιλύσει, καθώς και η δυνατότητα διαμεσολάβησης του επισκόπου,

¹¹⁸ Νεαρά 123, 21

¹¹⁹ Δ' Οικ. καν. 9

¹²⁰ «Πολλούς ιερούς γεγραφότες νόμους περί των τε θεοφιλεστάτων επισκόπων της τα εφεξής ιερατείας απάσης.....». Νεαρά 83 (Προοίμιον).

¹²¹ «Αλλ' ουδέ υπέρ τινός χρηματικής ή εγκληματικής αιτίας επίσκοπον προς άρχοντα πολιτικόν ή στρατιωτικόν άκοντα ή διάγεσθαι ή παρίστασθαι δίχα βασιλικής κελεύσεως συγχωρούμεν, αλλά τον άρχοντα τον τούτο είτε εγγράφως είτε αγράφως προστάξει τολμήσαντα μετά την της ζώνης αφάιρεσιν κ' χρυσίου λύτρων ποινήν καταβαλείν κελεύομεν τη εκκλησία ής ο επίσκοπος διαχθήναι ή παραστήναι προσετάχθη δοθησομένην και του εκβιβαστού ομοίως μετά την της ζώνης αφάιρεσιν και βασάνους υποβαλλομένου και εν εξορία πεμπομένου». Νεαρά 123, 8.

¹²² Νεαρά 123, 7.

¹²³ Σπυρίδωνος Ν. Τρωιάνου, Η εκκλησιαστική Δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού, Αθήναι 1964, σελ 20.

τόσο για την προστασία των δικαιωμάτων των διαδίκων, όσο και για την επιβαλλομένη ενημέρωση ακόμη και του αυτοκράτορα για τυχόν παραλείψεις του κοσμικού άρχοντα, ως προς την επίλυση των διαφορών των διαδίκων, για την επιβολή σχετικών κυρώσεων από τον αυτοκράτορα προς τον κοσμικό άρχοντα¹²⁴.

- Η δυνατότητα ίδρυσης νέων μοναστηριών, μόνο μετά από έγκριση και σύμφωνη γνώμη του επισκόπου καθώς και η υπαγωγή των ηγουμένων των μονών, στον έλεγχο των επισκόπων που ανήκουν. Επίσης, ο διορισμός των ηγουμένων των μονών πραγματοποιείται αποκλειστικά και μόνο από τους επισκόπους¹²⁵.
- Η ίδια διαδικασία προβλέπεται να ακολουθηθεί και για την οικοδόμηση νέων εκκλησιών και παρεκκλησιών. Οι εργασίες δόμησής τους μάλιστα απαγορεύεται να ξεκινήσουν, αν δεν προηγηθεί η ευλογία του τόπου, στο οποίο πρόκειται να ανεγερθεί ο ναός ή το παρεκκλήσιο, από τον τοπικό επίσκοπο. Η δημόσια τοποθέτηση Σταυρού πριν εκκινηθούν οι διαδικασίες, η δημοσιοποίηση του έργου, καθώς και ο προϋπολογισμός του κόστους του έργου, είναι αρμοδιότητα των επισκόπων¹²⁶.

Προς επίρρωση του αυξημένου κύρους που κατείχαν οι επίσκοποι κατά το Ιουστινιάνειο Δίκαιο, σχετική κατά τη γνώμη μας, είναι και η τροποποίηση της Νεαράς 83¹²⁷, η οποία προέβλεπε αρχικά την υπαγωγή των κατηγορουμένων κληρικών, στην δικαιοδοσία των κοσμικών δικαστηρίων, για την αναγνώριση της τελέσεως του αδικήματος, και μετέπειτα τη παραπομπή του δράστη στον τοπικό επίσκοπο, για την επιβολή της ποινής της καθαιρέσεως¹²⁸.

¹²⁴ Νεαρά 86, 1.

¹²⁵ Νεαρά 5, 2.

¹²⁶ Νεαρά 67, 1 -2.

¹²⁷ «Ει δε γε διά την του πράγματος φύσιν ή δια τινά ίσως δυσκολίαν ου γένοιτο δυνατόν τω θεοφιλεστάτω επισκόπω τεμείν την υπόθεσιν, τότε άδειαν είναι και παρά τους πολιτικούς άρχοντας ίέναι , και των προνομίων απάντων φυλαττομένων, οποσα τοις ευλαβεστάτοις κληρικοίς αι θείαι διατάξεις διδόσσι και αγωνίζεσθαι και πέρας επιτίθεσθαι τη δίκη και ούτως ελεύθερον γίνεσθαι πραγμάτων των λαμπροτάτων αρχόντων κατά τους ημετέρους νόμους σπευδόντων συν πάση προθυμία και τάχει τας δίκας τεμείν, ώστε μη διά τας τοιαύτας αιτίας των ιερών αυτούς απασχολείσθαι πράξεων, και δέον τον Θεόν ικετεύειν και τα ιερεύσι πρέποντα πράττειν, δικαστηρίων ανέχεσθαι και των εκείσε θορύβων και της εγγινομένης ταραχής ταις των δικαζομένων ψυχαίς». Νεαρά 83, 1.

¹²⁸ Σπυρίδωνος Ν. Τρωιάνου , Η εκκλησιαστική Δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού, Αθήναι 1964, σελ 18-19.

Η εν λόγω διάταξη τροποποιήθηκε¹²⁹ από την Νεαρά 123, 21, η οποία προέβλεπε χρονολογικά, πρώτα την ενημέρωση του αρμοδίου επισκόπου για την όποια προκύψασα διαφορά, και για το δικαίωμα άσκησης αγωγής, εφόσον αυτή είχε εγερθή ενάντια σε κάποιον κληρικό ή μοναχό, σε κάποια διακόνισσα ή ερημίτη, και την επίλυση της μέσω του επισκόπου. Ο επίσκοπος επίσης είχε και την δικαιοδοσία επιβολής της σχετικής ποινής. Σχετική παρότρυνση υπήρχε και για την συμφωνία των διαδίκων, ενώπιον του επισκόπου, εντός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος.

Μετά την άκαρπη παρέλευση αυτού, ο έπαρχος θα όφειλε και αυτός με τη σειρά του να εξετάσει την υπόθεση, εάν και εφόσον ο ενάγων έκανε χρήση του δικαιώματος του, να προσφύγει στα πολιτικά δικαστήρια¹³⁰. Ταυτόχρονη εξέταση της ίδιας υπόθεσης, και από τις δύο δικαστικές εξουσίες δεν ήταν δυνατή, καθώς η δεύτερη δικαστική εξουσία, εφόσον επιλαμβανόταν της υπόθεσης, θα όφειλε πρώτα να αναμένει τα πορίσματα της πρώτης. Συμφωνία ή μη, στην απόφαση του επισκόπου και του έπαρχου, θα καθιστούσε την υπόθεση εφεσίβλητη ή μη, αντιστοίχως¹³¹.

Αξιοσημείωτη επίσης είναι και η προβλεπομένη από πλευράς δικαίου εκδίκαση υποθέσεων από τους τοπικούς επισκόπους, οι οποίες, αν και αφορούσαν ιδιωτικές διαφορές, δινόταν η δυνατότητα στους διαδίκους, της προσφυγής προς αυτόν¹³². Η εν λόγω μέριμνα βέβαια πραγματοποιείται στην περίπτωση έλλειψης τοπικού άρχοντα¹³³.

Οι αυξημένες αρμοδιότητες των επισκόπων και οι επιβαλλόμενες εκ μέρους της κρατικής εξουσίας σε αυτούς διευρυμένες υποχρεώσεις, όπως αυτές αναφέρονται

¹²⁹ Σπυρίδωνος Ν. Τρωιάνου, Η εκκλησιαστική Δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού, Αθήναι 1964, σελ. 19.

¹³⁰ Νεαρά 123, 21, 2.

¹³¹ «Ει δε έγκλημα είη το καθ' οιουδήποτε των μνημονευθέντων ευλαβεστάτων προσώπων επιφερόμενον, ει μεν παρά επισκόπω τις κατηγορηθή και αυτός την αλήθειαν ευρείν δυνηθή, από της τιμής ήτοι του βαθμού τουτον κατά τους εκκλησιαστικούς κανόνας εκβαλλέτω και τηνικαύτα ο πρόσφορος δικαστής τούτον συνεχέτω και κατά τους νόμους την δίκην εξετάζων πέρας αυτή επιτιθέτω. Ει δε προτερον τω πολιτικώ άρχοντι προσέλθη ο κατηγορος και το έγκλημα διά νομίμου εξετάσεως δυνηθείη αποδειχθήναι, τότε τω επισκόπω των τόπων τα υπομνήματα φανερούσθω και ει εξ' αυτών γνωσθή τα προτεθέντα εγκλήματα πλημμελήσαι αυτόν, τότε αυτός ο επίσκοπος τούτον κατά τους κανόνας από της τιμής ήτοι του βαθμού ον έχει χωρίζετω, ο δε δικαστής εκδίκασιν αυτό επιφερέτω νόμοις αρμόδιον. Ει δε νομίσει ο επίσκοπος τα πεπραγμένα μη δικαίως συστήναι, τότε εξέσται αυτό υπερθέσθαι το γυμνώσαι της τιμής ήγουν του βαθμού το κατηγορηθέν πρόσωπο, ούτω μέντοιγε ίνα το τοιούτον πρόσωπον υπό την νομίμην ασφάλειαν γένηται και ούτως προς υμάς η υπόθεσις τούτο μεν υπό του επισκόπου τούτο δε και υπό του δικαστού ανενεχθή, ίνα υμείς ταύτην γινώσκοντες τα φαινόμενα ημίν κελεύσωμεν». Νεαρά 123, 21, 1.

¹³² Νεαρά 86,7.

¹³³ Σπυρίδωνος Ν. Τρωιάνου Ν., Η εκκλησιαστική Δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού, Αθήναι 1964, σελ. 13.

στις Νεαρές του Ιουστινιανού, προϋποθέτουν το κριτήριο της μορφώσεως και της αποδεδειγμένα, ενάρετης ζωής από αυτούς. Η ενάρετη μάλιστα ζωή των επισκόπων στοιχειοθετείται από την απουσία φυσικών τέκνων και παλλακίδων, ενώ επιτρέπεται σε αυτούς να έχουν νόμιμη σύζυγο, η οποία, επίσης υποχρεούται να πληροί συγκεκριμένες προϋποθέσεις¹³⁴.

Το υψηλό επίπεδο μορφώσεως, ιδιαιτέρως της νομικής επιστήμης, δεν είναι όμως ένα κέλευσμα των καιρών, που απευθύνονταν μόνο στους επισκόπους της εποχής του Ιουστινιανού. Ένας αξιοσέβαστος αριθμός πολιτών, όχι μόνον εκείνων που ηθελημένα επιθυμούσαν και επιδίωκαν να κατακτήσουν την υπαλληλική ιδιότητα σε μια δημόσια υπηρεσία, όπως προαναφέραμε, αλλά και άλλων ειδικοτήτων – ιδιοτήτων, όπως οι δικαστικοί, οι έπαρχοι των πόλεων, οι αυλικοί υπάλληλοι, οι διδάσκαλοι της ρητορικής τέχνης, οι κληρικοί ανεξαρτήτως βαθμίδας, ανώτεροι ή κατώτεροι, ακόμα και ο ίδιος ο αυτοκράτορας, με τον τρόπο τους ο καθένας και με την συμμετοχή τους, έδιναν ώθηση στις σπουδές της νομικής επιστήμης. Η Ιουστινιάνεια εποχή άφησε στο πέρασμα της ένα πληρέστατο εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία της νομικής επιστήμης, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό και υπόβαθρο, ώστε μεταγενέστερα στα χρόνια του Βυζαντίου να μην χρειαστεί ή να μη καταστεί δυνατό κατά άλλους, να δημιουργηθεί κάτι ανάλογο.

Ακόμη και η εμφάνιση των «αντικηνσόρων» (antecessor)¹³⁵, καθηγητών Πανεπιστημίου με τη σημερινή σημασία του όρου, της Νομικής επιστήμης εκείνης της εποχής, ακριβώς αυτή την αδιαμφισβήτητη για την ιστορία του δικαίου και την εξέλιξη του στα χρόνια του Ιουστινιανού, έρχεται να τεκμηριώσει. Αποστολή τους ήταν η διδασκαλία της νομικής επιστήμης στις σχολές της Κωνσταντινούπολης και της Βυρηττού¹³⁶, εξαιτίας των γλωσσικών διαφορών που είχαν προκύψει, ως συνέπεια του διαχωρισμού του Κράτους και της διάσπασης του, στα χρόνια του Διοκλητιανού. Ο ελληνόφωνος πληθυσμός του Ανατολικού κράτους, δεν μπορούσε να κατανοήσει ένα δίκαιο, του οποίου οι διατάξεις είχαν γραφτεί αποκλειστικά στα

¹³⁴ Νεαρά 123, 12.

¹³⁵ «Ο όρος antecessor προέρχεται από τη στρατιωτική γλώσσα και σημαίνει τον ανιχνευτή που κάνει την αναγνώριση του εδάφους και εξασφαλίζει την προέλαση του στρατεύματος». Βλ. Σπύρος Ν. Τρωιάνος, Η θέση του νομικού/δικαστή στη Βυζαντινή κοινωνία, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χόρν, Αθήνα 1993, σελ. 15.

¹³⁶ «Οι νομικές σπουδές κάλυπταν πέντε διδακτικά έτη. Το πρώτο έτος ήταν αφιερωμένο στη διδασκαλία των Εισηγήσεων, τα τρία επόμενα στον Πανδέκτη και το τελευταίο το πέμπτο στον Κώδικα». Βλ. Σπύρος Ν. Τρωιάνος, Η θέση του νομικού/δικαστή στη Βυζαντινή κοινωνία, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χόρν, Αθήνα 1993, σελ. 15.

λατινικά. Για αυτό λοιπόν και οι «αντικίνησορες» εκλήθησαν να μεταγλωττίσουν το λατινικό κείμενο της κωδικοποίησης στα ελληνικά, ώστε αυτό να μπορέσει να γίνει κατανοητό και από τους ελληνόφωνους φοιτητές των ανωτέρω σχολών¹³⁷.

Ο θάνατος του Ιουστινιανού (565) σήμανε το πέρας και την ολοκλήρωση μιας ενδόξου περιόδου, η οποία από τον 7^ο αιώνα και μετά, και καθόλη τη διάρκεια της μεταγενέστερης Βυζαντινής περιόδου, δεν μπόρεσε να αναβιώσει αντίστοιχες ημέρες, τουλάχιστον στους τομείς της παιδείας και του πολιτισμού. Οι διάδοχοι του υποχρεώθηκαν να στρέψουν την προσοχή τους, λόγω των ιστορικών συγκυριών, προς τα Ανατολικά, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τους εξωτερικούς κινδύνους που είχαν προκύψει στα σύνορα του Βυζαντίου (Πέρσες, Αβάρους και Λομβάρδους).

Δυστυχώς, «τα επιτεύγματα του Ιουστινιανού, ενός Λατίνου αυτοκράτορα σε έναν ελληνικό κόσμο, ήταν εφήμερα»¹³⁸.

¹³⁷ Βλ. Σπύρος Ν. Τρωιάνος, *Η θέση του νομικού/δικαστή στη Βυζαντινή κοινωνία*, Ιδρυμα Γουλανδρή – Χόρν, Αθήνα 1993, σελ. 14-16.

¹³⁸ David Nicholas, *Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού κόσμου (Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη 312 – 1500)*, Β' έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000, σελ. 137.

Ο Ποιμαντικός χαρακτήρας των Πατερικών Κανόνων

Η ποιμαντική, όχι μόνον ως έννοια, αλλά και ως βασικό συστατικό στοιχείο του μυστηριακού τρόπου δράσης της Εκκλησίας, μέσα στο ιστορικό γίνεσθαι, αποβλέπει σε ένα και μόνο στόχο. Αυτός δεν θα μπορούσε να είναι άλλος, εκτός από αυτόν, που ο ίδιος ο ιδρυτής Της έθεσε στη διάθεση του ποιμνίου του: «εγώ ειμί ο ποιμήν ο καλός και γινώσκω τα εμά και γινώσκομαι υπό των εμών, καθώς γινώσκει με ο πατήρ καγώ γινώσκω τον πατέρα, και την ψυχήν μου τίθημι υπέρ των προβάτων»¹³⁹.

Η ειλικρινής και ανυπόκριτη αγάπη του Δημιουργού προς τον άνθρωπο, εκδηλωθείσα με το αμείωτο, εν τω χρόνω, ενδιαφέρον του Ποιμένος προς το ποίμνιο του, εκδιπλώνεται μέσα από το γράμμα και το πνεύμα του συνόλου του κανόνα των βιβλίων της Αγίας Γραφής, και τεκμηριώνεται πλήρως με την θυσία του Ιδίου, για την επίτευξη της σωτηρίας του δευτέρου. Με αυτό τον τρόπο ουσιαστικά αποτυπώνεται και το δεύτερο συστατικό στοιχείο του τρόπου δράσης της εκκλησίας μέσα στην ανθρώπινη ιστορία, που δεν είναι άλλο, από την σωτηρία του ίδιου του ανθρώπου.

Αυτή την σωτηριολογική διάσταση, στην οποία στοχεύει η Εκκλησία, ως ζωντανός θεανθρώπινος οργανισμός, υπηρετούν και οι ποιμένες της. Με το ίδιο διαχρονικά αμείωτο ενδιαφέρον για το ποίμνιο τους προσπαθούν και αγωνίζονται μέσα στην τρικυμία της καθημερινότητας, να αποδείξουν ότι είναι άξιοι συνεχιστές του έργου Εκείνου, επαληθεύοντας εν τοις πράγμασι, αυτή την ιδιαίτερη, ξεχωριστή και αδιάσπαστη ενότητα, η οποία πραγματώνεται μέρα με τη μέρα μέσα στη ζωή της Εκκλησίας, που δεν είναι άλλη, από την ενότητα του ποιμαντικού και σωτηριολογικού της έργου¹⁴⁰.

Ο τρόπος με τον οποίο η ενότητα αυτή, εμπράκτως λαμβάνει χώρα μέσα στη ζωή του απλού πιστού, απαντάται στοχευμένα μέσα στο περιεχόμενο των κειμένων του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου. Για τον Γρηγόριο, η πεπτωκυία φύση του

¹³⁹ Ιω. 10, 14-15.

¹⁴⁰ «Ποιμαντική και σωτηριολογία είναι αδύνατον να διαχωρισθούν εν τη εκκλησία». Γεωργίου Καψάνη (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνες, εκδόσεις Άθως, σελ. 59.

ανθρώπου πρέπει να ανυψωθεί¹⁴¹. Και αυτός ακριβώς είναι ο ρόλος αλλά και ο στόχος της ποιμαντικής, «η φροντίς και επιμέλεια περί τον κρυπτόν της καρδίας άνθρωπον, ο οποίος ανατίθεται εις το έργον των ποιμένων...»¹⁴² δηλαδή, ώστε να πραγματωθεί εξ ολοκλήρου η σκοπιμότητα της δημιουργίας του ανθρώπου, που δεν είναι άλλη από την ίδια την τελείωση της, άρα τη θέωση¹⁴³.

Αυτή όμως ακριβώς την ίδια σκοπιμότητα υπηρετούν και οι Ιεροί Κανόνες της Εκκλησίας μας, οι οποίοι, μέσω της εσχατολογικής διάστασης την οποία υπηρετούν, ταυτόχρονα δεικνύουν και τον άρρηκτο δεσμό που ουσιαστικά υπάρχει ανάμεσα σε αυτούς τους ίδιους, και την Ποιμαντική της Εκκλησίας μας. Και η Εκκλησία όμως, με τη Ποιμαντική της, επίσης αυτή την εσχατολογική διάσταση υπηρετεί, μέσω του σωτηριολογικού της στόχου. Άρα, με μαθηματική ακρίβεια θα τολμούσε κάποιος να πει, ότι Ποιμαντική και Ιεροί Κανόνες ταυτίζονται, τόσο ως προς τη σκοπιμότητα της υπάρξεως τους, όσο και από το γεγονός του αδιαμφισβήτητου ποιμαντικού περιεχομένου, που οι ίδιοι οι Ιεροί Κανόνες της Εκκλησίας μας έχουν.

Λαμβάνοντας λοιπόν σοβαρά υπόψη, την απουσία εξυπηρέτησης οποιουδήποτε δικανικού οράματος μέσα στο περιεχόμενο των Ιερών Κανόνων, ως αποτέλεσμα ικανοποίησης ιδιοτελών ή ακόμα και ανιδιοτελών νομικών συμφερόντων, ή αντιμετώπισης εκτάκτων κοινωνικών φαινομένων, τα οποία καλείται να αντιμετωπίσει η εκάστοτε νομοθετική ή δικαστική εξουσία, οι Πατέρες της Εκκλησίας απευθύνουν έκκληση προς τους πιστούς, μέσω των Ιερών Κανόνων, να οδηγηθούν σε βιωματική εμπειρία αυτών, γνωρίζοντας ήδη οι ίδιοι, την ευεργετική επιρροή που ασκούν οι Ι. Κανόνες για την κοινωνία¹⁴⁴.

Αναντίρρητη απάντηση σε όποιον αδυνατεί να διακρίνει το αγεφύρωτο χάσμα που κυριαρχεί στους Ιερούς Κανόνες της Εκκλησίας και τους νόμους της πολιτείας, εκτός του χαρακτήρα του περιεχομένου των Κανόνων που είδαμε ανωτέρω, αποτελεί, και η βασική προϋπόθεση που εγγυάται την επιτυχή έκβαση της προαναφερθείσης

¹⁴¹ Δημητρίου Γ. Τσάμη, Η Διαλεκτική φύσις της διδασκαλίας Γρηγορίου του Θεολόγου, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 75.

¹⁴² Λόγος 2, 21, PG 35, 429C.

¹⁴³ Βλ. σημ. 1 σελ. 4.

¹⁴⁴ «Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα φανέρωσης των Κανόνων, καλούνται άπαντες να υπερβούν το φράγμα τόσο του νομικισμού όσο και της νομικίστικης γραμματολαγνείας, καθώς ο Χριστός αποτελεί πλέον το τέλος του νόμου». Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Το Corpus Canonum της Εκκλησίας (1^{ος} – 9^{ος} αιώνας), Το κείμενο των Εκκλησιακών Ιερών Κανόνων, Εκδόσεις Επέκταση, Ιούνιος 2015, σελ. 28.

επιτυχούς επιρροής των Ιερών Κανόνων στη ζωή των πιστών, που δεν είναι άλλη από τον ίδιο τον Αγιοπατερικό βίο. Ο βίος των Πατέρων της Εκκλησίας μας διακρίνεται από «ταπείνωση»¹⁴⁵, βασικό συστατικό που διέπει και προϋποθέτει, την απλότητα του χαρακτήρα της γραφής των, ως συντακτών των Ιερών Κανόνων, καθώς και από την από μέρους τους άγνοια, της πρόθεσης της Εκκλησίας να συμπεριλάβει το έργο τους ως νόμο «δι' όλην την Εκκλησία»¹⁴⁶. Έτσι, λοιπόν, οι Άγιοι Πατέρες και Ποιμένες της Εκκλησίας μας, αγκαλιάζουν το ποίμνιο τους με το αμείωτο ενδιαφέρον τους, χωρίς υστεροβουλία, ενώ παράλληλα δίνουν νέα ώθηση στην εν συνόλω άσκηση της Ποιμαντικής της Εκκλησίας, αφού εκτός από συντάκτες των Ι. Κανόνων, διαπιστώνεται στο πρόσωπο τους, «το κύρος και η διακεκριμένη θέσις ήν κατέχουν εις την συνείδησιν της Εκκλησίας»¹⁴⁷.

Η εν Χριστώ σωτηρία του ποιμνίου όμως, δεν μπορεί να αποτελεί στόχο και μέλημα μόνο των Ποιμένων της Εκκλησίας. Αν για τους Ι. Κανόνες της Εκκλησίας μας, στόχος είναι η επίτευξη της «καθολικής ενότητας», την οποία μόνο η εκκλησία μπορεί να διασφαλίσει, όντας η ίδια «καθολική ενότητα»¹⁴⁸, αυτή μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από την οικειοθελή κατάφαση του πληρώματος της, στο προσκλητήριο που η ίδια η Εκκλησία απευθύνει, για αγαπητική εν Χριστώ συνύπαρξη, ενότητα και σωτηρία¹⁴⁹.

Σε αυτή τη νέα εμπειρία θέασης, της εν Χριστώ αποκάλυψης, εισέρχονται αρχικά όσοι μυστηριακά, διά του μυστηρίου του Βαπτίσματος, αποδέχονται το γεγονός της «καθολικής ενότητας» της Εκκλησίας. Στη συνέχεια μετέχουν ενεργά στο μυστηριακό, άρα και σωτηριολογικό της χαρακτήρα, αποδεχόμενοι την πληρότητα του ποιμαντικού της έργου, και ως μεταμορφούμενοι πλέον «καθολικοί»

¹⁴⁵ Γεωργίου Καψάνη (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνες, Εκδόσεις Άθως, σελ. 61.

¹⁴⁶ «Δεν επιτρέπεται να δεχθώμεν ότι οι συντάξαντες τας εν λόγω Κανονονικάς επιστολάς ιεροί πατέρες είχαν εκ προτέτου την πρόθεσιν να προσδώσους εις αυτάς οικομενικόν κύρος». Αρχιμ. Ιερώνυμου Ι. Κοτσώνη (Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος 1905-1988), Προβλήματα της «Εκκλησιαστικής οικονομίας», Εκδόσεις Η Δαμασκός, Αθήνα 1957, σελ. 126.

¹⁴⁷ «Ποιμαντική και σωτηριολογία είναι αδύνατον να διαχωρισθούν εν τη εκκλησία». Γεωργίου Καψάνη (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνες, εκδόσεις Άθως, σελ. 62.

¹⁴⁸ Πρβλ. ξη', ρκα', ρκγ' Καρθ.

¹⁴⁹ «Και διά τούτο ημείς οι συν Κυρία όντες και ενότητα Κυρίου κρατούντες και κατά την αξίαν αυτού χορηγούμενοι, την ιερατείαν αυτού εν τη εκκλησία λειτουργούντες, όσα οι αντικείμενοι αυτώ, τουτέστι πολέμιοι, και αντίχριστοι, ποιούσι, αποδοκιμάσαι και αποποιήσαι και απορρίψαι, και ως βέβηλα έχειν οφειλομεν». (Κανών Καρχηδ.) Αμίλκα Σ. Αλιβιζάτου, Οι Ιεροί Κανόνες, Έκδοσις Γ', Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1997, σελ. 290.

άνθρωποι, καθίστανται μέλη της Μίας, Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας.

Μέσα σε αυτή τη προοπτική, ακόμα και ο Νόμος μετουσιώνεται σε κάτι καινούργιο. Παλαιδιαθηκικά, ο Νόμος (Torah) αρχικά είχε αποκτήσει λυτρωτικό χαρακτήρα, όντας μέσο απελευθέρωσης, στη πορεία του Περιούσιου λαού προς τη γη της Επαγγελίας. Στη συνέχεια όμως, γίνεται και το μέσο σύναψης της Διαθήκης, Θεού και ανθρώπου, αφού ακόμα και ο Νόμος καθίσταται εργαλείο εσχατολογικής προοπτικής, μέσα στο ευρύ πλαίσιο εφαρμογής της Θείας Οικονομίας.

Ωστόσο, σε αυτή τη περίοδο, προ της ελεύσεως του Μεσσία, ο Νόμος παραμένει ακόμη ατελής, ευρισκόμενος σε μεταβατικό στάδιο. «Είναι, ως εκ τούτου, καλός, αλλ' ουχί τέλειος»¹⁵⁰, σε αναμονή της νέας εποχής, της Καινοδιαθηκικής, κατά την οποία ο Νόμος πλέον δεν καταλύεται, αλλά συμπληρώνεται, εκπληρώνεται και ολοκληρώνεται από τον ίδιο τον Κύριο¹⁵¹, γενόμενος οδός σωτηρίας.

Μετά την έλευση του Μεσσία, η νομοθεσία οριοθετείται σε ένα νέο πλαίσιο εφαρμογής, κορωνίδα της οποίας είναι η ίδια η εντολή της αγάπης¹⁵², την οποία ο ίδιος ο Κύριος παραδίδει στους μαθητές του και στον κόσμο όλο, ενώ στην συνέχεια η ίδια η εντολή του Κυρίου, γίνεται το αποκορύφωμα της Παύλειας διδασκαλίας μέσα από τον ύμνο της αγάπης¹⁵³.

Η Ποιμαντική της αγάπης, του Κυρίου ως Ποιμένος για το ποίμνιο του, δεν έπαψε να υπάρχει σε κανένα χρονικό σημείο της εξέλιξης της ιστορίας. Αυτή συνέχισε να εκδηλώνεται αμείωτη, ακόμα και μετά την Ανάσταση και Ανάλυση του Κυρίου. Τα ινία πλέον αυτής αναλαμβάνουν να εκδηλώσουν και να ερμηνεύσουν οι Πατέρες και Ποιμένες της Εκκλησίας, στο εκάστοτε ιστορικό παρόν, ανοίγοντας ένα νέο κεφάλαιο στο προσκλητήριο της μέθεξης της αγάπης του Κυρίου, μέσω της εφαρμογής του Νόμου, που οδηγεί στη μετάνοια και τη σωτηρία.

Είναι προφανές, ότι για αυτή τη νέα εποχή μιλάει και ο όσιος Νικόδημος ο Αγιορείτης όταν γράφει: «Αύτη η βίβλος είναι η μετά τας Αγίας Γραφάς αγία Γραφή,

¹⁵⁰ Γεωργίου Καψάνη (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνες, Εκδόσεις Άθως, σελ. 22.

¹⁵¹ «Μη νομίσητε ότι ήλθον καταλύσαι τον νόμον ή τους προφήτας. Ουκ ήλθον καταλύσαι, αλλά πληρώσαι». Ματ. 5, 17.

¹⁵² «Εντολήν καινήν δίδωμι υμίν ίνα αγαπάτε αλλήλους, καθώς ηγάπησα υμάς ίνα και υμείς αγαπάτε αλλήλους». Ιω. 13, 34.

¹⁵³ Α' Κορ. 13, 1-13.

η μετά την Παλαιάν και Καινήν διαθήκην Διαθήκη. Τα μετά τα πρώτα και θεόπνευστα λόγια, δεύτερα και θεόπνευστα λόγια. Αύτη εστί τα αιώνια όρια, ά έθεντο οι πατέρες υμών, και νόμοι οι υπάρχοντες εις τον αιώνα και υπέρ πάντας τους εξωτερικούς και βασιλικούς νόμους των Διγέστων, των Ινστιτούτων, των Κωδίκων, των Νεαρών υπερέχοντες. Εκείνους μεν γαρ βασιλείς μόνον εξέδωκαν, τούτους δε, αι μεν σύνοδοι, οικουμενικάί τε και τοπικάί, διά Πνεύματος αγίου, ως είπομεν, εθέσπισαν, οι δε βασιλείς επικύρωσαν»¹⁵⁴.

Εν γνώσει των Πατέρων ήταν η επιμελημένη ή μη απόκλιση του πεπτωκότος ανθρώπου από το γράμμα των Κανόνων. Για αυτό, στόχος και έργο των Πατέρων ήταν, αφενός η ανόρθωση και ανύψωση της πεσμένης από την αμαρτία ανθρωπίνης φύσεως, διαμέσω της οικειοθελούς εφαρμογής των Κανόνων από τον άνθρωπο, αφετέρου, η επαναφορά του ανθρώπου μέσα στο πλαίσιο του Πνεύματος της αληθείας¹⁵⁵, για το οποίο η ίδια η Εκκλησία και οι Πατέρες της είχαν εγγυηθεί, για το ακηλίδωτο και ανόθευτο του χαρακτήρα της, μέσα στο χρόνο.

Αυτό ακριβώς είναι και το σημείο, στο οποίο έγκειται η διαχρονική αξία των Ι. Κανόνων. Δεν είναι μόνο το αναλλοίωτο του χαρακτήρα τους μέσα στο χρόνο, το οποίο τους καθιστά πάντοτε σημείο αναφοράς, σε κάθε ιστορικά χρονικό σημείο στο οποίο προκύπτει η οποιαδήποτε, εκτεταμένη ή μη, προβληματική, ώστε να χρειαστεί να ανατρέξει κάποιος στο «ορθόδοξο ήθος»¹⁵⁶, που εκείνοι εμπερικλείουν. Ούτε προφανώς, ο αναντίρρητα θεολογικός τους χαρακτήρας, ο οποίος αποτελεί και τον θεματοφύλακα του αμετάβλητου της φύσεως, άρα και της Αληθείας που αυτοί εκφράζουν¹⁵⁷. Προς επίρρωση και μόνο του ορθού, αυτού του συλλογισμού, αποτελεί η πιθανότητα της έκφρασης, μιας ακριβώς αντιθέτου προσέγγισης, που θα καθιστούσε του Ι. Κανόνες ευμετάβλητους μέσα στο χρόνο, με τραγικές και

¹⁵⁴ Πηδάλιον σελ. 5.

¹⁵⁵ «Ο κίνδυνος της νοθείας της εν τη εκκλησία βιουμένης Αληθείας είναι πάντοτε ενδεχόμενος και δι' αυτό οι Πατέρες διακρίνουν τους Κανόνες εις Κανόνες εκφράζοντας της Αλήθειαν Αυτής και ως εκ τούτου τηρητέους και εις κανόνες αλλοιούντας την Αλήθειαν και συνεπώς αποβλήτους. Η εν τη Εκκλησία Αλήθεια σώζει τον άνθρωπον. Οι κανόνες είναι σωστικοί μόνον όταν εκφράζουν την Αλήθειαν αυτήν». Γεωργίου Καψάνη (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνες, Εκδόσεις Άθως, σελ. 63.

¹⁵⁶ Μπούμη Παναγιώτη, Κανονικόν Δίκαιον, Αθήνα 2000 σελ. 27.

¹⁵⁷ «Εν τούτοις ο Ποιμαντικός χαρακτήρ των Κανόνων συνηγορεί υπέρ του μεταβλητού όχι της θεολογίας, ή της ουσίας, ή του πνεύματος, αλλά του γράμματος, ή του τύπου, ή της μορφής των Κανόνων, οσάκις η ύπαρξις νέων συνθηκών διαμορφοί νέαν ποιμαντικήν κατάστασιν χρήσουζαν ειδικής αντιμετώπισεως». Γεωργίου Καψάνη (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνες, Εκδόσεις Άθως, σελ. 84.

ανυπολόγιστες συνέπειες για το σύνολο των πιστών, είτε ποιμένων, είτε ποιμαινομένων, στους οποίους εκείνοι απευθύνονται. Η πιθανότητα μάλιστα μιας τέτοιας απόκλισης ή παρέκκλισης από την ακρίβεια που εκείνοι επαγγέλλονται, ακόμη και στο ελάχιστο, θα καθιστούσε ακόμα και αυτό το οικοδόμημα της Εκκλησίας, ποιοτικά ετοιμόρροπο, αδύναμο να αντέξει μέσα στο χρόνο, στερώντας από αυτήν κάθε σωτηριολογική, άρα και εσχατολογική διάσταση. Ο Ποιμαντικός χαρακτήρας των Κανόνων είναι που διασφαλίζει τη διαχρονική αξία αυτών, γιατί επιτρέπει την προσαρμογή τους, σε οποιαδήποτε καινοφανή πρόκληση, καθιστώντας τους ποιμαντικά πάντα επίκαιρους και ευπροσάρμοστους, κάθε φορά που οι συνθήκες των καιρών απαιτήσουν την συνδρομή τους.

Από τα προαναφερόμενα λοιπόν προκύπτουν και ο διττός χαρακτήρας αλλά και η διττή αποστολή, την οποία καλούνται οι Ι. Κανόνες να υπηρετήσουν, καθιστώντας, μέσω αυτών, πάντοτε, σε κάθε εποχή, επίκαιρη την εφαρμογή του Θεού θελήματος, από το πλήρωμα της Εκκλησίας: «Ου πάντες δε (οι ιεροί Κανόνες), θεσπίζουν περί θεολογίας, αλλ' οι μεν τα της πίστεως κρατύνουσιν ευλόγως, οι δε τοις αμαρτάνουσιν μέτρα της μετανοίας ευθέτως κανονίζουσιν εν ζυγοίς ακριβέσιν, οι δε γε δοκιμάζουσιν τους χειροτονουμένους, πάντες δε λυσιτέλειαν εισάγουσι τω βίω» (Μιχαήλ Ψελλός, Σύνοψις του Νομοκανόνου-11^{ος} αι.)¹⁵⁸.

Οι Πατέρες της Εκκλησίας, όχι μόνον ως συντάκτες των Κανόνων της Εκκλησίας, αλλά και ως αέναοι πρωταγωνιστές των εξελίξεων, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της αποστολής τους, δεν παρέμειναν αμέτοχοι, απλοί ακροατές των γεγονότων, τα οποία διαδέχονταν το ένα το άλλο, μέσα στην εξέλιξη του χρόνου. Η θεολογική τους θέση, πάντοτε ξεκάθαρη και διαυγής, δεν επέτρεπε παρερμηνείες από κανέναν, ανεξαρτήτως της θέσης που κατείχε, άρχοντα ή αρχομένου, ακόμα και σε θέματα εξουσίας, στεγανοποιώντας με αυτό τον τρόπο αυτές τις θεολογικές τους θέσεις, από τις εκάστοτε παρεμβάσεις, οιασδήποτε πολιτειακής αρχής.

Λαμβάνοντας υπόψη, το κυρίαρχο πολίτευμα της Βυζαντινής περιόδου, που ήταν η μοναρχία, οι Πατέρες της Εκκλησίας προσάρμοζαν την Ποιμαντική των Ι. Κανόνων, ανάλογα με τα θεολογικά προβλήματα που προέκυπταν μέσα από την συναντησιακή σχέση των ιδίων, άρα και της θεολογίας, με τον εκάστοτε πολιτειακό

¹⁵⁸ Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Το Corpus Canonum της Εκκλησίας (1^{ος} – 9^{ος} αιώνας), Το κείμενο των Εκκλησιακών Ιερών Κανόνων, Εκδόσεις Επέκταση, Ιούνιος 2015, σελ.14.

άρχοντα και τους πολιτειακούς νόμους που εκείνος καθιέρωνε. Έτσι, κατά την Βυζαντινή περίοδο αναπτύχθηκε ένα είδος «πολιτικής θεολογίας»¹⁵⁹, η οποία προορίζονταν να αντιμετωπίσει τα πολιτικά προβλήματα εκείνης της εποχής, κυρίως από την οπτική των Πατέρων.

Εξάλλου, οι σχέσεις αυτών των δύο ετερόνομων μεγεθών, «Εκκλησίας και Πολιτείας», πάντοτε έλκυαν το ενδιαφέρον πολλών επιστημών – ερευνητών, εξαιτίας και της δυναμικής του χαρακτήρα τους, που το καθένα από αυτά τα δύο μεγέθη έχει, αλλά ως επί το πλείστον, επειδή οι σχέσεις αυτές διαμορφώνονταν ιστορικά, από τον πλουραλισμό των ιστορικών γεγονότων και συνθηκών που εκάστοτε ίσχυαν, τροποποιώντας αντίστοιχα και τις μεταξύ τους σχέσεις. Οι άμεσα εμπλεκόμενες επιστήμες, «θεολογίας και νομικής»¹⁶⁰, οι οποίες κλήθηκαν να διερευνήσουν το πλαίσιο διαμόρφωσης αυτών των σχέσεων, ακολουθώντας ένα διαφορετικό μεθοδολογικό τρόπο προσέγγισης η καθεμία, για να αναλύσει επί της ουσίας την εξέλιξη αυτή, κατέληγε πάντοτε σε διαφορετικά συμπεράσματα, ως προϊόν αυτής της διαφορετικής μεθόδου προσέγγισης. Γιατί η εκκλησία προσβλέποντας στην υλοποίηση ενός γόνιμου διαλόγου με την Πολιτεία, από την πρώτη ημέρα της βιβλικής γενέσεως της, οραματίστηκε «χριστολογικά»¹⁶¹ την μέθοδο προσέγγισης και γνωριμίας της με το έτερο συνδιαλεγόμενο μέρος. Από πλευράς της οπτικής των Πατέρων, ο ίδιος άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος γράφει: «Ουκ επ' ανατροπή της κοινής πολιτείας ο Χριστός τους παρ' αυτούς νόμους εισήγαγεν, αλλ' επί διορθώσει βελτίονι»¹⁶², διακρίνοντας την προοπτική της άμβλυνσης των αντιθέσεων, εάν και εφόσον αυτές υπάρχουν.

Σε μια εντελώς διαφορετική οπτική θέασης και μεθοδολογικής προσέγγισης, από μέρους της Πολιτείας αυτή τη φορά, για την επίτευξη ουσιαστικών σχέσεων, με το έτερο συμβαλλόμενο μέλος, την Εκκλησία δηλαδή, η Πολιτεία, μεταγενέστερα χρονικά από το πρώτο μέλος, χρησιμοποίησε το δικό της «ιδεολογικό» υπόβαθρο, το

¹⁵⁹ Ν. Θ. Μπουγάτος, Η Πολιτική ζωή και σκέψη των Ελλήνων Πατέρων, εκδόσεις Παρουσία, 1986.

¹⁶⁰ Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Σταθμοί διάπλασης των Σχέσεων «Εκκλησίας και Πολιτείας» και «Κράτους και Εκκλησίας» (Εννοιολογική επισκόπηση και ιστορικό-κανονικό περίγραμμα), Θεολογία 89, 1 (2018), σελ. 23.

¹⁶¹ Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Σταθμοί διάπλασης των Σχέσεων «Εκκλησίας και Πολιτείας» και «Κράτους και Εκκλησίας» (Εννοιολογική επισκόπηση και ιστορικό-κανονικό περίγραμμα), Θεολογία 89, 1 (2018), σελ. 24.

¹⁶² Αγ. Ιωάννη Χρυσοστόμου, Ελληνική Πατρολογία, Τομ. 60, πρβλ. και «Πάσα ψυχή εξουσίας υπερεχούσας υποτασσέσθω, ου γαρ εστιν εξουσία ει μη υπό Θεού, αι δε ούσαι εξουσίαι υπό του Θεού τεταγμεναι εισιν». Ρωμ. 13, 1.

οποίο προέκυπτε πάντοτε, από την ρευστότητα της υποκειμενικής ιδεολογίας, του εκάστοτε πολιτειακού καθεστώτος, το οποίο ιστορικά ίσχυε. Έτσι ο εκάστοτε ιστορικά υλοποιούμενος διάλογος, συναντούσε αργίσιμια μία έντονη προβληματική για την εξαγωγή γόνιμων συμπερασμάτων και την υπέρβαση των όποιων αναφυέντων προβλημάτων.

Λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη, ότι πλέον έχει διαμορφωθεί ένα «τρίπτυχο»¹⁶³ μελέτης και εξέτασης των σχέσεων «Εκκλησίας και Πολιτείας» ιστορικοχρονικά μέχρι και σήμερα, στο παρόν κεφάλαιο θα δοθεί έμφαση, στην οπτική με την οποία οι Πατέρες της Εκκλησίας, έβλεπαν την υλοποίηση και καθιέρωση αυτών των σχέσεων, αφού τουλάχιστον σε αυτούς, κατά γενική ομολογία, δεν καταγράφεται η πρόθεση της ιδιοτέλειας.

Πλήθος λοιπόν Πατέρων της Εκκλησίας¹⁶⁴ θέλησαν με το συγγραφικό τους έργο, μέσα σε μια έκφραση της «Πολιτικής θεολογίας» τους, να διατρανώσουν και να επιβεβαιώσουν, αυτό που ήδη είχε αποτυπωθεί και καταγραφεί με ξεκάθαρο τρόπο στην Αγία Γραφή, τόσο στην Π.Δ¹⁶⁵, όσο και στην Κ.Δ¹⁶⁶. Το κείμενο όμως, το οποίο αποτελεί την συνισταμένη, όλων των εκφάνσεων της «Πολιτικής θεολογίας» από την οπτική των Πατέρων της Εκκλησίας, είναι κατά τη γνώμη μας, ο ΙΖ' Λόγος του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου: «Προς τους πολιτευομένους Ναζιανζού αγωνιώντας, και τον άρχοντα οριζόμενον»¹⁶⁷. Η εν λόγω άποψη μας τεκμαίρεται τόσο από το «έντονο προσωπικό στοιχείο»¹⁶⁸, το οποίο χρησιμοποιεί ο άγιος Γρηγόριος ο

¹⁶³ Υπάρχουν λοιπόν «Τρία διακριτά και διαφορετικά Πεδία επιστημονικής μελέτης Σχέσεων: 1. Εκκλησία και Πολιτεία (αφετηρία της Εκκλησίας-Θεολογία) 2. Πολιτεία και Εκκλησία/Θρησκεία (αφετηρία της Πολιτείας-Νομική 3. Θρησκεία και Πολιτεία (αφετηρία της Θρησκείας-θρησκευολογία)». Αρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς, Σταθμοί διάπλασης των Σχέσεων «Εκκλησίας και Πολιτείας» και «Κράτους και Εκκλησίας» (Εννοιολογική επισκόπηση και ιστορικό-κανονικό περίγραμμα), Θεολογία 89, 1 (2018), σελ. 25.

¹⁶⁴ Βλ. Ν. Θ. Μπουγάτος, Η Πολιτική ζωή και σκέψη των Ελλήνων Πατέρων, εκδόσεις Παρουσία, 1986, σελ. 20-22.

¹⁶⁵ 1. «Φοβού τον Θεόν, υιέ, και βασιλέα, και μηθετέρω αυτών απειθήσης, εξαίφνης γαρ τίσονται τους ασεβείς, τας δε τιμωρίας αμφοτέρων τις γνώσεται»; Παροιμ. 24, 21-22 2. «εν χειρί Κυρίου εξουσία της γης, και τον χρήσιμον εγερει εις καιρόν επ' αυτής». Σοφ. Σειρ. 10, 4.

¹⁶⁶ 1. «Υποτάγητε ουν πάση ανθρωπίνη κτίσει διά τον Κύριον, είτε βασιλεί, ως υπερέχοντι, είτε ηγεμόσιν, ως δι' αυτού πεμπομένοις, εις εκδίκησιν μέν κακοποιών, έπαινον δε αγαθοποιών, ότι ούτως εστί το θέλημα του Θεού, αγαθοποιούντας φιμούν την των αφρόνων ανθρώπων αγνωσίαν, ως ελεύθεροι, και μη ως επικάλυμμα έχοντες της κακίας την ελευθερίαν, αλλ' ως δούλοι Θεού, πάντας τιμήσατε, τον Θεόν φοβείσθε, τον βασιλέα τιμάτε». Α' Πέτρου 2, 13-17 2. Βλ και υπ. 140 σελ, 51.

¹⁶⁷ Νικολάου Εμμ. Αποστολάκη, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Γρηγορίου του Θεολόγου άπαντα τα έργα (Λόγοι Εορταστικοί – Ηθικολογικοί), Τόμος Ε', ΕΠΕ, Πατερικά εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1977.

¹⁶⁸ Δημητρίου Γ. Τσάμη, Η Διαλεκτική φύσις της διδασκαλίας Γρηγορίου του θεολόγου, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 11.

θεολόγος στο έργο του, το οποίο δεν δύναται να συναντήσει κανείς, σε κανέναν άλλον Πατέρα της ορθοδόξου ανατολικής Εκκλησίας, όσο και από τους συσχετισμούς τους οποίους δύναται κανείς να αναπτύξει, παραθέτοντας το έργο του Γρηγορίου, με το έργο που έχουν άλλοι σχετικά εκθέσει, σύγχρονοι υπαρξιακοί θεολόγοι και φιλόσοφοι¹⁶⁹.

Σε μια ιδιαίτερη χρονική συγκυρία, προς τα τέλη του έτους 373, που ο λαός της πόλεως Ναζιανζού, βρίσκεται σε διένεξη με το διοικητή της πόλεως, ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, εκφωνεί τον εν λόγω λόγο, προκειμένου να εκφράσει την βαθύτατη θλίψη του, η οποία τον διακατέχει για το προαναφερθέν γεγονός, το οποίο λαμβάνει χώρα στη πόλη του, προτρέποντας τον λαό να καταφύγει εις τον Θεό. Ο λόγος του Γρηγορίου στοχεύει στην θεραπεία του λαού, προϋπόθεση της οποίας είναι η σύμπραξη της ελπίδας, που πρέπει να διακατέχει τον άνθρωπο, με την επιστροφή και καταφυγή του, στο θέλημα του Θεού. Επικαλείται τον συμπαθέστατο Προφήτη της Π. Διαθήκης Ιερεμία, ο οποίος με παραστατικό ύφος¹⁷⁰ εκφράζει την θλίψη του για την απείθεια του Ισραηλιτικού λαού στο θέλημα του Θεού, καταφεύγοντας στο τέλος στην ερημιά, για να ανακουφισθεί και να θεραπευτεί από την εσωτερική πληγή που τον ταλανίζει. Με τα ίδια ακριβώς έντονα συναισθήματα δείχνει ότι διακατέχεται και ο Γρηγόριος, εκφράζοντας τον εσωτερικό του πόνο για ότι συμβαίνει στο λαό και τη πόλη του.

Κατά αντίστοιχο τρόπο αναφέρεται και στον Δαβίδ, ο οποίος αναζητεί φτερά περιστεριού, για να μπορέσει να πετάξει μακριά και να θεραπευτεί επίσης, από τις θλίψεις που τον ταλαιπωρούν, αναζητώντας την ησυχία και την ηρεμία. Τα φτερά του περιστεριού για τον Γρηγόριο, σκιαγραφούν, είτε την ελαφρότητα και την ταχύτητα που επιτυγχάνουν τα περιστέρια, ως φέροντα τα φτερά αυτά, άρα και οι δίκαιοι οι οποίοι φέρουν, μεταφορικά, τα ίδια φτερά, είτε το ίδιο το Άγιο Πνεύμα, στο οποίο καταφεύγουν οι άνθρωποι, για να απομακρυνθούν από ό,τι κακό τους ταλαιπωρεί. Η καταφυγή στο θέλημα του Θεού, είναι όπλο αναντικατάστατο, πέρα και έξω από

¹⁶⁹ Δημητρίου Γ. Τσάμη, Η Διαλεκτική φύσις της διδασκαλίας Γρηγορίου του θεολόγου, Πατριαρχικών Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 12.

¹⁷⁰ «Την κοιλίαν μου, την κοιλίαν μου αλγώ και τα αισθητήρια της καρδίας μου μαιμάσσει...επει και πηγήν δακρύων ο αυτός προφήτης επιζητεί και σταθμόν έσχατον επιθυμεί και ερημίαν ασπάζεται, ίνα κενώσει το πολύ της λύπης και κουφισθή πως της ένδον πληγής καθ' ησυχίαν θρηνήσας τον Ισραήλ». Νικολάου Εμμ. Αποστολάκη, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Γρηγορίου του Θεολόγου άπαντα τα έργα (Λόγοι Εορταστικοί – Ηθικολογικοί), Τόμος Ε', ΕΠΕ, Πατερικά εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1977 (Λόγος ΙΖ',1).

καθετί αντίστοιχο, κοσμικό και γήινο, στο οποίο οι άνθρωποι καταφεύγουν για να αντιμετωπίσουν τους εχθρούς τους. Τίποτα δεν λυτρώνει τον άνθρωπο, παρά μόνο η συμμαχία του με τον Θεό, με την οποία διασφαλίζεται η ίαση από καθετί βλαβερό και εχθρικό. Με την ελπίδα αυτή ζούσε και ο Δαβίδ, ενθυμούμενος πάντοτε τον σύμμαχο του Θεού, για ό,τι κακό του συνέβαινε¹⁷¹.

Η μεταβλητότητα όλων των απλών, κοσμικών καθημερινών πραγμάτων που περιβάλλουν και διέπουν την ανθρώπινη ύπαρξη αποτελεί για τον Γρηγόριο αναντίρρητη αλήθεια, για την κατανόηση της οποίας χρειάζεται εμπιστοσύνη, εις τας ανεξιχνιάστους βουλήσεις του Θεού, αλλά και διαπαιδαγώγηση. Αυτή η διαπαιδαγώγηση, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των συνετών ανθρώπων, διότι με αυτήν καθίσταται γνώση, άρα και τρόπος ζωής, η ευεργεσία που προκύπτει από την ταλαιπωρία και την συμφορά. Δεν υπάρχει μεγαλύτερη ευεργεσία για τον άνθρωπο, από την στροφή του ίδιου προς τον Θεό, σε κάθε ώρα και σε κάθε στιγμή δοκιμασίας ή μη, ώστε βιωματικά πλέον, κατά προτροπή του αγίου Γρηγορίου, εμείς οι άνθρωποι να μην απελπιζόμαστε ούτε για τις συμφορές, αλλά ούτε και να υπερηφανευόμαστε για την αφθονία¹⁷².

Κορωνίδα αυτής της προτροπής, αποτελεί η πρόταση του Γρηγορίου για υποταγή στο θέλημα του Θεού, για υποταγή των ανθρώπων προς αλλήλους, αλλά και υποταγή στη βούληση των επίγειων αρχόντων. Η αναγκαιότητα αυτής της υποταγής, είναι αποτέλεσμα της γνώσης, εκ μέρους των ανθρώπων, ότι ο Θεός είναι αιτία των πάντων, ότι η αγάπη κατ' εντολή του Θεού καλείται να κυριαρχεί ανάμεσα τους, και

¹⁷¹ «Το δ' αυτό και ο θεός Δαβίδ, ου μικρόν έμπροσθεν επί τοις καθ' εαυτόν δυσχεραίνων, Τις δώσει μοι, φησί, πτέρυγας ωσει περιστεράς και πετασθήσομαι και καταπαύσω; Περιστεράς επιζητεί πτέρυγας, είτε ως κουφοτέρας και ταχύτερας, τοι ούτος γαρ άπας δίκαιος, είτε ως το Πνεύμα σκιαγραφούσας, ω μόνω τα δεινά φεύγομεν, ιν' ως πορρωτάτω γένηται από παρόντων κακών... Έχεις εν σε αυτό την συμμαχίαν, ην καγώ και πας ο βουλόμενος. Θελήσαι δει μόνον, ορμήσαι μόνον. Εγγύς η παράκλησις εν τω στόματι σου και εν τη καρδία σου. Εμνήσθην του Θεού, φησί και ευφράνθη. Τι μνήμης ετοιμότερον; Μνήσθητι και συ και ευφράνθητι. Ω του ευπορίστου της ιατρείας! Ω του τάχους της θεραπείας! Ω του μεγέθους της δωρεάς! Ου κομίζει μόνον ολιγοψυχίαν και λύπην μνημονευθείς ο Θεός, αλλά και ευφροσύνην εργάζεται». Νικολάου Εμμ. Αποστολάκη, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Γρηγορίου του Θεολόγου άπαντα τα έργα (Λόγοι Εορταστικοί – Ηθικολογικοί), Τόμος Ε', ΕΠΕ, Πατερικά εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1977 (Λόγος ΙΖ',2).

¹⁷² «Κύκλος τις εστίν, αδελφοί, των ανθρώπινων πραγμάτων και παιδεύει διά των εναντίων υμάς ο Θεός....Και φθόνος μεν ευπραξίαν, συμφοράν δε έλεος ίστησι, και τούτο σοφώς, κατά γε τον εμόν λόγον και θαυμασίως, ίνα μήτε το αλγείν απαραμύθητον ή, μήτε το ευ πράττειν απαιδαγώγητον. Σωφρόνων δε ανδρών, οίτινες παιδεύονται ταις συμφοραίς....Διά τούτο άνω νεύομεν αδελφοί, εν παντί καιρώ και περιστάσει πάση προβαλλώμεθα την καλήν ελπίδαν...Είπω συντόμως, μήτε διά τας συμφοράς πίπτωμεν, μήτε διά τον κόρον υβρίζωμεν». Νικολάου Εμμ. Αποστολάκη, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Γρηγορίου του Θεολόγου άπαντα τα έργα (Λόγοι Εορταστικοί – Ηθικολογικοί), Τόμος Ε', ΕΠΕ, Πατερικά εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1977 (Λόγος ΙΖ',4-5).

τέλος, ότι κυρίαρχο ρόλο στην ζωή τους διαδραματίζει η ευταξία, την οποία διασφαλίζουν οι επίγειοι άρχοντες. Για τον Γρηγόριο, αυτή η υποταγή του ανθρώπου, σε όποια εξουσία βρίσκεται υπεράνω αυτού, αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς και αξιέπαινους νόμους, που έχουν νομοθετηθεί από το Πνεύμα, όπως κατά αντιστοιχία έχει νομοθετηθεί η υποταγή των δούλων εις τους κυρίους τους, η υποταγή των γυναικών εις τους άνδρας τους, η υποταγή της Εκκλησίας εις τον Κύριον και η υποταγή των μαθητών εις τους πνευματικούς ποιμένες τους και διδασκάλους.

Καλούμαστε λοιπόν, να υπακούμε στους νόμους, έχοντας συναίσθηση των ευεργεσιών που απορρέουν από την εφαρμογή αυτών, όπως επίσης οφείλουμε να έχουμε συναίσθηση και της θέσης που κατέχουμε μέσα στην κοινωνία, ως υποτελείς εκείνων, που κατέχουν την εξουσία¹⁷³.

Και ο Γρηγόριος ολοκληρώνει την ομιλία του με νουθεσίες, τόσο προς τους αρχομένους, όσο και προς τους άρχοντες.

Τους μεν αρχομένους, τους οποίους αποκαλεί αδελφούς, τους προτρέπει να συνεχίσουν να πράττουν το καθήκον τους, αφαιρώντας από αυτούς το δικαίωμα της έκφρασης, οποιουδήποτε παραπόνου ή δυσανασχέτησης, από την εφαρμογή των νόμων και των εντολών που προέρχονται από την εκάστοτε εξουσία, θεωρώντας ότι ο εκάστοτε άρχοντας, σαν ένας άλλος ιατρός, είναι ο επαΐων, που έχει την αρμοδιότητα να οδηγήσει στην θεραπεία και ανακούφιση από την όποια «ασθένεια», άρα, και σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, στην αποκατάσταση της ευταξίας, που είναι έργο και αποστολή, του κατέχοντος την εξουσία. Ορίζοντας μάλιστα ο ίδιος, τον τρόπο και το πλαίσιο της δικής του διαποίμανσης, απευθυνόμενος στους φτωχούς ποιμένες,

¹⁷³ «Υποτασώμεθα και Θεώ και αλλήλοις, και τοις επί γης άρχουσιν· Θεώ διά πάντα, διά την φιλαδελφείαν αλλήλοις, δι' ευταξίαν τοις άρχουσιν, και τοσοούτω μαλλον οσώπερ αν ώσιν ημερώτεροι και χρηστότεροι. Δεινόν επιείκιαν δαπανήσαι τω συνεχεί της συγγνώμης, ίνα μη και της εκείνων τραχύτητος αυτοί δίκας απαιτηθώμεν, γαλήνην πνεύματι λύσαντες και φωτί ζόφον επάγοντες και μέλιτι καταμιγνύντες ασίνθιον. Έστι και ούτος εις των ημετέρων νόμων και ούτος των επαινουμένων, και κάλλιστα διατεταγμένων τω Πνεύματι, το δυνατόν μετά του καλού δοκιμάσαντι, και νομοθετήσαντι, ώσπερ δούλους υπακούειν δεσπόταις και γυναίκας ανδράσι, και Κυρίω την Εκκλησίαν και μαθητάς ποιμέσι και διδασκάλοις, ούτω δε και πάσαις εξουσίαις υπερεχούσαις υποτάσσεσθαι, ου μόνον διά την οργήν, αλλά και διά την συνείδησιν, ως υποτελείς φόρου τυγχάνοντας, και μη κακοποιούντας μισείν τον νόμον, μηδέν ανα μλενειν την μάχαιραν, αλλά τω φόβω καθαιρομένους επαιέσθαι υπό της εξουσίας». Νικολάου Εμμ. Αποστολάκη, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Γρηγορίου του Θεολόγου άπαντα τα έργα (Λόγοι Εορταστικοί – Ηθικολογικοί), Τόμος Ε', ΕΠΕ, Πατερικά εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1977 (Λόγος ΙΖ', 6).

τους προτρέπει να χαίρονται, όταν χαίρεται το ποίμνιο τους, και να στεναάζουν όταν το ποίμνιο τους θλίβεται¹⁷⁴.

Τέλος απευθυνόμενος στους άρχοντες, τους υπενθυμίζει την προέλευση της εξουσίας την οποία φέρουν. Προϋπόθεση ορθής άσκησης της εξουσίας εκ μέρους των αρχόντων, είναι η αναγνώριση και γνώση, της αιτίας και της πηγής υπάρξεως κάθε εξουσίας, που είναι είναι ο ίδιος ο Θεός. Εντέλλονται, λοιπόν, από τον Γρηγόριο, να δεικνύουν τον πρέποντα σεβασμό προς Εκείνον που αποτελεί το αρχέτυπο, έτσι ώστε να διαφυλάττεται καθαρό το ξίφος της εξουσίας, το οποίο εδόθη από τον δωροθέτη Θεό, εις εκείνους (τους άρχοντες δηλαδή), γιατί πάλι σε Εκείνον θα επιστρέψει. Ο δρόμος της θεώσεως είναι ανοικτός για τους άρχοντες, αρκεί να κατανοήσουν εκ προοιμίου το αντικείμενο της αποστολής τους, που είναι η ευεργεσία του ανθρώπου και όχι η εξαφάνιση του. Αυτό το γεγονός, προϋποθέτει την σύνταξη με τον Θεό και όχι με τον κοσμικό άρχοντα του κόσμου που είναι ο διάβολος¹⁷⁵.

Συμπερασματικά, κοινό σημείο αναφοράς, τόσο ως προς την στοχοθεσία των εχόντων και κατεχόντων πολιτική εξουσία και την άσκηση αυτής στις κοινωνίες των ανθρώπων, έτσι όπως προκύπτει από τον ΙΖ' θεολογικό Λόγο του αγίου Γρηγορίου, όσο και από τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την εφαρμογή και τήρηση των Ι. Κανόνων μέσα στις κοινωνίες των πιστών, αποτελεί το αίτημα για «ευταξία»¹⁷⁶. Ωστόσο, κριτήριο ελέγχου των δύο διαφορετικών, από πλευράς περιεχομένου

¹⁷⁴ «Ένας και ο αυτός είναι ο κανόνας. Αλλά το μεν ορθόν... Ημείς δε τοιούτον τι πάσχομεν αδελφοί, μη τα εαυτών κατορθούντες, αλλά προς την εξουσίαν δυσχαιρένοντες, ώσπερ αν ει τις αιτιώτο τον αγωνοθέτην ως μοχθηρόν, αυτός εκ παλαιών, ή τον ιατρόν ως αμαθή και θρασύν ταις τομαίς και ταις καύσεσι κεχηρημένον, αυτός πονηρώς διακειμένος, και των αυστηροτέρων δεόμενος φαρμάκων. Ταύτα μοι προς τους αρχομένους παραμυθία τε άμα και νουθεσία, ταύτα ο πενιχρός ποιμήν καταρτίζων το μικρόν ποίμνιον, ώ χαίροντι συνευθυμείν, και σκυθρωπάζοντι συστενάζειν, της εμοίς ποιμαντικής ο νόμος». Νικολάου Εμμ. Αποστολάκη, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Γρηγορίου του Θεολόγου άπαντα τα έργα (Λόγοι Εορταστικοί – Ηθικολογικοί), Τόμος Ε', ΕΠΕ, Πατερικαί εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1977 (Λόγος ΙΖ', 7).

¹⁷⁵ «Χριστώ συνάρχεις, Χριστώ και συνδιοικείς, παρ' εκείνου σοι τι ξίφος, ουκ εις έργον, αλλ' εις απειλήν, ο καθαρόν ανάθημα τω δεδωκότι φυλάσσοι το. Εικών ει του Θεού και εικόνα δια χειρός άγεις... Σύ δε άνθρωπε του Θεού, μνήσθητι τίνος ει ποιήμα, και που καλή, και πόσα έχεις, και πόσον οφείλεις, παρά τινός σοι λόγος, νόμος, προφήται, αυτό το ειδέναι Θεόν, το μη απελπίζειν τα προσδοκώμενα. Μίμησαι διά ταύτα Θεού φιλανθρωπίαν. Τούτο έχει μάλιστα θεϊόν άνθρωπος, το ευ ποιείν. Έξεστι σοι Θεόν γενέσθαι μηδέν πονήσαντι, μη πρόη τον καιρόν της θεώσεως». Νικολάου Εμμ. Αποστολάκη, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Γρηγορίου του Θεολόγου άπαντα τα έργα (Λόγοι Εορταστικοί – Ηθικολογικοί), Τόμος Ε', ΕΠΕ, Πατερικαί εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1977 (Λόγος ΙΖ', 9).

¹⁷⁶ «Οι Ι. Κανόνες ομιλούν περί εκκλησιαστικής ευταξίας (στ' Β') ή περί Κανονικής ευταξίας (α' Κυρίλλου), ή απλώς περί τάξεως (πστ' Καρθ.) βεβαιούντες ότι τάξις εμπολιτεύεται πάσιν αρίδηλον εστί. Και το συν ακριβεία διατηρείν τας της ιερωσύνης εγχειρήσεις Θεώ ευάρεστον (ιδ' Ζ'). Γεωργίου Καψάνη (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνας, Εκδόσεις Άθως, σελ. 73.

διατάξεων και τρόπου άσκησης αυτών, αιτημάτων «ευταξίας», παραμένει ο περιοριστικός ή μη, χαρακτήρας αυτών.

Ο Ποιμαντικός χαρακτήρας των Ι. Κανόνων, ουσιαστικά αποτελεί ένα προσκλητήριο μετοχής του ανθρώπου, σε μία κοινωνία εν Χριστώ αγάπης, η οποία απελευθερώνει τον άνθρωπο, εκπληρώνοντας την λυτρωτική και εσχατολογική της προοπτική. Ο νόμος, όμως, ως μέσο άσκησης της βούλησης της εκάστοτε πολιτικής και πολιτειακής εξουσίας, μπορεί σαφώς, και πρέπει να είναι θεμιτός, λόγω της εκπλήρωσης του σκοπού της ευταξίας την οποία επαγγέλεται, ωστόσο δεν θα μπορούσε παρά να έχει αργίσιμo περιοριστικό χαρακτήρα, αφού απουσιάζει από αυτόν το συστατικό στοιχείο της εν Χριστώ αγάπης και ελευθερίας. «Η εν Χριστώ ελευθερία, προϋποθέτει την αγάπην και έχει ως αποτέλεσμα την αποκατάστασιν ουσιαστικής θεανθρώπινης κοινωνίας προσώπων»¹⁷⁷.

Μείζον αγαθό για τον άνθρωπο παραμένει η πρόταση συνεργασίας και συναλληλίας ανάμεσα στην Εκκλησία και την πολιτεία. Η Εκκλησία όχι μόνο δεν είναι αντίθετη στην ιδέα της πολιτικής εξουσίας, αλλά υπερτονίζει τη σημασία και το ρόλο, που διαδραματίζει αυτή η μορφή εξουσίας, στις κοινωνίες των ανθρώπων¹⁷⁸. Σε αυτή ακριβώς τη συνεργασία αναφέρονται υποστηρικτικά και οι Ι. Κανόνες της Εκκλησίας μας, προσβλέποντας στο ευεργετικό αποτέλεσμα, το οποίο, εν ενεργεία, μπορεί να προκύψει για τον άνθρωπο αντιμετωπίζοντας πρωτευτόντος, ακόμα και αυτό το φαινόμενο των κοινωνικών αδικιών¹⁷⁹.

Εξάλλου, οι ρόλοι των δύο εξουσιών είναι καθαρά διακριτοί, έτσι ώστε επ' ουδενί, δύναται κάποιος να εμπλακεί στην εξουσία του άλλου, εκτός αν κακοβούλως επιτηδευμένα θελήσει να πράξει τούτο¹⁸⁰.

Σε κάθε περίπτωση, για τον χριστιανό, ιδεώδη πολιτεία αποτελεί – και πρέπει να αποτελεί – η Βασιλεία του Θεού. Σε αυτήν προσβλέπει και αυτήν οραματίζεται¹⁸¹.

¹⁷⁷ Γεωργίου Καψάνη (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους Ιερούς Κανόνες, Εκδόσεις Άθως, σελ. 73.

¹⁷⁸ Βλ. υποσημ. 140, 143, 144.

¹⁷⁹ «Σύμψασιν έδοξεν αιτήσαι από των βασιλέων διά την των πενήτων κάκωσιν, ων ταις επαχθειάις απαύστως η εκκλησία παρενοχλείται, ώστε εκδίκους τούτοις μετά της των επισκόπων προνοίας επιλεγίηναι κατά της των πλουσίων τυραννίδος». (Καν. ΟΕ' Καρθ.) Αμίλκα Σ. Αλιβιζάτου, Οι Ιεροί Κανόνες, Έκδοσις Γ', Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1997, σελ. 349.

¹⁸⁰ «Τους άπαξ εν κλήρω τεταγμένους, ή και μοναστάς, ωρίσαμεν μήτε επί στρατειάν, μήτε επί αξίαν κοσμικήν έρχεσθαι, ή τούτο τολμώντας, και μη μεταμελουμένους, ώστε επιστρέψαι επί τούτο, ο διά Θεόν πρότερον είλοντο, αναθεματίζεσθαι». (Καν. ζ' Δ') Αμίλκα Σ. Αλιβιζάτου, Οι Ιεροί Κανόνες, Έκδοσις Γ', Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1997, σελ. 59-60.

Οι Κανόνες Δικαίου και τα Χρηστά ήθη στην Ελληνική

(έννομη τάξη) και ιστορία

Από τα πρώιμα ήδη χρόνια της Ελληνικής ιστορίας, μνημειώδη χρόνια των μεγάλων ελλήνων φιλοσόφων, Πλάτωνα και Αριστοτέλη, δεν θα μπορούσε κανείς να παραβλέψει την προσπάθεια που συντελείται από τους έλληνες φιλοσόφους, ώστε να οριστεί εννοιολογικά ο όρος «δικαίωμα» στα κείμενα τους. Στα κείμενα του Αριστοτέλη αποτυπώνεται μια πρώτη προσέγγιση των όρων «δικαίωμα» και «αδίκημα»¹⁸², ενώ στη συνέχεια εξετάζεται η σχέση των δύο αυτών όρων με τους όρους «δίκαιο» και «άδικο».

Παρατηρώντας, λοιπόν, κανείς τη φιλοσοφική προσέγγιση, δεν μπορεί παρά να καταλήξει στο κοινό συμπέρασμα, ότι ο ανωτέρω συσχετισμός ανάμεσα στους όρους, υφίσταται σε τέτοιο βαθμό, όσο υφίσταται ο συσχετισμός ανάμεσα στη θεωρία και πράξη. Για όσο χρονικό διάστημα, λοιπόν, οι έννοιες του «δικαίου» και του «αδίκου» παραμένουν στη σφαίρα της θεωρίας, «στη φύση ή στη τάξη», τότε αναφέρονται και προσδιορίζονται με αυτή την ονομασία. Όταν όμως η θεωρία γίνει πράξη, άρα έχουμε πλέον υλοποίηση – εκτέλεση, τότε αυτές οι έννοιες αναφέρονται ως «δικαίωμα» και «αδίκημα»¹⁸³. Έτσι, λοιπόν, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, όταν διαπράττεται το άδικο έχουμε «αδίκημα», ενώ όταν έχουμε αποκατάσταση του δικαίου που έχει παραβιαστεί, τότε έχουμε «δικαίωμα». «Δικαιοπράγημα» ονομάζεται κάθε πράξη, η οποία είναι σύμφωνη προς το δίκαιο. Στον Πλάτωνα επίσης γίνεται σαφής αναφορά του όρου «δικαίωμα», κάτω όμως από το πρίσμα της αποκαταστάσεως του δικαίου από έναν δικαστή, ο οποίος έχει και το δικαίωμα να την επιβάλλει¹⁸⁴.

Βεβαίως δεν μπορούμε και δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ο Πλάτωνας, ως μαθητής του Σωκράτη, ασπάστηκε τις βασικές αρχές που διδάχτηκε

¹⁸¹ «Και ιδού ανήρ ονόματι Ιωσήφ, βουλευτής υπάρχων και ανήρ αγαθός και δίκαιος – ούτος ουκ ην συγκατατεθειμένος τη βουλη και τη πράξει αυτών – από Αριμαθαίας πόλεως των Ιουδαίων, ός προσεδέχετο και αυτός την βασιλείαν του Θεού». Λουκ. 23, 50-51

¹⁸² «...οίον τι μείζον αγαθόν ή έλαττον ή αδίκημα ή δικαίωμα», Αριστοτέλους, Ρητορική Τέχνη 1359 α25.

¹⁸³ «Διαφέρει δε το αδίκημα και το άδικον και το δικαίωμα και το δίκαιον, άδικον μεν γαρ εστί τη φύσει ή τάξει, αυτό δε τούτο, όταν πραχθή, αδίκημα εστι. Πριν δε πραχθήναι, ούπω, αλλ' άδικον. Ομοίως δε και δικαίωμα, καλείται δε μάλλον δικαιοπράγημα το κοινόν, δικαίωμα δε το επανόρθωμα του αδικήματος», Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια 1135^α 8 επ.

¹⁸⁴ «Την βλάβην αποτινέτω, των άλλων δικαιωμάτων αφείσθω», Πλάτωνος Νόμοι 864e.

από τον δάσκαλο του, επηρεάστηκε βαθύτατα από τις ηθικές αρχές του διδασκάλου του, διαμορφώνοντας παράλληλα δικές του αντιλήψεις, οι οποίες σαφώς αναφέρονται στην ηθική του. Έτσι εξηγείται και η γνωστή του θέση, ότι η εμπλοκή των ανθρώπων σε ηθικά επιλήψιμες πράξεις είναι απόρροια της άγνοιας τους, που τους οδηγεί στο κακό. Για να πράξει κανείς το σωστό, θα πρέπει εκ προοιμίου να το γνωρίζει και για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, χρειάζεται άσκηση και γνώση του ηθικά ορθού. Στη διαμόρφωση αυτής της ηθικής του Πλάτωνα, η πολιτεία όχι μόνο δεν είναι ανενεργή, αλλά καλείται να διαδραματίσει και έναν πολύ ιδιαίτερο και ξεχωριστό ρόλο, τον ρόλο του παιδαγωγού. Η Πολιτεία δηλαδή οφείλει να διαμορφώσει την ηθική διαπαιδαγώγηση των ανθρώπων, ώστε αυτοί με τη σειρά τους να μπορέσουν να αναπτύξουν τον δικό τους ηθικό κώδικα συμπεριφοράς.

Η μετέπειτα αρνητική στάση του Πλάτωνα, ως προς την επιλογή μιας συγκεκριμένης μορφής Πολιτείας που θα διαδραμάτιζε με επιτυχία το συγκεκριμένο ρόλο του παιδαγωγού, σχετίζεται με τις προσωπικές του αντιλήψεις και βιώματα που ανέπτυξε ο ίδιος, παρακολουθώντας την διάβρωση των ηθών των συμπολιτών του στη δημοκρατική πόλη της Αθήνας, ως βασική αιτία της καταδίκης του διδασκάλου του Σωκράτη, αλλά και της περαιτέρω ηθικής κατάπτωσης που επέφερε η εγκαθίδρυση του αριστοκρατικού πολιτεύματος στην Αθήνα, μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Η πρόταση του Πλάτωνα για διαμόρφωση νέας μορφής Πολιτείας, την οποία μάλιστα μπορεί ο ίδιος να δημιουργήσει, ώστε να καταστεί επιτυχής ο ρόλος της μέσα σε μια κοινωνία ανθρώπων, αποτελεί προϊόν τόσο της θεωρίας που είχε αναπτύξει περί τριμερούς διαίρεσης της ψυχής του ανθρώπου σε «λογιστικό», «επιθυμητικό» και «θυμοειδές», όσο και από την αντιστοιχία που υπάρχει ανάμεσα στη πολιτεία και στον άνθρωπο. «Η πολιτεία υπάρχει επειδή υπάρχουν άνθρωποι»¹⁸⁵. Η αποτύπωση των σκέψεων και των προθέσεων του Πλάτωνα για την δημιουργία μιας ιδανικής πολιτείας, όπως αυτός την οραματίζονταν και όπως αυτές καταγράφονται από τον ίδιο, μέσα από τα δύο έργα του, τους «Νόμους» και την «Πολιτεία», μπορεί να μην υλοποιήθηκαν, ίσως γιατί δεν βρήκε τους υποστηρικτές που εκείνος ήλπιζε, ωστόσο αποτυπώνουν μια μορφή δικαίου που

¹⁸⁵ Θεοδόσιος Ν. Πελεγρίνης, Αρχές Φιλοσοφίας, Αθήναι 1999, σελ. 78.

για αυτόν ήταν οικεία, έτσι δηλαδή όπως εκείνος την είχε γνωρίσει, μέσα από τη δομή της Αθηναϊκής κοινωνίας και της νομοθεσίας που ίσχυε σε αυτήν¹⁸⁶.

Στην κατάκτηση του ηθικά ορθού τρόπου ζωής που αποβλέπει στην ευδαιμονία του ανθρώπου, κινείται και η ηθική του Αριστοτέλη, ο οποίος παροτρύνει τον άνθρωπο στην επίτευξη ενός ενάρετου τρόπου ζωής, με ανάλογη διαμόρφωση και ρύθμιση της συμπεριφοράς του. Ο Αριστοτέλης, μαθητής του Πλάτωνα επί 20 συναπτά έτη – εισέρχεται στην Ακαδημία Πλάτωνα σε ηλικία μόλις 17 ετών και παραμένει εκεί μέχρι τα 37 του έτη – εμφορείται και αυτός με τη σειρά του από τις ηθικές αρχές του διδασκάλου του, θεωρώντας όμως ότι ο ενάρετος τρόπος ζωής του ανθρώπου επιτυγχάνεται, μόνο όταν καθιερώνεται στη ζωή του η αποφυγή της υπερβολής και της έλλειψης. «Η μεσότητα μεταξύ δύο ακροτήτων»¹⁸⁷, λοιπόν, είναι αρετή και η αρετή οδηγεί στην ευδαιμονία του ανθρώπου σύμφωνα με τον Αριστοτέλη.

Σε αυτό το σημείο όμως, αυτό που αξίζει να σημειωθεί περισσότερο στην Αριστοτελική φιλοσοφική ηθική, σχετικά με τη διαμόρφωση ενός ενάρετου τρόπου ζωής, δεν είναι η ευθύνη την οποία ο εκάστοτε άνθρωπος πρέπει να φέρει για την επίτευξη των στόχων του, αλλά την ευθύνη που φέρει η ίδια η Πολιτεία, απέναντι στο πολίτη, ώστε να καταστεί ο ίδιος ενάρετος. Η άσκηση, λοιπόν, για την απόκτηση αρετών δεν είναι αποκλειστική ευθύνη του ανθρώπου, ούτε και υποχρέωση μόνο εκείνου. Πρόθεση του ίδιου του νομοθέτη σε μια Πολιτεία πρέπει να είναι η διαμόρφωση όλων εκείνων των συνθηκών, ώστε να καταστεί ο πολίτης της ενάρετος, και μάλιστα αυτή η έμπρακτη προσπάθεια, αποτελεί και κριτήριο αξιολόγησης της ίδιας της πολιτείας που την καθιστά καλή ή κακή¹⁸⁸.

Η σχέση Πολιτείας – πολίτη, και στους δύο γνησίους εκπροσώπους της ελληνικής φιλοσοφικής διανόησης, τελικώς αποσκοπεί στην προάσπιση των δικαιωμάτων του πολίτη. Η Πολιτεία, είτε διαδραματίζει το ρόλο του παιδαγωγού, είτε διαδραματίζει το ρόλο του δημιουργού και ρυθμιστή κανόνων δικαίου, ώστε να

¹⁸⁶ Παναγιώτης Δ. Δημάκης, *Αττικό Δίκαιο*, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σελ. 24.

¹⁸⁷ Θεοδόσιος Ν. Πελεgrίνης, *Αρχές Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1999, σελ. 89.

¹⁸⁸ «Μαρτυρεί δε και το γινόμενον εν ταις πόλεσιν. Οι γαρ νομοθέται τους πολίτας εθίζοντες ποιούσιν αγαθούς, και το μεν βούλημα παντός νομοθέτου τουτ' εστιν, όσοι δε μη ευ αυτό ποιούσιν αμαρτάνουσιν, και διαφέρει τούτω πολιτεία πολιτείας αγαθής φαύλης». Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, ενότητα Β, 1.

καθίσταται πλέον ο πολίτης ελεύθερος να επιλέγει τον τρόπο έκφρασης του και να εκδηλώνει την συμπεριφορά του, στην ουσία υπηρετεί τον ίδιο τον λόγο της ύπαρξής της. Να προασπίζει δηλαδή και να υπερασπίζεται τα δικαιώματα του πολίτη, ένα γεγονός που με τη σειρά του διαμορφώνει τους ανάλογους συσχετισμούς ανάμεσα στους κανόνες δικαίου και στα χρηστά ήθη που επικρατούν σε κάθε εποχή, εκπληρώνοντας όμως εν τοις πράγμασι τον ίδιο προαναφερόμενο στόχο.

Μια αντίστοιχη προσέγγιση στη σχέση Πολιτείας – πολίτη, καταγράφεται και από την οπτική του ιστορικού. Ξεφεύγοντας από τα στενά φιλοσοφικά πλαίσια αξίζει να παρατηρήσει κανείς τη προσέγγιση στην ανωτέρω σχέση που πραγματοποιεί ένας μεγάλος ιστορικός, ο Θουκυδίδης, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον όρο «δικαίωμα»¹⁸⁹. Στον όρο «δικαίωμα» αποδίδεται πλέον μία σύγχρονη σημασία «προκειμένου να εκφρασθεί η απαίτηση ή και το επιχείρημα, που απορρέει από τον νόμο ή την διεθνή συνθήκη»¹⁹⁰. Το πολίτευμα μάλιστα που επιτυγχάνει σε βάθος την ουσιαστική σχέση Πολιτείας – πολίτη κατά τον Θουκυδίδη, είναι το δημοκρατικό. Στο δημοκρατικό πολίτευμα κυριαρχεί η ισότητα και η αξιοκρατία για αυτό ακόμα και η ανάδειξη στα δημόσια αξιώματα υλοποιείται με βάση την αξία του καθενός και όχι την κοινωνική τάξη που ανήκει, την καταγωγή του ή την αξία του. Προστατεύονται πλήρως τα δικαιώματα του πολίτη γιατί προέχει το συμφέρον των πολλών και όχι των λίγων, ενώ ταυτόχρονα του υπερασπίζεται το δικαίωμα να συναλλάσσεται και να συνδιαλέγεται ελεύθερα, χωρίς καχυποψία στην καθημερινότητα του, τόσο στη δημόσια, όσο και στην ιδιωτική του ζωή. Οι Κανόνες δικαίου που κυριαρχούν στο Δημοκρατικό πολίτευμα αποβλέπουν ακόμη και στην προστασία των αδυνάτων. Τέλος γίνεται σαφής αναφορά στους άγραφους νόμους, οι οποίοι έχουν την δυναμική να επιφέρουν ακόμη και την επαισχυντεία, κατά κοινή ομολογία, σε όποιον τους παραβαίνει¹⁹¹.

¹⁸⁹ «Δικαιώματα μεν ουν τάδε προς υμάς έχομεν ικανά κατά τους Ελλήνων νόμους....» Βλ. Θουκυδίδου Ι' 41.

¹⁹⁰ Δημήτριος Λ. Κυριαζής – Γουβέλης, Φιλοσοφία των Δικαιωμάτων, Μορφωτικός Όμιλος Προυσού, Αθήνα 1986, σελ. 10.

¹⁹¹ «Χρώμεθα γάρ πολιτεία οὐ ζηλοῦση τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἑτέρους. καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται· μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἔν τῳ εὐδοκιμεῖ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλέον ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὖ κατὰ πέναν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κεκώλυται. ἐλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν, οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονὴν τι δρᾷ, ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μὲν, λυπηρὰς δὲ τῇ ὄψει ἀχθηδόνας προστιθέμενοι. ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν,

Βέβαια, η ιστορική έρευνα δεν σταματά ποτέ. Σημαντικές ανακαλύψεις του 20^{ου} αιώνα, όπως η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής γραφής Β', οι αρχαιολογικές ανασκαφές οι οποίες φέρνουν στο φως της δημοσιότητας ολοένα και περισσότερα υλικά αντικείμενα και γραπτές μαρτυρίες (επιγραφές, παπύρους, κείμενα αρχαίων ελλήνων ρητόρων κ.α.), αλλά και η χρήση σύγχρονων μεθόδων, για τον ιστορικό εντοπισμό τους μέσα σε χρόνο και χώρο, βοήθησαν και βοηθούν στο μέγιστο την προσπάθεια των ιστορικών να προσεγγίσουν τα ιστορικά γεγονότα και τις συνθήκες που αυτά έλαβαν χώρα, και από την πλευρά του δικαίου, στην αρχαία Ελλάδα. Στα πλαίσια αυτής της οπτικής, η αρχαία Αθήνα διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Ο λόγος φαίνεται να είναι αρκετά προφανής αλλά και καθαρά συγκυριακός. Η ιστορική έρευνα δεν έφερε στην επιφάνεια πηγές, που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην προσέγγιση άλλων μορφών δικαίου, τοπικού χαρακτήρα που επικρατούσαν εκείνη την εποχή, για αυτό το λόγο αιτιολογείται πλήρως η αφοσίωση των ιστορικών στην προσέγγιση του δικαίου, όπως αυτή αποτυπώνεται στην περιοχή της Αθήνας. Το δίκαιο, λοιπόν, αυτό που επικράτησε στην περιοχή της Αθήνας, ονομάστηκε «Αττικό», περιλαμβάνει χρονικά τις περιόδους του «5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ.»¹⁹² και έχει ως περιεχόμενο του το σύστημα των κανόνων δικαίου που επικρατούσε εκείνη την εποχή στην περιοχή της Αθήνας¹⁹³.

Η μελέτη του Αττικού δικαίου προσφέρει στον ιστορικό αλλά και σε κάθε σύγχρονο δικαϊκό ερευνητή πολλαπλά οφέλη. Η μελέτη του συνόλου αλλά και των επιμέρους διατάξεων που το αποτελούν, οδηγούν στη σύναψη πολλαπλών συμπερασμάτων για το αρχαίο κλασικό ελληνικό πνεύμα που επικρατούσε εκείνη την εποχή, τις αντιλήψεις σχετικά με τη γλώσσα και τη θρησκεία, αλλά και τις συνήθειες των απλών Αθηναίων πολιτών μέσα στην καθημερινότητα.

τῶν τε αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων, καὶ μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κεῖνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσιν».

Βλ. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ (Θουκυδίδη Ιστορία, Β' 37).

¹⁹² «Δεν κράτησε για πολύ η ζωή του αττικού και γενικότερα του αρχαίου ελληνικού δικαίου. Άρχισε με την έναρξη των ιστορικών χρόνων αλλά έληξε πολύ νωρίς: κατά τα τέλη του Δ' π.Χ. αιώνα (η «μάχη των βασιλέων», μια από τις αιματηρότερες της αρχαίας ιστορίας, ου συνήφθη το 301 π.Χ. στην Ίψο της Φρυγίας, θεωρείται ότι αποτελεί το πιο ακριβές ορόσημο του τέλους των κλασικών χρόνων, επομένως και της κλασικής περιόδου του αρχαίου ελληνικού δικαίου)».

Βλ. Παναγιώτης Δ. Δημάκης, Αττικό Δίκαιο, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σελ. 16.

¹⁹³ Παναγιώτης Δ. Δημάκης, Αττικό Δίκαιο, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σελ. 15.

Επίσης εκτός από την κατανόηση και ερμηνεία των συσχετισμών και επιρροών που αναπτύσσονται ανάμεσα σε αυτή τη μορφή δικαίου, με άλλες μορφές δικαίου τοπικού χαρακτήρα, γίνεται πιο εύκολα κατανοητή και η εξέλιξη που γνώρισε το δίκαιο μέσα στο χρόνο, αναλύοντας τις σχέσεις, ομοιότητες και διαφορές, του αρχαίου Ελληνικού δικαίου τόσο με το Ρωμαϊκό δίκαιο, όσο και με τις σύγχρονες μορφές δικαίου που επικρατούν στον Ελλαδικό χώρο μέχρι και σήμερα. Σημαντική πηγή προσέγγισης του Αθηναϊκού δικαίου στην κλασική Αθήνα αποτελούν οι αττικοί ρήτορες.

Οι αττικοί ρήτορες με τους δικανικούς τους λόγους, σε αντιδιαστολή με τους φιλοσόφους, οι οποίοι θεωρητικά σκιαγραφούν την ιδεατή για αυτούς Πολιτεία, απεικονίζουν εμπράκτως την πραγματικότητα που κυριαρχεί μέσα στα δικαστήρια αλλά και έξω από αυτά. Η γνώση περί του τρόπου εφαρμογής του Αττικού δικαίου μέσα στα δικαστήρια και του είδους των αντιδικιών που προκύπτουν μέσα από τις καθημερινές συναλλαγές των πολιτών, προσφέρουν ανεκτίμητη υπηρεσία στην περαιτέρω προσέγγιση της ποιότητας του πολιτεύματος και των αξιών που το διέπουν. Για αυτό και οι ερευνητές διαχωρίζουν το Αττικό δίκαιο σε δύο κλάδους, σε δημόσιο και σε ιδιωτικό¹⁹⁴. Αφενός γιατί με αυτό τον τρόπο καθίστανται γνωστοί σε όλους οι θεσμοί του Δημοσίου δικαίου, με τα όργανα που διοικούν την πόλη, αφετέρου γιατί όλοι αναγνωρίζουν την σημασία και την αξία του ιδιωτικού δικαίου στις συναλλαγές των πολιτών με την όποια υποβόσκουσα προβληματική, κάθε φορά που αυτή καταλήγει σε αντιδικία, εκδιπλώνεται μέσα από τα έργα των αττικών ρητόρων.

Στα έργα των αττικών ρητόρων, συγκαταλέγονται και οι εξήντα περίπου λόγοι του Δημοσθένη, οι οποίοι μολοντί έχουν στο σύνολο τους φιλολογικά υψηλό βαθμό επισφάλειας, ως προς τη γνησιότητα του συγγραφέα τους, ιστορικά μάς βοηθούν σε υψηλό βαθμό να κατανοήσουμε το Αττικό δίκαιο. Επιπλέον, πληθώρα έργων εκτός των αττικών ρητόρων, κλασικά, φιλολογικά ή φιλοσοφικά, έρχονται να διαδραματίσουν το δικό τους ρόλο, ώστε να καταστεί πληρέστερη η εικόνα που μπορούμε να έχουμε για το Αθηναϊκό δίκαιο. «Στις κωμωδίες του Αριστοφάνη, του κωμωδιογράφου Μενάνδρου, των μεταγενέστερα Ρωμαίων κωμωδιογράφων Πλαύτου και Τερεντίου, όπως επίσης και μέσα από έργα λεξικογράφων, όπως είναι ο

¹⁹⁴ Παναγιώτης Δ. Δημάκης, Αττικό Δίκαιο, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σελ. 17.

Πολυδεύκης, ο Αρποκρατίωνας και ο Φώτιος, μπορεί κανείς να αντλήσει πληροφορίες για το τότε ισχύον Αττικό δίκαιο. Σημαντικό ρόλο στην άντληση πληροφοριών, επίσης διαδραμάτισαν και όσοι μεταγενέστερα υπομνημάτισαν κλασικά φιλολογικά έργα»¹⁹⁵.

Τέλος αξίζει να σημειωθεί, και η αξιολογή για την εποχή εκείνη και όχι μόνον, συνδρομή τριών μεγάλων ανδρών, οι οποίοι εκλήθησαν να διαμορφώσουν με το νομοθετικό τους έργο, το δημόσιο και ιδιωτικό Αττικό δίκαιο, μέσα σε μία ιδιαίτερη και ξεχωριστή, χρονικά συγκυρία. Ο λόγος βέβαια γίνεται για τους τρεις μεγάλους νομοθέτες της Αθήνας: 1. Τον Δράκοντα 2. Τον Σόλωνα 3. Τον Κλεισθένη.

Ενώ δηλαδή στην Αθηναϊκή κοινωνία την θέση ισχύος κατέχουν οι αριστοκράτες, οι οποίοι υπερασπίζονται τα ιδιοτελή τους συμφέροντα, επικαλούμενοι άγραφους νόμους, οι οποίοι είχαν ισχύ μέχρι τότε στην Αθήνα, ο πρώτος από τους τρεις ο Δράκων, μέσα σε ένα μεταβατικό για το πολίτευμα πλαίσιο, αναλαμβάνοντας την εξουσία της πόλης της Αθήνας το 624 π.Χ., αναλαμβάνει και την πρωτοβουλία για τη σύνταξη γραπτής νομοθεσίας. Καταγράφει ένα αυστηρό για την τότε εποχή νομοθετικό πλαίσιο, το οποίο φαινομενικά ή ουσιαστικά για κάποιους άλλους, φαίνεται να καταστρατηγεί τα δικαιώματα των Αθηναίων πολιτών, τιμωρώντας τα αδικήματα τους με ποινές δυσανάλογες των πράξεων τους. Αυτές οι ποινές προέβλεπαν ακόμα και την ποινή του θανάτου ακόμη και για μία κλοπή. Ωστόσο, η ουσία της καθιέρωσης αυστηρών ποινών από τον Δράκοντα, μπορεί και πρέπει να αιτιολογηθεί κάτω από το πρίσμα της απουσίας συγκεκριμένου ποινικού δικαίου για την αποτροπή των αδικημάτων, ένα γεγονός δηλαδή που προσπάθησε να διορθώσει ο ίδιος.

Κι ενώ ο Δράκων καταγράφεται στην ιστορία ως νομοθέτης και συντάκτης ποινικών νόμων¹⁹⁶, μία άλλη αλήθεια φαίνεται να βγαίνει παράλληλα στο προσκήνιο. Οι άγραφοι νόμοι που μέχρι τότε ίσχυαν στην Αθήνα, καθιέρωναν μια μορφή δικαίου έωλη στην δυναμική του καθενός, που είχε την δυνατότητα ή την εξουσία να την διαμορφώσει κατά το δοκούν. Για αυτό το λόγο η συνεισφορά του Δράκοντα πρέπει να καταγραφεί τουλάχιστον ως θετική, για την εποχή που έλαβε χώρα, παρά το

¹⁹⁵ Παναγιώτης Δ. Δημάκης, Αττικό Δίκαιο, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σελ. 26-27.

¹⁹⁶ Παναγιώτης Δ. Δημάκης, Αττικό Δίκαιο, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σελ. 29.

γεγονός ότι ο ίδιος χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερος αυστηρός, εξαιτίας των νομοθετημάτων του.

Την άρση των αδικιών της νομοθεσίας του Δράκοντα, ανέλαβε να διορθώσει, ο δεύτερος μεγάλος των νομοθετών, ο Σόλων¹⁹⁷. Καταργώντας στο μεγαλύτερο μέρος του οτιδήποτε ανοίκειο είχε προηγηθεί από τον Δράκοντα, μέσω των νομοθετημάτων του για την αθηναϊκή κοινωνία, ο Σόλων κατέγραψε μία σειρά νομοθετημάτων με σκοπό την αποκατάσταση της τάξης και της δικαιοσύνης, μάλλον προς όφελος του απλού πολίτη¹⁹⁸. Αδιαμφισβήτητη και η συνεισφορά και του τρίτου μεγάλου νομοθέτη Κλεισθένη για την Αθηναϊκή κοινωνία, συνέδραμε ουσιαστικά στη διαμόρφωση του Δημοσίου δικαίου στην Αθήνα, επιφέροντας και αυτός με τη σειρά του, τις ιστορικά θετικές επιπτώσεις στην έννοια του δικαίου.

Τα οφέλη της διαμόρφωσης και εισαγωγής στην Αθηναϊκή κοινωνία μιας γραπτής μορφής δικαίου, με τα νομοθετήματα των τριών μεγάλων ανδρών που προαναφέραμε, προφανώς είναι πολλαπλά, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη και το γεγονός ότι στην συνείδηση των Αθηναίων πολιτών είχε από πολύ νωρίς εμπεδωθεί σε σχέση με τις υπόλοιπες πόλεις – κράτη του υπόλοιπου Ελλαδικού χώρου, η αξία του Δημοκρατικού πολιτεύματος. Αλλά και το ίδιο το Δημοκρατικό πολίτευμα δεν μπορούσε να νοηθεί στην συνείδηση των πολιτών ως υπαρκτό, αν αυτό δεν διασφαλιζόνταν από ένα σύνολο διατάξεων – νόμων, που να εγγυώνται με την εφαρμογή τους, την εν συνόλω ορθή λειτουργία του.

Ο νόμος, λοιπόν, αποτελεί την εγγύηση της δημοκρατίας σε μια κοινωνία και αυτό ισχύει μέχρι και σήμερα. Ιδιαίτερος όμως στην συνείδηση του Αθηναίου πολίτη της κλασικής Αθήνας αυτή η άποψη λειτουργούσε στον υπέρτατο βαθμό και σαφώς δεν ήταν κάτι που ευκόλως μπορούσε να παραβλεφθεί. Επιπλέον, εμβαθύνοντας περαιτέρω στο τρόπο διαμόρφωσης του θετικού δικαίου εκείνης της εποχής, ουδείς μπορεί να μην αναγνωρίσει το μεταβατικό πλαίσιο στο οποίο κινείται το δίκαιο της

¹⁹⁷ «Είναι ο γνωστότερος απ' όλους τους Αθηναίους νομοθέτες.....ο Σόλων (640-560 π.Χ.) εκλέχθηκε άρχοντας με αυξημένη νομοθετική εξουσία το έτος 594 π. Χ». Πρβλ. Παναγιώτης Δ. Δημάκης, Αττικό Δίκαιο, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σελ. 30.

¹⁹⁸ «Ο μεγάλος νομοθέτης κατήργησε την προηγούμενη αυστηρή και οπωσδήποτε ανεδαφική νομοθεσία του Δράκοντα που κατά μεγάλο μέρος της ευνοούσε τους αριστοκράτες. Η κατάργηση πάντως δεν περιέλαβε..., και τους φονικούς δρακόντειους νόμους».

«Συνέταξε στη συνέχεια νόμους σημόσιου και ιδιωτικού δικαίου. Είναι μάλλον γνωστά τα σχετικά με τη σεισάχθεια που επέβαλε (Α.Κ. 39), τη διαίρεση των πολιτών σε τάξεις, τη δημιουργία της Ηλιαίας, τη χορήγηση του δικαϊώματος της έφεσης, τη κατάργηση του δανείζεσθαι επί τοις σώμασι, την εισαγωγή του θεσμού της υποθήκης κλπ.» βλ. Παναγιώτης Δ. Δημάκης, Αττικό Δίκαιο, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σελ. 31.

εποχής εκείνης στην Αθήνα. Γιατί, αν οι τρεις μεγάλοι νομοθέτες εισάγουν στην Αθήνα το γραπτό δίκαιο, ποιας μορφής δίκαιο είχε προηγηθεί;

Η επικρατούσα άποψη περί κυριαρχίας της θέλησης των Θεών στην καθημερινότητα της ζωής των πολιτών είχε σηματοδοτήσει και διαμορφώσει ανάλογα, τις αντιλήψεις των Αθηναίων πολιτών και όχι μόνο. Μια ιδιάζουσα μορφή εθιμικού δικαίου προσανατόλιζε αντίστοιχα τη συμπεριφορά των Αθηναίων πολιτών στην καθημερινότητα τους, άρα κατ' επέκταση και στις καθημερινές συναλλαγές τους. Ακόμη και μέσα στους οίκους επικρατούσαν αντίστοιχοι κανόνες δικαίου, οι οποίοι είχαν πανάρχαια προέλευση και οι οποίοι με τη σειρά τους είχαν διαμορφώσει ένα ξεχωριστό δίκαιο, που έμεινε στην ιστορία ως «οικιακό»¹⁹⁹. Για αυτό και αξίζει να μνημονευθεί η αξία αυτής της ξεχωριστής συνάντησης, αυτής της παλαιάς μορφής εθιμικού δικαίου, με το νέο γραπτό δίκαιο που άρχισε να ισχύει από το 624 π.Χ στην Αθήνα, με την καθιέρωση των νόμων του Δράκοντα. Η συνάντηση αυτή των δύο ξεχωριστά νομικών συστημάτων, έμελλε να αποτελέσει τη σύνθεση μιας νέας μορφής δικαίου, το οποίο ονομάστηκε «Αττικό», παρέμεινε στην ιστορία με αυτό το χαρακτηρισμό και αποτελεί ξεχωριστό πεδίο έρευνας από τους ιστορικούς μέχρι και σήμερα.

Επίσης, είναι σαφές ότι αυτή η συνάντηση δεν μπορούσε παρά να επιφέρει και αντίστοιχες επιδράσεις στον τρόπο εφαρμογής του δικαίου στην καθημερινότητα των πολιτών, αφού την αοριστία και την ρευστότητα του εθιμικού δικαίου, με τις πολυποίκιλες ερμηνείες του, την διαδέχτηκε ένα γραπτό δίκαιο, το οποίο σαφώς πιο δύσκολα θα μπορούσε να δυσερμηνευθεί, και το οποίο πολλαπλώς θα προάσπιζε ποιοτικότερα τα δικαιώματα των πολιτών, ακόμη και αν οι διατάξεις του αυτές, χαρακτηρίζονταν κατά γενική ομολογία ως εξόχως αυστηρές.

Είναι πλέον ολοφάνερο σε όλους, ότι η προάσπιση των δικαιωμάτων ενός πολίτη και μάλιστα των θεμελιωδών επιφέρει την δημιουργία ενός δικαίου γραπτού ή άγραφου. Αν ο όρος «δικαίωμα» αποδίδεται προνομιακά έτσι στην Ελληνική γλώσσα και έτσι αποτυπώνεται σε ελληνικά κείμενα σε όλη την ιστορική της διαδρομή, στην ουσία δηλώνει μία μετάβαση εξελικτικά, από το δικαίωμα στο δίκαιο, μια σχέση

¹⁹⁹ Παναγιώτης Δ. Δημάκης, Αττικό Δίκαιο, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σελ. 33.

δηλαδή μονόδρομη και όχι αμφίδρομη²⁰⁰ και η οποία λειτουργεί διαχρονικά με αυτό τον τρόπο μέχρι και σήμερα.

²⁰⁰ Δημήτριος Λ. Κυριαζής – Γουβέλης, Φιλοσοφία των Δικαιωμάτων, Μορφωτικός Όμιλος Προυσού, Αθήνα 1986, σελ. 12.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η έννοια της Δημόσιας Διοίκησης (Το Διοικητικό Δίκαιο)

Η Δημόσια διοίκηση είναι αποτέλεσμα της συναλλακτικής δυναμικής που αποκτά ένας άνθρωπος ως μέλος μια κοινωνίας, προκειμένου να επιτευχθεί επιτυχώς η καθημερινή του επικοινωνία και συναλλαγή με πρόσωπα και υπαλλήλους που δρουν ως φορείς της δημόσιας εξουσίας.

Ωστόσο, επειδή η καθημερινή δραστηριότητα του ανθρώπου περιλαμβάνει ένα αρκετά ευρύτερο πλαίσιο επικοινωνίας και συναλλαγής του με άλλους ανθρώπους, οι οποίοι ούτε δημόσιοι λειτουργοί, ούτε εκπρόσωποι φορέων του Κράτους είναι, αλλά δραστηριοποιούνται ως ιδιώτες, στις σύγχρονες έννομες τάξεις, κρίθηκε απαραίτητος ο διαχωρισμός του δικαίου σε δύο επιμέρους κλάδους. Βεβαίως όπως αναφέρθη σε προηγούμενο κεφάλαιο (Ρωμαϊκό δίκαιο), είχε γίνει αντιληπτή η διάκριση των δύο αυτών μορφών δικαίου, σε δημόσιο και σε ιδιωτικό, αρκετούς αιώνες πριν, στις σύγχρονες όμως κοινωνίες στοχεύει περισσότερο στην εκμηδένιση ή στην άμβλυνση των αντιθέσεων «ενός ατόμου και της κοινωνίας ή των αντιθέσεων που προκύπτουν ανάμεσα σε δημόσια και ιδιωτικά συμφέροντα»²⁰¹.

Οι νομικοί, λοιπόν, κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις των φορέων του κράτους μέσω των εκπροσώπων τους, είναι το αντικείμενο με το οποίο ασχολείται το Δημόσιο δίκαιο, ενώ οι νομικοί κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ των προσώπων, που είτε ενεργούν σαν ιδιώτες, είτε είναι (φυσικά ή νομικά πρόσωπα), είναι το αντικείμενο με το οποίο ασχολείται το Ιδιωτικό δίκαιο²⁰².

Ο διαχωρισμός αυτός σε ένα Κράτος δικαίου έχει τεράστια σημασία λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι οι δύο αυτές έννοιες τυγχάνουν διαφορετικών ερμηνειών και ουσιαστικά αυτό πραγματοποιείται, εξαιτίας των διαφορετικών αρχών που τις διέπουν. Ενώ δηλαδή η βασική αρχή που διέπει τις αρμοδιότητες των κρατικών οργάνων και τον τρόπο με τον οποίο επιτρέπεται αυτές να ασκηθούν στους διοικούμενους είναι: «Στο κράτος απαγορεύεται οτιδήποτε δεν προβλέπεται από κανόνα δικαίου», για τα άτομα δηλαδή, για τους ιδιώτες, μία άλλη αρχή διέπει τις μεταξύ τους συναλλαγές και αυτή είναι: «Ο ιδιώτης επιτρέπεται να πράττει οτιδήποτε

²⁰¹ Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 7.

²⁰² Ξενοφών Παπαρρηγόπουλος, Κράτος Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, 2011.

δεν του απαγορεύεται». Ο απαγορευτικός χαρακτήρας του Δημοσίου Δικαίου όπως αυτός εξετάθη ανωτέρω υποκρύπτει, αν όχι επιβάλλει, έναν «καταναγκαστικό»²⁰³ χαρακτήρα, ενώ ο χαρακτήρας του ιδιωτικού δικαίου είναι «ενδοτικός»²⁰⁴.

Τμήμα του Δημοσίου δικαίου αποτελεί το Διοικητικό δίκαιο, το οποίο στοχεύει στην οργάνωση και τη δράση της διοικήσεως, στην σχέση της με τους διοικούμενους²⁰⁵.

Το Διοικητικό δίκαιο στην σύγχρονη Ελλάδα, θεωρείται ένα εξελιγμένο δίκαιο, το οποίο διέπεται από κανόνες δικαίου. Οι διατάξεις του, όπως και κάθε άλλης μορφής δικαίου διατάξεις, διέπονται από το αληθές ή προσβλέπουν στο αληθές. Εκεί υποκρύπτεται η βούληση του νομοθέτη, με συγκεκριμένο νόημα και περιεχόμενο. Αυτή η βούληση του νομοθέτη ερμηνεύεται και αποκαλύπτεται κάτω από το φως και το πρίσμα των καθολικών νοημάτων του δικαίου²⁰⁶. Η ερμηνεία όμως αυτή και η αποκάλυψη, τόσο του νοήματος που υποκρύπτουν οι διατάξεις του διοικητικού δικαίου, αλλά ακόμη και αυτής της βούλησης του νομοθέτη, πραγματοποιείται κάτω από το φίλτρο των γενικών αρχών που το διέπουν. Βασικό γνώρισμα αυτών των αρχών, του συνόλου ή του υποσυνόλου αυτών, είναι το γεγονός ότι αποτελούν προϊόν της νομολογίας του ΣτΕ, άρα έχουν το κύρος και την αναγνώριση «ως εάν επρόκειτο αυτοχρήμα περί κανόνων του γραπτού δικαίου»²⁰⁷. Κάθε μία εκ των γενικών αρχών²⁰⁸, έχει τη δική της ιδιαίτερη αξία.

²⁰³ Χριστίνα Μ. Ακριβοπούλου – Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, ΣΕΑΒ, 2015, σελ. 20.

²⁰⁴ Το αυτό, σελ. 20.

²⁰⁵ «Διοικητικόν δίκαιον είνε το σύνολον των κανόνων δικαίου, δι' ων ρυθμίζεται η οργάνωσις και η δράσις της ασκούσης δημόσιαν εξουσίαν εν ευρεία, εν οργανική εννοία Διοικήσεως και αι σχέσεις αυτής μετά των διοικουμένων». Βλ. Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 14.

²⁰⁶ Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 74-75.

²⁰⁷ Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 76.

²⁰⁸ Αυτές οι αρχές είναι: «1. Η αρχή της νομιμότητας της Διοικήσεως 2. Η αρχή της προτάξεως του Δημοσίου συμφέροντος 3. Η αρχή της αδιαλείπτου λειτουργίας των δημοσίων υπηρεσιών 4. Η αρχή της ισότητας 5. Η αρχή της αμεροληψίας της Διοικήσεως 6. Η αρχή της αιτιολογίας των διοικητικών πράξεων 7. Η αρχή της αναδρομικής ισχύος των διοικητικών πράξεων 8. Άλλες γενικές αρχές δευτερευούσης σημασίας». Πρβλ. Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 76-114.

Ωστόσο, μία εκ των γενικών αρχών έχει μείζονα σημασία. Η αναφορά μας γίνεται για την πρώτη εκ των γενικών αρχών, γιατί από αυτήν συνάγεται ο συσχετισμός της διοικήσεως με το Νόμο. Σύμφωνα, λοιπόν, με την αρχή της νομιμότητας της διοικήσεως «ουδεμία πράξις της Διοικήσεως είναι ισχυρά αν μη έχη έρεισμα εις τον νόμον. Ή ουδεμία πράξις της Διοικήσεως δύναται να εκδοθή, αν μη προβλέπεται από τον νόμον»²⁰⁹.

Και μόνον η αναφορά στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών θα ήταν αρκετή για να θεωρηθεί δεδομένη η υποταγή της διοικήσεως στο νόμο. Ωστόσο πληθώρα διατάξεων φανερώνουν την άρρηκτη σχέση της διοίκησης με το νόμο, η οποία κατοχυρώνεται και από σχετικά άρθρα του Συντάγματος. Στο Σύνταγμα του 1975, άρθρο 26 παρ. 1, αναφέρεται ότι η νομοθετική λειτουργία ασκείται από τη Βουλή και το Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ενώ από την παρ. 2 του ίδιου άρθρου αναφέρεται ότι η εκτελεστική εξουσία ασκείται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την Κυβέρνηση. Άρα, το νομοθετικό έργο ασκείται από τον νομοθέτη, ενώ το διοικητικό από την διοίκηση, για αυτό και η δημόσια διοίκηση επιτελεί εκτελεστικό έργο. Ο κυρίαρχος λαός έχει πάντοτε την πρωτεύουσα θέση, γιατί δικές του είναι οι πολιτικές και θεσμικές πρωτοβουλίες, δικές του είναι και οι παρεμβάσεις και δραστηριότητες.

Έργο της Δημόσιας διοίκησης είναι η υλοποίηση και εκτέλεση της βούλησης του λαού. Σχετικές είναι και οι διατάξεις του Ελληνικού Συντάγματος, οι οποίες αφορούν στην οργάνωση και λειτουργία της εκτελεστικής εξουσίας (πρβλ. άρθρα 26 – 105). Είναι προφανές λοιπόν, τόσο από τα σχετικά άρθρα του Συντάγματος, όσο και από τις γενικές αρχές που διέπουν το διοικητικό δίκαιο του Κράτους ότι, αφενός σε καθημερινή βάση κρίνεται η ποιότητα της ίδιας της Δημοκρατίας μέσα από τις παρεχόμενες υπηρεσίες που προσφέρει η δημόσια διοίκηση προς τους πολίτες, αφετέρου η ίδια η δημόσια διοίκηση πρέπει *a priori* να λειτουργεί συνεχώς και ανεμπόδιστα, αφού η λειτουργία ενός κράτους είναι βασικό και απαραίτητο γνώρισμα, αλλά και προϋπόθεση της ίδιας της Δημοκρατίας²¹⁰. Τόσο το Δημόσιο όσο και το Διοικητικό δίκαιο ασχολούνται με την οργάνωση του Κράτους και των

²⁰⁹ Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 76.

²¹⁰ Τάσος Δ. Αναστασίου, Ενότητα «ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ».(Ε.Κ.Δ.Δ., ΙΝ.ΕΠ), Αθήνα Μάιος 2003.

διαφόρων υπηρεσιών του. Σε αυτές συμπεριλαμβάνονται οι οργανισμοί καθώς και οι επιχειρήσεις του²¹¹.

Η αρχή της νομιμότητας της διοίκησης μπορεί να επαληθευτεί επίσης και μέσω του άρθρου 95 παρ.1 του Συντάγματος του 1975. Σύμφωνα με αυτό, το ΣτΕ²¹² έχει την αρμοδιότητα της κρίσης και αξιολόγησης μιας διοικητικής πράξης, ώστε αυτή να καθίσταται άκυρη, εάν και εφόσον κρίνεται παράνομη. Ο θεσμός λοιπόν της αιτήσεως ακυρώσεως²¹³ των εκτελεστών πράξεων των διοικητικών αρχών αποτελεί εχέγγυο, αποτροπής οποιασδήποτε υπέρβασης ή παράλειψης της δημόσιας διοίκησης, η οποία ηθελημένα ή άθελα της κατά κύριο λόγο, μπορεί να θίγει εν τοις πράγμασι, τα ούτως ή άλλως συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα ενός πολίτη. Και μόνον η ύπαρξη ενός τέτοιου θεσμικού οργάνου, που έχει τη δικαιοδοσία ελέγχου των αποφάσεων των διοικητικών οργάνων μπορεί να αποτελέσει στη πράξη, το όργανο της διασφάλισης της ακεραιότητας και νομιμότητας της δημόσιας διοίκησης. Στα ίδια πλαίσια κινείται και η παρ. 5 του ίδιου άρθρου, βάσει του οποίου θεσπίζεται η υποχρέωση της συμμόρφωσης της Διοίκησης προς τις ακυρωτικές αποφάσεις του ΣτΕ²¹⁴.

Ένα από τα κύρια βασικά χαρακτηριστικά του διοικητικού δικαίου είναι ο «επιχώριος»²¹⁵ χαρακτήρας του. Οι ισχυροί δεσμοί, οι οποίοι ούτως ή άλλως υπάρχουν με τους εκάστοτε ισχύοντες κρατικούς θεσμούς, με έμφαση στο τοπικό – εθνικό χαρακτήρα αυτών, δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστο, και το διοικητικό δίκαιο, αφού εξαρτάται από αυτούς, όπως επίσης αντίστοιχα το

²¹¹ Η Διοικητική οργάνωση του κράτους εξετάζει: «1. Τις γενικές αρχές διοίκησης και οργάνωσης και το θεσμικό πλαίσιο τους 2. Τους τρόπους με τους οποίους είναι οργανωμένη η κεντρική διοίκηση. Επίσης την αποστολή και τον ρόλο των οργάνων της 3. Το ισχύον συγκεντρωτικό και αποσυγκεντρωτικό σύστημα με δυνατότητες αλλαγής του σε αποκεντρωτικό διοικητικό σύστημα 4. Τους τρόπους λειτουργίας των ΟΤΑ πρώτου και δεύτερου βαθμού 5. Τις δυνατότητες χρηματοδότησης των ΟΤΑ, από εθνικούς και κοινοτικούς πόρους και τη συμμετοχή τους σε αναπτυξιακά προγράμματα 6. Την ίδρυση και λειτουργία ανεξάρτητων διοικητικών αρχών». Πρβλ. Τάσος Δ. Αναστασίου, Ενότητα «ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ». (Ε.Κ.Δ.Δ., ΙΝ.ΕΠ), Αθήνα Μάιος 2003 σελ. 11.

²¹² Αθανασίου Γ. Ραϊκού, Κείμενα Ελληνικού Δημοσίου Δικαίου, Εκδόσεις Αναστασίου, Αθήνα 1985 σελ. 420.

²¹³ Αθανασίου Γ. Ραϊκού, Κείμενα Ελληνικού Δημοσίου Δικαίου, Εκδόσεις Αναστασίου, Αθήνα 1985 σελ. 433.

²¹⁴ «Η Διοίκησης έχει υποχρέωσιν συμμορφώσεως προς τας ακυρωτικές αποφάσεις του ΣτΕ. Η παράβασις της υποχρεώσεως ταύτης δημιουργεί ευθύνην διά παν υπαίτιον όργανον, ως νόμος ορίζει». Πρβλ. Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 79.

²¹⁵ Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 57.

επηρεάζουν και το διαμορφώνουν, και οι κατά τόπους διαμορφωθείσες συνθήκες, πολιτιστικές, κοινωνικές, πολιτικές κ.ά, από τις οποίες επίσης εξαρτάται.

Ωστόσο, οι κοινές αρχές και αξίες, οι οποίες άρχισαν να κυριαρχούν και να ισχύουν στα κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης, κυρίως το δεύτερο ήμισυ του 20^{ού} αιώνα, απετέλεσαν τις κατευθυντήριες γραμμές για τη διαμόρφωση ενός «διοικητικού καθεστώτος»²¹⁶ – regime administratif – με αντίστοιχα κοινά χαρακτηριστικά τα οποία ισχύουν μέχρι και σήμερα.

Πολλώ δε μάλλον, το ίδιο πρέπει να ισχύει και σήμερα, και για τα περισσότερα κράτη μέλη της Ε.Ε., τα οποία εμφανώς παρουσιάζουν και συνδιαμορφώνουν ένα πλαίσιο κοινών γενικών αρχών. Το πλαίσιο αυτό δύναται να επηρεάσει και να τροποποιήσει αντιστοίχως και τα τοπικά ισχύοντα διοικητικά δίκαια, δίνοντας τους σε αρκετά κοινά σημεία έναν υπερόριο – υπερεθνικό χαρακτήρα, το βαθμό του οποίου σαφώς η επιστημονική έρευνα στο μέλλον μένει να αποδείξει. Ωστόσο, ο ολοένα και αυξανόμενος βαθμός επιρροής του «Ευρωπαϊκού διοικητικού δικαίου»²¹⁷ στα εθνικά διοικητικά δίκαια, αποτελεί πλέον σήμερα μια αναντίρρητη πραγματικότητα, η οποία ως προς τη θεωρία της τουλάχιστον, τιτλοφορείται «εξευρωπαϊσμός του διοικητικού δικαίου»²¹⁸.

Ένα από τα βασικά αρνητικά χαρακτηριστικά που διέπει το Διοικητικό δίκαιο στην Ελλάδα και όχι μόνο, είναι η «έλλειψις κωδικοποιήσεως»²¹⁹ αυτού. Ο έντονα μεγάλος πλουραλισμός των διατάξεων που το διέπει, η μεταβλητότητα των συνθηκών που το επηρεάζουν και η ολοένα και αυξανόμενη προσθήκη νέων νόμων και τροπολογιών στο ήδη βεβαρυμμένο από νόμους²²⁰ Ελληνικό Δημόσιο δίκαιο, καθιστά

²¹⁶ Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 58.

²¹⁷ «Ως ευρωπαϊκό διοικητικό δίκαιο εννοείται το σύνολο των κανόνων δικαίου του πρωτογενούς και του παραγώγου δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης που ρυθμίζουν άμεσα τη διοικητική διαδικασία, τη διοικητική οργάνωση και τις διοικητικές πράξεις των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε υπερεθνικό ή εθνικό επίπεδο». Χριστίνα Μ. Ακριβοπούλου – Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, ΣΕΑΒ, 2015, σελ. 22.

²¹⁸ Χριστίνα Μ. Ακριβοπούλου – Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, ΣΕΑΒ, 2015, σελ. 22.

²¹⁹ Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 61.

²²⁰ «Καθ' ην ώραν πίπτει βροχή νομοσχεδίων, λαμβάνομεν και ημείς το θάρρος να υποβάλλομεν το ακόλουθον: περί τηρήσεως των κειμένων νόμων». Εμμ. Ροΐδη, Συριανά διηγήματα, εκδ. Φέξη, 1911, σελ. 46.

τη διαδικασία κωδικοποίησης του δυσχερή, παρά το γεγονός ότι τούτο έχει επιτυχώς υλοποιηθεί, σε άλλες μορφές δικαίου, όπως είναι το ιδιωτικό.

Στην ανωτέρω αναντίρρητη υπαρκτή προβληματική, θα μπορούσε κάποιος να συμπεριλάβει και την αχαρτογράφητη μέχρι σήμερα πρόθεση της Διοικήσεως, της ειλικρινούς από μέρους της βουλήσεως δηλαδή, να υλοποιήσει εν τοις πράγμασι, ένα ολοκληρωμένο κώδικα διοικητικού δικαίου, ο οποίος μέχρι σήμερα δεν έχει επιτυχώς πραγματοποιηθεί, δίνοντάς την αφορμή να εκφραστούν αμφιβολίες για το αν και κατά πόσο είναι θεμιτή μια τέτοια ενέργεια²²¹. Προϋπόθεση υλοποίησης αυτού του εγχειρήματος αποτελεί το αντίστοιχο νομοθετικό πλαίσιο, στις διατάξεις του οποίου προβλέπεται και επιτρέπεται η πραγμάτωση του. Όντως, στο άρθρο 75 §§ 7 και 76 §§ 6 του Συντάγματος γίνεται μνεία αυτής της διαδικασίας²²².

Σε κάθε περίπτωση, όμως, τα τελευταία χρόνια έχουν υποβληθεί και χρησιμοποιούνται εγχειρίδια διοικητικού δικαίου, τα οποία περιλαμβάνουν την διοικητική οργάνωση του Ελληνικού Κράτους. Επίσης, υπάρχουν και έχουν υποβληθεί από χρόνια, μέρη του Διοικητικού δικαίου (κώδικες), αγορανομικός, τελωνειακός, αγροτικός, υπαλληλικός, κώδικας καλής συμπεριφοράς των Δημοσίων υπαλλήλων κ.α.

Στα ανωτέρω βασικά γνωρίσματα του Διοικητικού δικαίου, οφείλουμε να συμπεριλάβουμε και την «ευμετάβολη φύση» των κανόνων του²²³, η οποία παρά το γεγονός ότι εξαρτάται από τις εκάστοτε καθιερωμένες, εν τόπω και εν χρόνω συνθήκες, άρα καθαρά από εξωγενείς παράγοντες, δυστυχώς αυτοί είναι αρκετοί, ώστε να μην επιτραπεί στο περιεχόμενο του Διοικητικού δικαίου να έχει την αρμόζουσα σταθερότητα, που επιβάλλεται, ώστε να υπηρετήσει με πιστότητα το

²²¹ «Ο κώδιξ, οιοσδήποτε κώδιξ, μικρόν μετά την ψήφισιν αυτού, μεταβάλλεται εις βιβλόν, εις οιονεί ιεράν γραφήν και δημιουργεί την τάσιν να μείνει άθικτος, αναλλοίωτος, απροσφυής εις τροπολογήσεις ή μεταβολάς. Τοιούτον τι, λοιπόν, θα συνέβαινε και με τον κώδικα του διοικητικού δικαίου, τουθ' όπερ θα περιέσφιγγε την δράσιν της Διοικήσεως, θα αφήρει από αυτήν την αξιουμένην σήμεραν είπερ ποτέ και άλλοτε ευελιξίαν και ελευθερίαν, εν τέλει δε θα ετραυμάτιζε το έργον αυτής, αν μη το έθαπτεν υπό την πίεσιν ξηρών και ακάμπτων ορισμών». Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 64.

²²² «Η επιψήφισις δικαστικών ή διοικητικών κωδίκων, συνταχθέντων υπό ειδικών επιτροπών, αι οποίαι συνεστήθησαν δι ειδικών νόμων, δύναται να γίνη δι ιδιαίτερου νόμου, κυρούντος εν όλω τούτους (§6). Κατά τον αυτόν τρόπον δύναται να γίνη κωδικοποίησις υφισταμένων διατάξεων δι' απλής ταξινομήσεως αυτών ή εν όλω επαναφορά καταργηθέντων νόμων, πλην των φορολογικών (§7)». Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 67.

²²³ Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 68.

συμφέρον της δημόσιας Διοικήσεως, παρά το γεγονός ότι αυτή η ρευστότητα της προσδίδει το πλεονέκτημα της ελευθερίας των κινήσεων, που πολλές φορές χρειάζεται, όπως και προαναφέρθη.

Τέλος βασικό γνώρισμα του Διοικητικού δικαίου είναι και η εξάρτηση του από κανονιστικά διατάγματα, από τα οποία ρυθμίζεται και τα οποία εκδίδονται βάσει του νομοθετικού πλαισίου που εκάστοτε ισχύει. Βέβαια, το ιδιαίτερο αυτό γνώρισμα του διοικητικού δικαίου, το οποίο δεν συναντάται σε άλλες μορφές δικαίου, όπως το δημόσιο ή και το ιδιωτικό δίκαιο, είναι προϊόν του προηγούμενου γνωρίσματός του.

Πράγματι, το Δημόσιο και Ιδιωτικό δίκαιο παραμένουν ανεπηρέαστα από τη βούληση της Κρατικής εξουσίας, δεν εξαρτώνται άμεσα από αυτήν, και οι διατάξεις τους, εν εξελίξει του χρόνου έχουν αποκρυσταλλωθεί και παγιωθεί. Η εξάρτηση όμως του διοικητικού δικαίου από την εκάστοτε Κρατική εξουσία, αιτιολογείται πλήρως, αφού αυτό λειτουργεί, και πρέπει να λειτουργεί, «προς το συμφέρον της δημοσίας Διοικήσεως»²²⁴, με προοπτική την καλύτερη λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών, άρα και την ευδοκίμηση των σχέσεων αυτής με τον πολίτη.

Προς την κατεύθυνση μάλιστα αυτή, της ευδοκίμησης των σχέσεων της Δημόσιας διοικήσεως με τον πολίτη, επανακαθορίστηκε και το νομοθετικό πλαίσιο που ορίζει το εύρος του συμφέροντος της Δημόσιας διοίκησης, σε σχέση με τις πράξεις των οργάνων της, υπερβατικές ή ελλειπτικές, καταχρηστικές και παράνομες απέναντι στους πολίτες.

Έτσι, ενώ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η ευθύνη του Κράτους για τις πράξεις των οργάνων της ήταν περιορισμένες και μόνο εφόσον αν αυτές ήταν προϊόν αμέλειας ή βαρείας αμέλειας του οργάνου που τις προκάλεσε, αλλιώς, αν αυτές, υποκινούνταν με δόλο²²⁵, θεωρούνταν και ανύπαρκτες, στη συνέχεια και εν εξελίξει του χρόνου, το Κράτος θεωρήθηκε ότι μετέχει των ευθυνών που απορρέουν, από τις εκ δόλου ορμώμενες άδικες πράξεις των οργάνων της, ως «προεστώς» αυτών²²⁶.

²²⁴ Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 70.

²²⁵ Βλ. διατάξεις παλαιού ρδ (Π. 4,3 και 4, Π. 43,16). Σύμφωνα με αυτές το Κράτος δε μπορεί να λειτουργεί με δόλο: «Quid enim municipesdolo facere possunt?» (Π, 4,3 Ουλπ.). βλ. σχετικά Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Β', Αθήνα 1985 σελ. 86.

²²⁶ «Η εξέλιξη προς την κατεύθυνση αυτή ωφείλετο στους εξής συντελεστές: (α) στην εν τω μεταξύ επικράτηση της λεγόμενης οργανικής θεωρίας, άλλως θεωρίας του βουλευτικού οργάνου του Otto von

Συμπερασματικά, λοιπόν, διαφαίνεται, ότι μέλημα του Διοικητικού δικαίου, ως αποτέλεσμα της βούλησης της Κρατικής εξουσίας, είναι η ταχύτερη και ουσιαστικότερη εξυπηρέτηση του πολίτη, με εγγυητή το ίδιο το Κράτος, όταν προκύπτουν αδιαφανείς διαδικασίες των διοικητικών οργάνων του, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αιτιολογείται πλήρως η ρευστότητα των διατάξεων που το διέπει, λόγω της συνεχούς επικαιροποίησής των, παρά το γεγονός ότι το υπόβαθρο του ανάγεται πάντοτε στη σταθερότητα του Συνταγματικού δικαίου, το οποίο μάλιστα αποτελεί για εκείνο «τον στύλον και το εδραίωμα της αληθείας του»²²⁷.

Οι ολοένα και αυξανόμενοι επιμέρους κλάδοι δικαίου, της σύγχρονης δημόσιας διοίκησης στην Ελλάδα, επέφεραν στο Διοικητικό δίκαιο, ως προς το αντικείμενο του και την δυνατότητα εμβάθυνσης σε αυτό, έναν σημαντικό διαχωρισμό, ώστε να καθίσταται πιο εύκολη η προσέγγιση του. Έτσι, το διοικητικό δίκαιο διακρίνεται πλέον σε «γενικό»²²⁸ και σε «ειδικό»²²⁹.

Η Δημόσια διοίκηση σε ένα Κράτος δικαίου δεν θα μπορούσε παρά να εξαρτάται από βασικές και θεμελιώδεις αρχές, οι οποίες μάλιστα και τη διέπουν, και τη χαρακτηρίζουν, και οι οποίες λειτουργούν, κατά μία έννοια, ως ερμηνευτικό

Gierke. Κατά την θεωρία αυτή, το νομικό πρόσωπο και τα όργανα του συνιστούν ένα ενιαίο οργανικό σύνολο. Όστε τα δεύτερα όταν ενεργούν στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων των, εκφράζουν όχι ιδίαν των βούληση αλλά τη βούληση του νομικού προσώπου. Επομένως, επί τη βάση της θεωρίας αυτής, δεν είναι άτοπο να θεωρήσωμε, ότι το νομικό πρόσωπο, εδώ δε το Κράτος ευθύνεται έναντι ζημιωθέντων τρίτων και από τις αδικοπραξίες των οργάνων του, τις γενόμενες με δόλο κατά την άσκηση της ανατεθειμένης σ' αυτά δημόσιας εξουσίας. (β) στην ανάπτυξη των θεσμών του δημοσίου δικαίου και την χειραφέτηση αυτού από τους κόλπους του αστικού δικαίου. Η ανάπτυξη αυτή συνδυασθείσα προς ώριμη νομική διδασκαλία, αξίωσε, όπως ο χειρισμός του ζητήματος της αστικής ευθύνης του Κράτους από παράνομες πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων του και δὴ κατά την ενάσκηση της ανατεθειμένης σ' αυτά δημόσιας εξουσίας συντελείται εφεξής στο πλαίσιο όχι του αστικού, αλλά του δημοσίου δικαίου. Εν τέλει, (γ) στην εξέλιξη αυτή συνετέλεσε όχι ολιγώτερο και η σκέψη, ότι οι υπό την επίδραση των περί προστήσεως αρχών του αστικού δικαίου διδόμενες πριν λύσεις άφηναν απροσπάτετο από το Κράτος τον πολίτη, τον τρίτο, τον ζημιούμενο εκ δολίων ενεργειών του κρατικού οργάνου. Πράγμα το οποίο προσέκρουε στο κοινό περί δικαίου αίσθημα». Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις Διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το Διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Β', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1985, σελ. 86-87.

²²⁷ Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 69.

²²⁸ «Στο γενικό διοικητικό δίκαιο περιλαμβάνονται οι θεμελιώδεις αρχές της δημόσιας διοίκησης, οι πηγές του διοικητικού δικαίου, η λειτουργία, η αρμοδιότητα και η ευθύνη των διοικητικών οργάνων, τα συστήματα δημόσιας διοίκησης (ατομικές, κανονιστικές, ατομικές γενικής εφαρμογής και κυβερνητικές πράξεις». Χριστίνα Μ. Ακριβοπούλου – Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, ΣΕΑΒ, 2015, σελ. 21.

²²⁹ «Το ειδικό διοικητικό δίκαιο μελετά την ειδική διοικητική νομοθεσία σε επιμέρους κλάδους του διοικητικού δικαίου, όπως το φορολογικό δίκαιο, το δημοσιονομικό δίκαιο, το δημοσιουπαλληλικό δίκαιο, το δίκαιο παιδείας το δίκαιο περιβάλλοντος και χωροταξίας». Χριστίνα Μ. Ακριβοπούλου – Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, ΣΕΑΒ, 2015, σελ. 21.

εργαλείο δικαίου, γιατί φιλτράρουν τις προτεινόμενες προς υποβολή διατάξεις, αν και κατά πόσο δηλαδή αυτές, υπηρετούν το πλαίσιο των αρχών αυτών, εγγυώμενες την αποτελεσματικότητά τους. Οι κυριότερες των αρχών αυτών είναι οι κάτωθι αναφερόμενες²³⁰:

- Η αρχή της νομιμότητας,
- Η αρχή της ισότητας και της αξιοκρατίας,
- Η αρχή της διαφάνειας και της αποτελεσματικότητας της διοικητικής δράσης,
- Η αρχή της αμεροληψίας των οργάνων της Δημόσιας διοίκησης,
- Η αρχή της υπεροχής και της προστασίας του δημοσίου συμφέροντος,
- Η αρχή της αναλογικότητας,
- Η αρχή της χρηστής διοίκησης και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του διοικουμένου²³¹.

Η συνδρομή και άλλων αρχών²³², δευτερευούσης σημασίας, τεκμηριώνουν την αδήριτη ανησυχία του νομοθέτη, εν προκειμένω του ΣτΕ και των αποφάσεων του, να διαφυλάξει πλήρως την φερεγγυότητα του Διοικητικού δικαίου, έναντι τυχόν διενέξεων που μπορεί να προκύψουν από τις σχέσεις συναλλαγής ανάμεσα στο δημόσιο δίκαιο και τους εκπροσώπους του, όπως είναι τα διοικητικά του όργανα, και τους διοικουμένους. Πολλές των διενέξεων αυτών καθίστανται ένδικοι, για αυτό και

²³⁰ Βλ. Χριστίνα Μ. Ακριβοπούλου – Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, ΣΕΑΒ, 2015, σελ. 23.

²³¹ Επιπροσθέτως αναφέρονται και άλλες γενικές αρχές σε συγγράμματα παλαιότερων εκδόσεων, όπως: «Η αρχή της μη αναδρομικής ισχύος των διοικητικών πράξεων, Η αρχή της ακροάσεως του διοικουμένου, Η αρχή της αδιαλείπτου λειτουργίας των δημοσίων υπηρεσιών». Βλ. σχετ. Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 77-114.

²³² «1. Τεκμήριον υπέρ της διακριτικής ευχέρειας της Διοικήσεως (ΣΕ 97/29, 46/30 κ.α.) 2. Αι προθεσμιαί εν τω διοικητικώ δικαίω έχουσι κατ' αρχήν ενδεικτικόν χαρακτήρα. Ωστε η άπρακτος περίοδος αυτών δεν κωλύει την νόμιμον έκδοσιν της πράξεως (ΣΕ 650, 651/32, 194/34 κ.α.) 3. Πράξις ακύρως εκδοθείσα λόγω αναρμοδιότητος του εκδόντος αυτήν διοικητικού οργάνου δεν καθίσταται εξ' υπαρχής έγκυρος άμα τη εγκρίσει αυτής υπό του αρμοδίου οργάνου (ΣΕ 61/31, 339/33, ΣΕ 488/34 κ.α.) 4. Ο υπουργός, ως ιεραρχικός προϊστάμενος ή, ως λέγει ο Παπαφράγκου, ως εφορεύων τον οικείον κλάδον της Διοικήσεως, έχει δικαίωμα ελέγχου επί των πράξεων των υπό την δικαιοδοσίαν αυτού υπαγομένων οργάνων επί τω τέλει της ακυρώσεως των εξ' αυτών μη νομίμων ή αντικειμένων εις τάς αρχάς της αγαθής και ευρύθμου διοικήσεως και εις την καλήν πίστιν (ΣΕ 272/34) 5. Εις την αρμοδιότητα της διοικητικής αρχής να εγκρίνη ή όχι κατά τον νόμον διοικητικήν τινά πράξιν περιέχεται το δικαίωμα ερεύνης όχι μόνον από απόψεως νομιμότητος, αλλά και από απόψεως σκοπιμότητος (ΣΕ 209/34) 6. Τα της νομίμου ασκήσεως της διακριτικής ευχέρειας υπό των διοικητικών αρχών 7. Τα της ανακλήσεως των διοικητικών πράξεων 8. Τα της νομίμου συγκροτήσεως και λειτουργίας των συλλογικών οργάνων της διοικήσεως και άλλα τινά». Βλ. σχετ. Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 114-116.

η πρόνοια της δημόσιας διοίκησης να δημιουργήσει και άλλες αρχές, ώστε να προστρέχει σε αυτές ο οιοσδήποτε, για την αντιμετώπιση τους, καθίσταται αναγκαία.

Η αξία, η οποία απορρέει από την εφαρμογή των Κανόνων δικαίου, οι οποίοι διέπονται και χαρακτηρίζονται από τις ανωτέρω αρχές, είναι ανεκτίμητη, γιατί πάνω σε αυτές στηρίζεται, όχι μόνο το οικοδόμημα της δημόσιας διοίκησης, αλλά ακόμη και του πολιτεύματος της Δημοκρατίας. Η συμβολή των Κανόνων δικαίου και των χρηστών ηθών στη Δημόσια διοίκηση θα μας απασχολήσει αμέσως μετά στο επόμενο κεφάλαιο, ωστόσο και μόνο το γεγονός, ότι στις αρχές αυτές μπορεί να συναντήσει κανείς συνταγματικές αποχρώσεις, γίνεται ευκόλως κατανοητή από τον καθένα, και η αξία τους, αλλά και ο χαρακτηρισμός τους, ως «θεμελιώδεις αρχές του διοικητικού δικαίου»²³³.

Τέλος ολοκληρώνοντας, έστω και εν περιλήψει, την προσέγγισή μας για το Δημόσιο δίκαιο στην Ελλάδα, άξιες μνείας είναι οι πηγές από τις οποίες τροφοδοτείται. Η σημασία των πηγών αυτών δεν είναι μόνο προϊόν της οντολογικής τους συνισταμένης, αλλά και της ιεράρχησης, βάσει της οποίας αυτές είναι δομημένες, αφού η τελευταία εξαρτάται πλήρως, από τις ιεραρχικά προηγούμενες και ανώτερες, ώστε να αποφεύγεται αποτελεσματικά κάθε υποψία αντίθεσης ή σύγκρουσης μεταξύ των. Λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την εξέχουσα σημασία των πηγών αυτών, θα χαρακτηρίζονταν το λιγότερο ως ατόπημα η οποιαδήποτε μεταξύ των πηγών αυτών διένεξη, προκαλώντας αλληπάλληλες παρενέργειες, τόσο ως προς την αρχή της νομιμότητας, την οποία αυτές οφείλουν να εξυπηρετούν και να διασφαλίζουν, όσο και από πλευράς δυσαρμονίας η οποία θα προέκυπτε, αν η οποιαδήποτε πηγή ερχόταν σε αντίθεση, με την προηγούμενη ιεραρχικά ανώτερή της. Αυτές οι πηγές είναι οι κάτωθι αναφερόμενες, ξεκινώντας από την πιο σημαντική:

- «Το Σύνταγμα,
- Το Διεθνές δίκαιο και το δίκαιο της Ευρωπαϊκής ένωσης. Η ιεραρχική τοποθέτηση του δικαίου της Ευρωπαϊκής ένωσης καθορίζεται ωστόσο, από την αυτονομία και την υπεροχή του, όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί στη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης,

²³³ Χριστίνα Μ. Ακριβοπούλου – Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, ΣΕΑΒ, 2015, σελ. 23.

- Ο τυπικός νόμος,
- Ο ουσιαστικός νόμος – οι κανονιστικές πράξεις της διοίκησης,
- Οι πράξεις νομοθετικού περιεχομένου»²³⁴.

²³⁴ «Η νομολογία των δικαστηρίων, ιδίως των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων και του Συμβουλίου της Επικρατείας, παρά τη μεγάλη της σημασία για την ερμηνεία και την εφαρμογή του διοικητικού δικαίου δεν αποτελεί πηγή του δικαίου. Μόνη εξαίρεση αποτελεί η ειδικά αρμοδιότητα του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου σύμφωνα με το άρθρο 100 § 1, εδ. ε' Σ, το οποίο έχει την δυνατότητα, όταν διαπιστώνει αντίθεση στις αποφάσεις δύο εκ των ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας (Συμβούλιο της Επικρατείας, Ελεγκτικό Συνέδριο και Άρειος Πάγος) επί της συνταγματικότητας διάταξης τυπικού νόμου, να την κηρύσσει, εφόσον επιβεβαιώσει την αντισυνταγματικότητα της, ανίσχυρη». Χριστίνα Μ. Ακριβοπούλου – Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, ΣΕΑΒ, 2015, σελ. 27.

Η συμβολή των Κανόνων Δικαίου και των Χρηστών Ηθών στη συναλλαγή

της Δημόσιας Διοίκησης με τους πολίτες

Η λειτουργία της Δημόσιας διοίκησης πραγματώνεται μέσα σε μια ζώσα και συνεχώς εξελισσόμενη κοινωνία, η οποία είναι φορέας συγκεκριμένων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων. Οι αξίες του εκάστοτε κοινωνικού συνόλου διαμορφώνονται, τόσο μέσα από την μακράιωνη ιστορία του όσο και από την εκπλήρωση των προσδοκιών του, για πρόοδο και ευημερία. Έτσι, το κοινωνικό σύνολο, ως ένας άλλος ζωντανός οργανισμός, ωριμάζει μέσα από τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες που επικρατούν, διαμορφώνοντας παράλληλα και τις αξίες που το χαρακτηρίζουν. Ο πολιτισμός, η πολιτική, η ηθική, το δίκαιο, που επικρατούν σε ένα Κράτος δικαίου, δεν είναι έννοιες στατικές, αλώβητες και αναλλοίωτες, σαν άλλες «πλατωνικές ιδέες», που στέκονται πέρα και έξω από την ανθρώπινη ιστορία, αλλά συνακολουθούν το ιστορικό γίνεσθαι, μεταβαλλόμενες και τροποποιούμενες κάθε φορά από τις σκέψεις, τη βούληση και τα οράματα του ίδιου του κοινωνικού συνόλου. Μέσα σε αυτό το συλλογιστικό πλαίσιο, δρα και λειτουργεί και το ίδιο το άτομο, ως κύτταρο αυτού του ζωντανού οργανισμού, αποδεχόμενο ή μη, τις αξίες και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κοινωνικό συνόλου μέσα στο οποίο ζει, αποδέκτης μεν των εκάστοτε επιρροών της εποχής του, πηγή έκφρασης δε των δικών του σκέψεων, απόψεων και συναισθημάτων. Έτσι, το άτομο, από μια απρόσωπη οντότητα μέσα σε μια κοινωνία, καταλήγει να γίνει πρόσωπο, γνήσιος εκφραστής του αυτεξουσίου του.

Όλα τα ανωτέρω δεν αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα μόνο των σύγχρονων κοινωνιών. Στην αρχαία Ελλάδα, στην οποία θεμελιώθηκε για πρώτη φορά η έννοια της Δημοκρατίας, εκεί θεμελιώθηκε για πρώτη φορά και η αξία του ενεργού ως προς τα κοινά πολίτη. Ο πολίτης έχει τη δυναμική να καθιερώσει τις αξίες και τους σκοπούς ενός Δημοκρατικού Κράτους, αυτή η δυναμική όμως μπορεί να γίνει πράξη, όταν σύμφωνα με την αρχή της Δημοκρατίας, η πλειοψηφία των πολιτών συναποφασίσει για την υλοποίηση αυτής της προοπτικής. Έτσι, λοιπόν, σε ένα δημοκρατικό ευνομούμενο Κράτος, το σύνολο ή η πλειοψηφία των πολιτών διαμορφώνουν τους σκοπούς και τις αξίες του, αλλά και ο πολίτης παρά το γεγονός

ότι είναι μέλος άρα και μέρος του συνόλου, συνεχίζει να έχει τις δικές του αξίες²³⁵. Αυτές τις αξίες μάλιστα, δύναται να τις υποστηρίζει σε κάθε ευκαιρία, παρά το γεγονός ότι αυτές οι αξίες μπορούν να διαφοροποιούνται ακόμα και στο σύνολο τους, από τις αξίες του συνόλου.

Έτσι, λοιπόν, από τα πρώτα κιόλας άρθρα του Συντάγματος – όπως αυτό καθιερώθηκε μεταπολιτευτικά το 1975 και αναθεωρήθηκε το 1986, το 2001 και το 2008 – μπορεί εύκολα να διαπιστώσει κανείς, ότι αυτό δεν προστατεύει μόνο το δικαίωμα του πολίτη να σκέπτεται και να δρα ελεύθερα, αλλά στόχος του είναι να υποχρεώσει το ίδιο το Κράτος στη διαμόρφωση όλων εκείνων των απαραίτητων προϋποθέσεων και παραμέτρων, ώστε ο πολίτης του να μπορεί και αυτός με τη σειρά του να διαμορφώνει τις σκέψεις του, βάσει των φιλοσοφικών και θρησκευτικών του πεποιθήσεων, των βιωμάτων του και των εμπειριών του²³⁶. Όσο και αν φαίνεται οξύμωρο, στο Σύνταγμα προστατεύονται οι αξίες του συνόλου των πολιτών, ακόμη και αυτών, που μέσω της έκφρασης της ελευθερίας τους, διαφωνούν με αυτό.

Εξάλλου, η προάσπιση των δικαιωμάτων του πολίτη δεν είναι ένα θέμα που αναφέρεται ρητά μόνο μέσα στις διατάξεις του Ελληνικού Συντάγματος. Η Ελλάδα είναι μέλος μιας μεγαλύτερης οικογένειας, στην οποία αυτοβούλως εισήλθε και η οποία επίσης διαποτίζεται από τις αρχές του Διεθνούς δικαίου. Το Σύνταγμα του 1975 ψηφίστηκε από το Ελληνικό Κοινοβούλιο, αφού είχε προηγηθεί ένα πολύ σημαντικό γεγονός. Η Συμφωνία Συνδέσεως της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, η οποία είχε προηγηθεί κατά 13 χρόνια της ψήφισης του Ελληνικού Συντάγματος του 1975, και αυτό το Σύνταγμα άρχισε να ισχύει μετά από μία ημέρα από την Ελληνική αίτηση προσχώρησης στην Ευρωπαϊκή οικογένεια. Για αυτό στο άρθρο 28 του Συντάγματος προβλέφθηκε η επίτευξη αυτής της προοπτικής, της απόκτησης δηλαδή της ιδιότητας του μέλους της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις, με τα υπόλοιπα μέλη αυτής, ένας στόχος ο οποίος άρχισε να επιτυγχάνεται με την υποβολή της αίτησης προσχώρησης στις 12 Ιουνίου

²³⁵ Τσουλούφης Ευάγγελος, Το καθήκον της Πίστις προς το Σύνταγμα του Δημοσίου Υπαλλήλου, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (ΔΠΘ), 1986 σελ. 103.

²³⁶ «1. Καθένας έχει το δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα και τα Χρηστά ήθη». (Άρθρο 5 παρ. 1). ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, Διεύθυνση εκδόσεων & εκτυπώσεων της Βουλής των Ελλήνων, επανέκδοση Απρίλιος 2013.

1975²³⁷. Στο άρθρο 28 παρ. 3 λοιπόν του Συντάγματος στις ουσιαστικές προϋποθέσεις για την επίτευξη της Προσχώρησης και συμμετοχής ορίζονται τα εξής²³⁸:

1. «Να υπαγορεύεται εκ σπουδαίου εθνικού συμφέροντος,
2. Να μη θίγει τα δικαιώματα του ανθρώπου,
3. Να μη θίγει τις βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος,
4. Να γίνεται βάσει των αρχών της ισότητας και υπό τον όρον της αμοιβαιότητας»²³⁹.

Έτσι και μέσα από το άρθρο 28 παρ. 3 του Συντάγματος, τα ανθρώπινα δικαιώματα προστατεύονται πλήρως, ώστε και μετά την προσχώρηση ή τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Κοινότητα, αυτά να είναι και να παραμένουν προστατευμένα. Ρητή αναφορά γίνεται και για την προϋπόθεση της ισότητας, αφού η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν έχει την δυναμική να καλύψει την όποια διαφοροποίηση προκύψει βάσει της ιθαγένειας. Έτσι, λοιπόν, σύμφωνα με το κοινοτικό δίκαιο απαγορεύεται η δυσμενής μεταχείριση κοινοτικών αλλοδαπών, μια διάταξη δηλαδή που έτσι κι αλλιώς αποτελεί θεμελιώδη αρχή της κοινότητας (άρθρο 7 ΣυνθΕΟΚ)²⁴⁰.

Αυτή η ελευθερία των πολιτών διαποτίζει την καθημερινότητα των πολιτών, τόσο στις διαπροσωπικές τους σχέσεις, όσο και στην συναλλαγή τους με την Δημόσια διοίκηση. Για να μπορέσουμε όμως πληρέστερα να κατανοήσουμε αυτή τη δεύτερη εκδοχή, της έκφρασης και συναλλαγής του πολίτη με τη Δημόσια διοίκηση, που είναι και το θέμα της παρούσης εργασίας, οφείλουμε να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας τη διττή προσέγγιση του ήδη εκτεθέντος εξ ορισμού αντικειμένου μας, δηλαδή την οπτική και από την πλευρά του πολίτη και από την πλευρά του υπαλλήλου, ως εκπροσώπου και εκφραστή της Δημόσιας διοίκησης.

Ανάμεσα στον πολίτη που προσεγγίζει μία δημόσια υπηρεσία και στον εκπρόσωπο αυτής, άρα κατ' επέκταση και εκπροσώπου της δημόσιας διοίκησης,

²³⁷ Π. Δ. Δαγτογλου, Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο Ι (β' έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη), εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1985 σελ. 66.

²³⁸ Βλ. Αθανασίου Γ. Ραϊκου, Κείμενα Ελληνικού Δημοσίου Δικαίου, Εκδόσεις Αναστασίου, Αθήνα 1985 σελ. 23.

²³⁹ Π. Δ. Δαγτογλου, Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο Ι (β' έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη), εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1985 σελ. 70.

²⁴⁰ Π. Δ. Δαγτογλου, Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο Ι (β' έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη), εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1985 σελ. 73.

αναπτύσσεται αναπόφευκτα μια αμφίδρομη σχέση, μια σχέση αλληλεπίδρασης. Ο χαρακτήρας αυτής της συνάντησης και η εκατέρωθεν σκοπιμότητα που εξυπηρετεί, θα πρέπει να διερευνηθεί μέσα από το πρίσμα δύο χρονικά σημείων, τα οποία, ενώ φαινομενικά ταυτίζονται, επί της ουσίας αυτό δεν συμβαίνει για τους λόγους που θα αναπτύξουμε παρακάτω. Η σχέση που αναπτύσσεται σε αυτή τη συνάντηση είναι η σχέση που υφίσταται ανάμεσα σε ένα «πομπό» και σε ένα «δέκτη». Αυτός ο ρόλος όμως εναλλάσσεται στα δύο συνδιαλεγόμενα πρόσωπα:

1. Αρχικά ο πολίτης προσεγγίζει τον εκπρόσωπο της δημόσιας υπηρεσίας για να υποβάλλει το αίτημα του. Ο ίδιος έχει προσλάβει το ρόλο του «πομπού». Με απλό και ευσύνοπτο τρόπο, χωρίς βέβαια αυτό να είναι δεσμευτικό, θα πρέπει να εκφράσει το αίτημα του, με σκοπό την αποδοχή και την εξέταση του αιτήματος του από τον αρμόδιο υπάλληλο και την προοπτική της διεκπεραίωσης του. Ο υπάλληλος προσλαμβάνει τη δεδομένη στιγμή το ρόλο του «δέκτη». Προσπαθεί να αποκωδικοποιήσει το εκπεμπόμενο μήνυμα, να κατανοήσει τη σκοπιμότητα του υποβληθέντος σε αυτόν αιτήματος και να εκκινήσει τις διαδικασίες της διεκπεραίωσης του, εάν και εφόσον κρίνει ότι το εν λόγω αίτημα κινείται στα πλαίσια της νομιμότητας και της διαφάνειας.
2. Ο υπάλληλος και ταυτόχρονα εκπρόσωπος της Δημόσιας διοίκησης, μόλις παραλάβει και επεξεργαστεί το υποβαλλόμενο σε αυτόν αίτημα, στα πλαίσια πάντα των αρμοδιοτήτων του, προσλαμβάνει εκείνος το ρόλο του «πομπού». Προθυμοποιείται να εξυπηρετήσει τον πολίτη στην περίπτωση της αποδοχής του αιτήματος του, ή αλλιώς να αιτιολογήσει την αδυναμία διεκπεραίωσης του αιτήματος που του έχει υποβληθεί, όταν εκείνος κρίνει ότι είναι αναρμόδιος για να το πράξει ή όταν το αίτημα αντιβαίνει στους Κανόνες δικαίου²⁴¹ και των Χρηστών ηθών, που ο ίδιος με όρκο έχει

²⁴¹ «Νομιμότητα υπηρεσιακών ενεργειών 1. Ο υπάλληλος είναι υπεύθυνος για την εκτέλεση των καθηκόντων του και τη νομιμότητα των υπηρεσιακών του ενεργειών. 2. Ο υπάλληλος οφείλει να υπακούει στις διαταγές των προϊσταμένων του. Όταν όμως εκτελεί διαταγή, την οποία θεωρεί παράνομη, οφείλει, πριν την εκτέλεση, να αναφέρει εγγράφως την αντίθετη γνώμη του και να εκτελέσει τη διαταγή χωρίς υπαίτια καθυστέρηση. Η διαταγή δεν προσκτάται νομιμότητα εκ του ότι ο υπάλληλος οφείλει να υπακούσει σε αυτήν. 3. Αν η διαταγή είναι προδήλως αντισυνταγματική ή παράνομη, ο υπάλληλος οφείλει να μην την εκτελέσει και να το αναφέρει χωρίς αναβολή. Όταν σε διαταγή, η οποία προδήλως αντίκειται σε διατάξεις νόμων ή κανονιστικών πράξεων, διατυπώνονται επείγοντες και εξαιρετικοί λόγοι γενικότερου συμφέροντος ή όταν, ύστερα από άρνηση υπακοής σε πρώτη διαταγή που προδήλως αντίκειται σε τέτοιες διατάξεις, ακολουθήσει δεύτερη διαταγή που εκθέτει επείγοντες και εξαιρετικούς λόγους γενικότερου συμφέροντος, ο υπάλληλος οφείλει να

δεσμευτεί να τηρήσει, κατά την αρχική ανάληψη της υπηρεσίας του. Ο υπάλληλος με ευσύνοπτο και κατανοητό τρόπο, ως εκφραστή της νομιμότητας και της διαφάνειας, οφείλει να απαντήσει άμεσα ή σε σύντομο χρονικό διάστημα από την υποβολή του αιτήματος, όπως ο εκάστοτε κατά περίπτωση νόμος ορίζει. Σε αυτό το δεύτερο χρονικό σημείο, ο πολίτης πλέον προσλαμβάνει το ρόλο το «δέκτη». Καλείται με τη σειρά του να αποκωδικοποιήσει, να επεξεργαστεί, να αποδεχτεί ή να μην αποδεχτεί την απάντηση που θα του δοθεί από τον αρμόδιο υπάλληλο. Η απάντηση του υπαλλήλου θα πρέπει οπωσδήποτε να ταυτίζεται με τους εκάστοτε κανόνες δικαίου και με ότι σχετικό αυτοί προβλέπουν κατά περίπτωση.

Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να διασφαλίζεται και από τις δυο πλευρές στο ακέραιο η διαφάνεια και η νομιμότητα της συναλλαγής. Ποια είναι όμως η συμβολή των Κανόνων δικαίου και των Χρηστών ηθών στη συναλλαγή του πολίτη με τη Δημόσια διοίκηση;

Σε απάντηση του ανωτέρω ερωτήματος, κατ' αρχήν, αποτελεί μείζονος βαθμού σημασίας, η κατανόηση του γεγονότος, τόσο από τη πλευρά της διοίκησης, όσο και από την πλευρά του διοικουμένου, της αξίας, διαφύλαξης και προστασίας των δικαιωμάτων του πολίτη, στο πλαίσιο των μεταξύ των συναλλακτικών σχέσεων, αλλά και ευρύτερα, ως προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Την ιδιαίτερη

εκτελέσει τη διαταγή και να αναφέρει συγχρόνως στην προϊσταμένη αρχή εκείνου που τον διέταξε. Επί νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, εφόσον εκείνος που διέταξε είναι το διοικητικό συμβούλιο ή το ανώτατο μονομελές όργανο διοίκησης, η αναφορά υποβάλλεται στον εποπτεύοντα Υπουργό. Εάν εκείνος που διέταξε είναι ο Υπουργός, η αναφορά υποβάλλεται στον Πρωθυπουργό. 4. Αν ο υπάλληλος έχει αντίθετη γνώμη για εντελλόμενη ενέργεια, για την οποία είναι αναγκαία η προσυπογραφή ή η θεώρηση του, οφείλει να τη διατυπώσει εγγράφως για να απαλλαγεί από την ευθύνη. Εάν παραλείπει την προσυπογραφή ή θεώρηση, θεωρείται ότι προσυπέγραψε ή θεώρησε. 5. Οι προϊστάμενοι όλων των βαθμίδων οφείλουν να προσυπογράφουν τα έγγραφα που ανήκουν στην αρμοδιότητα τους και εκδίδονται με την υπογραφή του προϊσταμένου τους. Αν διαφωνούν, οφείλουν να διατυπώσουν εγγράφως τις τυχόν αντιρρήσεις τους. Αν παραλείψουν να προσυπογράψουν το έγγραφο, θεωρείται ότι το προσυπέγραψαν. 6. Ο υπάλληλος δεν έχει το δικαίωμα να αρνηθεί τη σύνταξη, με κάθε μέσο, εγγράφου για θέμα της αρμοδιότητάς του, εφόσον διαταχθεί γι' αυτό από οποιοδήποτε από τους προϊσταμένους του. Αν διαφωνεί με το περιεχόμενο του εγγράφου, εφαρμόζεται η παρ. 4 του παρόντος άρθρου». (Άρθρο 25 παρ. 1-6 Δημοσιονομικού κώδικα).

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΡΟΜΗΘΕΙΩΝ, ΥΠΟΔΟΜΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΥΛΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑ ΔΙΑΡΚΟΥΣ ΚΩΔΙΚΑ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ «ΡΑΠΤΑΡΧΗΣ» Αθήνα 16/7/2015.

αξία μάλιστα αυτών των «δικαιωμάτων», από την αρχή της παρούσης μελέτης, προσπαθήσαμε να αναδείξουμε.

Σε μια, όμως περαιτέρω φιλοσοφική προσέγγιση του όρου «δικαιώματα» του ανθρώπου, αξίζει να παρατηρήσει κανείς, ότι εκτός από τα στάδια της ιστορικής εξέλιξης του όρου, υφίσταται και η αντίστοιχη δυναμική που αυτός ο όρος υπέκρυπτε και υποκρύπτει για κάθε εποχή. Αυτή η δυναμική, στο πλαίσιο πάντοτε των συναλλακτικών σχέσεων μεταξύ των πολιτών, και των σχέσεων αυτών με την εκάστοτε Πολιτεία, για να γίνει κατανοητή, έχρηζε επιπλέον εννοιολογικής αποσαφηνίσεως, ιδιαίτερος μέσα στο πλαίσιο της συνταγματικής θεωρίας, αφού αρχικά τουλάχιστον αυτή δεν ήταν ευδιάκριτη. Έτσι, κρίθηκε αναγκαίος ο τριμερής διαχωρισμός του όρου, σε «ατομικά, πολιτικά και αστικά» δικαιώματα²⁴², τον οποίο δύναται κανείς να συναντήσει μέσα στον Ευρωπαϊκό χώρο, καθ' όλη την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

Τα «ατομικά» δικαιώματα, όπως είναι και αναμενόμενο, σχετίζονται με τα δικαιώματα του ατόμου, κάτω όμως από την οπτική των ορίων που οφείλει να έχει η εκάστοτε πολιτική εξουσία, απέναντι σε αυτό το άτομο, άρα στον πολίτη²⁴³. Η συμμετοχή των πολιτών στις δράσεις της πολιτείας, έτσι όπως αυτή προκύπτει, από την τριμερή διάκριση των εξουσιών, σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική, και οι αξιώσεις που μπορεί να εγείρει, προκειμένου να επιτευχθεί επιτυχώς αυτή η συμμετοχή του, είναι πεδίο προσέγγισης των «πολιτικών» δικαιωμάτων του ατόμου. Το περιεχόμενο και οι διατάξεις του ιδιωτικού δικαίου καθορίζουν τα «αστικά» δικαιώματα²⁴⁴. Από τις ανωτέρω εννοιολογικές προσεγγίσεις, εκείνη που άπτεται του δικού μας αντικειμένου ερεύνης ως συναφής, είναι η πρώτη, η των ατομικών δικαιωμάτων δηλαδή.

Λαμβάνοντας υπόψη την άποψη του Jellinek, «ότι τα δικαιώματα προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας τάξεως δικαίου, η οποία τα δημιουργεί, αναγνωρίζει

²⁴² Δημήτριος Λ. Κυριαζής – Γουβέλης, *Φιλοσοφία των Δικαιωμάτων* (γ' έκδοση), Μορφωτικός όμιλος Προυσού, Αθήνα 1986, σελ. 82.

²⁴³ «Ατομικά δικαιώματα είναι κυρίως το της προσωπικής ελευθερίας και το της ιδιοκτησίας, που ανήκουν σε όλους τους ανθρώπους, ανεξαρτήτως ιθαγένειας». Δημήτριος Λ. Κυριαζής – Γουβέλης, *Φιλοσοφία των Δικαιωμάτων* (γ' έκδοση), Μορφωτικός όμιλος Προυσού, Αθήνα 1986, σελ. 84.

²⁴⁴ Βλ. σχετ. Δημήτριος Λ. Κυριαζής – Γουβέλης, *Φιλοσοφία των Δικαιωμάτων* (γ' έκδοση), Μορφωτικός όμιλος Προυσού, Αθήνα 1986, σελ. 84-85.

και τα προστατεύει»²⁴⁵, ευκόλως αντιλαμβάνεται κανείς την σπουδαιότητα της οντολογικής παρουσίας των Κανόνων δικαίου, της έννομης τάξης δηλαδή, και των χρηστών ηθών, στην προστασία και διαφύλαξη των «ατομικών» δικαιωμάτων του ατόμου, αλλά και τη μεγίστη σημασία της συνδρομής αυτών, στην υλοποίηση της προοπτικής των δικαιωμάτων στο σύνολο τους.

Αυτή τη προοπτική εξάλλου, διασφαλίζουν και οι θεμελιώδεις αρχές του διοικητικού δικαίου, όπως αυτές αναφέρθηκαν σε προγενέστερο κεφάλαιο. Συνισταμένη όλων των αρχών είναι η επίτευξη ενός κοινού στόχου, μιας κοινής προοπτικής, η οποία αποβλέπει στην προστασία και διαφύλαξη των δικαιωμάτων των πολιτών, μέσα από σημαντικές παραμέτρους. Τέτοιες παραμέτρους μπορεί να συναντήσει κανείς ήδη από την πρώτη βασική και θεμελιώδη αρχή, την αρχή της νομιμότητας της Διοικήσεως. Αυτή η «ύπατη εν τω διοικητικό δικαίω αρχή»²⁴⁶, αποτελεί «αξίωμα»²⁴⁷ ενός Κράτους δικαίου, στην ορθή λειτουργία του οποίου συνεπικουρούν και άλλες σημαντικότερες παράμετροι και αρχές, όπως είναι: «1. Η αρχή της διακρίσεως των λειτουργιών 2. Τα ατομικά δικαιώματα 3. Η δικαστική ανεξαρτησία και διά την πληρότητα της σχετικής του κράτους δικαίου έννοιας 4. Η αναγνώρισις εις τα δικαστήρια της αρμοδιότητος, όπως ελέγχουν την ουσιαστική αντισυνταγματικότητα των νόμων και μη εφαρμόζουν εξ' αυτών εκείνους, οι οποίοι αντίκεινται εις το Σύνταγμα»²⁴⁸.

Όλες οι ασφαλιστικές δικλείδες, οι οποίες αποτρέπουν ακόμη και την υποψία μη ορθής λειτουργίας του Κράτους, άρα την απουσία έννομης τάξης, προκύπτουν από την σύνταξη των θεμελιωδών αρχών που διέπουν το Διοικητικό δίκαιο, από το Σύνταγμα²⁴⁹ και ουσιαστικά αποβλέπουν σε αυτό που κατεξοχήν είναι Συνταγματικά κατοχυρωμένο, το οποίο είναι η προστασία αυτών των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

²⁴⁵ Δημήτριος Α. Κυριαζής – Γουβέλης, Φιλοσοφία των Δικαιωμάτων (γ' έκδοση), Μορφωτικός όμιλος Πrouσου, Αθήνα 1986, σελ. 86 και υποσημ. 5 «G. Jellinek System der subjektiven öffentlichen Rechte (1905) σ. 8 επ. και ιδίως σ. 86 επ.».

²⁴⁶ Βλ. σχετ. Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις Διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το Διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 76.

²⁴⁷ Ως ανωτέρω.

²⁴⁸ Ως ανωτέρω, σελ. 76-77.

²⁴⁹ Ως προς την αρχή της νομιμότητας, άρθρο 95 §1 και §5 του Σ. 75, ως προς την αρχή της ισότητας, άρθρο 4 §1 του Σ. 75, ως προς την αρχή της αμεροληψίας της Διοικήσεως, άρθρο 29 §3 του Σ. 75, ως προς την αρχή της προστασίας του δημοσίου συμφέροντος, άρθρο 24 §1 του Σ. 75, κ.τ.λ.

Και μόνο η αναφορά στη διάταξη του άρθρου 2 §1 του Σ. 75²⁵⁰, στην οποία υπαγορεύεται, και η υποχρέωση του σεβασμού απέναντι στον άνθρωπο, αλλά και η υποχρέωση της προστασίας της αξιοπρέπειας του ανθρώπου από μέρους της Πολιτείας τούτο ακριβώς καταδεικνύει.

Έτσι, λοιπόν, ο σεβασμός στον άνθρωπο, ως προϊόν των ατομικών δικαιωμάτων, και η «θετική» συνεισφορά εκ μέρους της Δημόσιας εξουσίας, άρα και των οργάνων της, στην προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ως προϊόν των κοινωνικών δικαιωμάτων, προσδίδει ένα μοναδικό περιεχόμενο στις συναλλακτικές σχέσεις, διοίκησης και διοικουμένου, αφού αποτρέπει τον πρώτο, από την εκδήλωση οποιασδήποτε πρακτικής εκ μέρους του, προσβολής – μείωσης της αξιοπρέπειας του δευτέρου²⁵¹. Ακριβώς, αυτή την πτυχή εξυπηρετεί και το άρθρο 25 §1 του Σ. 75, σύμφωνα με το οποίο επιβάλλεται στα Κρατικά όργανα (και κατ' επέκταση στα όργανα της Διοικήσεως), να διασφαλίσουν την ακεραιότητα των δικαιωμάτων του ανθρώπου, από πρακτικές προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τις οποίες και βεβαίως πρέπει να καταστείλουν, όποτε και εαν αυτές εκδηλωθούν²⁵².

Αντίστοιχες διατάξεις, όχι προληπτικού χαρακτήρα, όπως αυτές υπαγορεύονται από τις προαναφερόμενες διατάξεις του Συντάγματος, αλλά κατασταλτικού περισσότερο χαρακτήρα, σε περιπτώσεις εκδήλωσης «παράνομων πράξεων ή παραλείψεων των οργάνων του Δημοσίου κατά την ενάσκησιν της ανατεθειμένης εις αυτά δημοσίας εξουσίας» προβλέπονται από τα άρθρα 104, 105 και 106 του ΕισΝακ. Σύμφωνα με αυτές, είτε αφορούν τας «εννόμους σχέσεις του ιδιωτικού Δικαίου» (άρθρο 104)²⁵³, είτε τις σχέσεις οι οποίες προβλέπονται από το Δημόσιο δίκαιο «ως προς την ευθύνη των δήμων, κοινοτήτων, ή άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ένεκα πράξεων ή παραλείψεων των εις την υπηρεσίαν

²⁵⁰ «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας». Αθανασίου Γ. Ραϊκού, Κείμενα Ελληνικού Δημοσίου Δικαίου, Εκδόσεις Α. Αναστασίου, Αθήνα 1985, σελ. 8.

²⁵¹ Βλ. σχετ. Αθανασίου Γ. Ραϊκού, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου (κατά το Σύνταγμα του 1975), Τόμος Β', Τα θεμελιώδη Δικαιώματα, Τεύχος Β', Έκδοση Δεύτερη, Αθήνα 1984, σελ. 66-67.

²⁵² «Τα δικαιώματα του ανθρώπου, ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου, τελούν υπό την εγγύησιν του Κράτους, πάντων των οργάνων αυτού υποχρεουμένων να διασφαλίζουν την ακώλυτον άσκησιν αυτών». Αθανασίου Γ. Ραϊκού, Κείμενα Ελληνικού Δημοσίου Δικαίου, Εκδόσεις Α. Αναστασίου, Αθήνα 1985, σελ. 21. Βλ. σχετ. Αθανασίου Γ. Ραϊκού, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου (κατά το Σύνταγμα του 1975), Τόμος Β', Τα θεμελιώδη Δικαιώματα, Τεύχος Β', Έκδοση Δεύτερη, Αθήνα 1984, σελ. 67-68.

²⁵³ Βλ. σχετ. Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις Διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το Διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Β', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1985, σελ. 88.

αυτών οργάνων» (άρθρο 106)²⁵⁴, προβλέπεται ακόμα και αποζημίωση εκ μέρους της Δημόσιας εξουσίας, «εκτός αν η πράξις ή η παράλειψις εγένετο κατά παράβασιν διατάξεως κειμένης χάριν του γενικού συμφέροντος. Μετά του Δημοσίου ενέχεται εις ολόκληρον και το υπαίτιον πρόσωπον» (άρθρον 105)²⁵⁵.

Σημαντική προϋπόθεση για την επίτευξη όλων των ανωτέρω αναφερομένων στόχων, σχετικών με την προάσπιση των ατομικών δικαιωμάτων του ανθρώπου, αποτελεί και η εκ μέρους του δημοσίου υπαλλήλου, γνώση της θέσεως που ο ίδιος κατέχει, από πλευράς Δημοσίου δικαίου, στο δικαιοϊκό σύστημα της σύγχρονης Δημόσιας διοίκησης, και των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτήν.

Η «αφοσίωση» στις επιταγές του Συντάγματος, όχι μόνον εκ μέρους των Ελλήνων πολιτών, αλλά, κατ' επέκταση, και εκ μέρους των δημοσίων υπαλλήλων, (αν και ρητώς δεν αναφέρονται, νοούνται όμως ως τέτοιοι, μέσα στο πλαίσιο ερμηνείας της έννοιας «πολιτών»), ουσιαστικά αποτελεί μια πρωταρχικής σημασίας παράμετρο προσέγγισης και ερμηνείας του άρθρου 120 §2 του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο όλοι υποχρεούνται να επιδεικνύουν τον αρμόζοντα «σεβασμό προς το Σύνταγμα και τους συνάδοντας προς αυτό νόμους»²⁵⁶. Ωστόσο, στην περίπτωση των δημοσίων υπαλλήλων μία επιπλέον έννοια, η έννοια της «πίστεως»²⁵⁷ (άρθρο 103 §1 Σ. 75), έρχεται να διαδραματίσει τον δικό της καταλυτικό ρόλο, και να καταδείξει την βεβαρημένη, από πλευράς υποχρεώσεων εφαρμογής και τήρησης των νόμων έναντι των λοιπών πολιτών, θέση, στην οποία βρίσκονται κατά την άσκηση των καθηκόντων τους.

Και ενώ αυτή η έννοια της «πίστεως», για την πλειοψηφία των πολιτών δεν επιδέχεται παρερμηνειών, για τον τρόπο αποδοχής και εφαρμογής του νομικού πλαισίου, το οποίο διέπει το Διοικητικό δίκαιο, και το οποίο ο δημόσιος υπάλληλος καλείται να υπηρετήσει, ακόμα και αν αυτός με τις πράξεις του δεικνύει ότι δεν πιστεύει σε αυτό, μία ακόμη διάταξη, εν προκειμένω απόφαση του ΣτΕ, έρχεται να

²⁵⁴ Ως ανωτέρω.

²⁵⁵ Ως ανωτέρω.

²⁵⁶ «Ο σεβασμός προς το Σύνταγμα και τους συνάδοντας προς αυτό νόμους και η αφοσίωσις προς την Πατρίδα και την Δημοκρατίαν συνιστούν θεμελιώδη υποχρέωσιν πάντων των Ελλήνων». Αθανασίου Γ. Ραϊκού, Κείμενα Ελληνικού Δημοσίου Δικαίου, Εκδόσεις Α. Αναστασίου, Αθήνα 1985, σελ. 72.

²⁵⁷ «Οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι εκτελεσταί της θελήσεως του Κράτους και υπηρετούν τον λαό, οφείλοντες πίστιν εις το Σύνταγμα και αφοσίωσιν εις την Πατρίδα. Τα προσόντα και ο τρόπος διορισμού τούτων καθορίζονται υπό του νόμου». Αθανασίου Γ. Ραϊκού, Κείμενα Ελληνικού Δημοσίου Δικαίου, Εκδόσεις Α. Αναστασίου, Αθήνα 1985, σελ. 61.

αποσαφηνίσει και να εξειδικεύσει το ρόλο που καλείται να διαδραματίσει ο ίδιος ο δημόσιος υπάλληλος μέσα στο Διοικητικό δίκαιο, ακόμη και για αυτούς που δηλώνουν δύσπιστοι.

Σύμφωνα λοιπόν με την απόφαση 2209/1977 του ΣτΕ, και εξ αφορμής προσφυγής πολίτη – χωροφύλακα, ο οποίος αιτείτο την ακύρωση Πρακτικού του Δ. Ανακριτικού Συμβουλίου της Χωροφυλακής, με την οποία αποφασίστηκε η απόταξη του από το σώμα, επειδή διάβαζε πολιτικές εφημερίδες, κατά την ώρα άσκησης των καθηκόντων του, κατέληξε στο εξής συμπέρασμα, το οποίο και εν περιλήψει παραθέτουμε: Κατά το Σύνταγμα όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα να πρεσβεύουν ό,τι θέλουν, και αντιστοίχως να το εκφράζουν, ο δημόσιος υπάλληλος όμως, εξαιτίας της σχέσεως του που έχει με το Κράτος, «οφείλει να απέχει από κάθε πράξιν η οποία θα ηδύνατο να δημιουργήσει αμφιβολίας ως προς τη νομιμότητα του εις το Δημοκρατικόν πολίτευμα και την ιεραρχικήν υποταγήν του εις τη νόμιμον κυβέρνηση»²⁵⁸.

Επιπλέον αποδεχόμενοι *a priori*, ως ύψιστη δέσμευση εκ μέρους των δημοσίων υπαλλήλων, τον όρκο²⁵⁹ τον οποίο δίνουν, επί τη αναλήψει των νέων καθηκόντων τους, για την τήρηση των προβλεπομένων, εκ του ανωτέρω άρθρου (άρθρο 103 §1 Σ. 75), οφείλουμε να τον συμπεριλάβουμε και αυτόν στις παραμέτρους που καθιστούν τη θέση του δημοσίου υπαλλήλου ιδιαίζουσα. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούμε να κατανοήσουμε την μεγίστη σημασία πού έχει για όλους η αξιόπιστη εφαρμογή όλων των ανωτέρω εκ μέρους των.

Αυτήν όμως την ιδιαίζουσα θέση, την οποία κατέχει ο δημόσιος υπάλληλος, μέσα στο Δημόσιο και Διοικητικό δίκαιο, οφείλει απερίσπαστα να την υπερασπίζεται και με ιδιαίτερα προσοχή και νηφαλιότητα να την υπηρετεί, όντας πειθαρχημένος στους Κανόνες δικαίου, τους οποίους δεσμεύτηκε να ακολουθεί. Η ξεχωριστή αυτή θέση του δημοσίου υπαλλήλου αποτελεί για τους περισσότερους, αν όχι για όλους, προνόμιο, το οποίο ένα σύγχρονο Κράτος δεν μπορεί να υποστηρίξει για όλο το εύρος των πολιτών του, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο προστριβές, μεταξύ των πολιτών και των δημοσίων υπαλλήλων, για τον αν και κατά πόσο οι τελευταίοι επάξια ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις της δημοσιουπαλληλικής ιδιότητας την οποία

²⁵⁸ Απόφαση αριθμός 2209/2007, Το Συμβούλιον Της Επικρατείας, Τμήμα Γ'.

²⁵⁹ «Ορκίζομαι να φυλάττω πίστη στην πατρίδα, υπακοή στο Σύνταγμα και τους νόμους και να εκπληρώνω τιμίως και ευσυνειδήτως τα καθήκοντα μου» Ν. 3584/2007 αρ. 26.

φέρουν. Ανάλογες προστριβές λαμβάνουν χώρα και για το εύρος του αριθμού των δημοσίων υπαλλήλων που μπορούν να υπηρετούν σε ένα Κράτος, και τον οποίο μπορεί το τελευταίο απρόκλητα να υποστηρίξει, χωρίς παράπλευρες κοινωνικές ή οικονομικές απώλειες, όπως είναι η ποιότητα ζωής των υπολοίπων πολιτών, ιδιαίτερος σε περιόδους οικονομικής κρίσεως και δυσχέρειας.

Οι δύο βασικές παράμετροι, όπως αυτές απορρέουν από την εφαρμογή των παρ. 1 και παρ. 4 του αρ. 103 του Σ. 75, περί των υποχρεώσεων, οι οποίες προκύπτουν για τους δημοσίους υπαλλήλους από την εκτέλεση των καθηκόντων τους, δεν μπορούν κατ' ελάχιστον να μην εφαρμοστούν από τον ίδιο, ή να θεωρηθούν υποδεέστερες. Έτσι, λοιπόν, και η εφαρμογή της παρ. 1 του αρ. 103 που προαναφέραμε, στην οποία ρητώς αναφέρεται, ότι ο δημόσιος υπάλληλος «είναι εκτελεστής της θελήσεως του Κράτους και υπηρετεί τον λαόν»²⁶⁰, και η εφαρμογή της παρ. 4 του ίδιου άρθρου, καθ' ης ο δημόσιος υπάλληλος καθίσταται μόνιμος, μία ιδιότητα η οποία «δεν αποβλέπει μόνον εις προστασίαν της υπηρεσιακής του δημοσίου υπαλλήλου θέσεως. Αποβλέπει και εις το συμφέρον και πρό πάντων εις το συμφέρον της δημοσίας διοικήσεως»²⁶¹, αποτελούν παραμέτρους όπως προαναφέρθη, τις οποίες ανυστεροβούλως και ανιδιοτελώς, ο δημόσιος υπάλληλος πρέπει να υπηρετεί, χωρίς την έγερση οιασδήποτε υποψίας περί του αντιθέτου από τον ίδιο, αποδεχόμενος ακόμα και την έκπτωση²⁶² των ατομικών του δικαιωμάτων, όπως αυτά απορρέουν από το αρ. 14 §1 του Σ. 75.

Ανάλογη συμβολή στις σχέσεις Διοίκησης και διοικούμενου επιφέρει και ο ενεργός ρόλος, εκτός των Κανόνων δικαίου, και των χρηστών ηθών. Ήδη συναντήσαμε μία εκ των θεμελιωδών αρχών της Δημόσιας διοίκησης, η οποία αναφέρεται ως «αρχή της χρηστής διοίκησης και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του διοικουμένου». Σύμφωνα με αυτή, τα διοικητικά όργανα υποχρεώνονται κατά την άσκηση των καθηκόντων τους να υπηρετούν και το «εν γένει περί δικαίου αίσθημα»²⁶³, προβαίνοντας σε πράξεις, οι οποίες προασπίζουν τα θεμελιώδη

²⁶⁰ Δημητρίου Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις Διοικητικού δικαίου (Κεφάλαια από το Διοικητικό δίκαιο), Τόμος Α' Τεύχος Α', Αθήνα 1984 σελ. 93.

²⁶¹ Ως ανωτέρω.

²⁶² «ο εισερχόμενος εις την δημόσιαν Διοίκησιν υπάγει, οφείλει να υπαγάγη εαυτόν εις μερικήν περικοπήν της συνταγματικής αυτής ελευθερίας. Και δη εν ω χρόνω ασκεί τα δημόσια αυτού καθήκοντα χρεωστεί να μένη πολιτικώς ή έτι ακριβέστερον κομματικώς ουδέτερος». Ως ανωτέρω.

²⁶³ Χριστίνα Μ. Ακριβοπούλου – Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, ΣΕΑΒ, 2015, σελ. 24.

δικαιώματα των διοικουμένων, αλλά και τα συμφέροντα τους. Η εν λόγω αρχή μάλιστα επιτρέπει ή και προτρέπει τα όργανα της διοίκησης να προβαίνουν σε πράξεις, οι οποίες κάλλιστα θα μπορούσαν να αναβαθμίσουν τον ποιοτικό ρόλο των παρεχομένων υπηρεσιών της Διοίκησης έναντι του διοικουμένου και στις οποίες ασφαλώς υποχρεούται να προσβλέπει.

Για αυτό και η συμβολή των χρηστών ηθών σήμερα, όχι μόνο δεν αποτελεί μια μορφή γενετήσιας ηθικής, αλλά καθορίζει εν τοις πράγμασι τις ανθρώπινες σχέσεις και εν προκειμένω διά της αντιστοίχου περί χρηστοτητος αρχής της, τις εξιδανικεύει και τις εξειδικεύει, μέσα στο ευρύ φάσμα των συναλλακτικών σχέσεων Διοίκησης και διοικουμένου.

Ό,τι ασκείται με ανήθικο τρόπο, τα χρηστά ήθη το επαναφέρουν, μέσα στο πλαίσιο συμφωνίας ή ακόμα και υπεροχής των ιδίων, έναντι των θεμελιωδών δικαιωμάτων και επιβάλλουν τον επαναπροσδιορισμό του. Για αυτό και τα χρηστά ήθη, κατεξοχήν υπερασπίζονται το δικαίωμα του ανθρώπου να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει ενεργά στην πολιτική και στην κοινωνικοοικονομική ζωή της χώρας, χωρίς όμως να προσβάλλει τα δικαιώματα τρίτων, και σε κάθε περίπτωση, χωρίς να προβαίνει σε πρακτικές κατά τις οποίες να παραβιάζεται το Σύνταγμα ή τα ίδια.

Είναι γεγονός ότι με την εξέλιξη του χρόνου η Δημόσια διοίκηση θα έπρεπε να παρουσιάζει μια εικόνα, ολοένα και περισσότερο παραγωγική, φιλική προς τον πολίτη, αποστασιοποιημένη από δυσνόητες γραφειοκρατικές πρακτικές που κοστίζουν σε χρόνο και χρήμα και που κατά γενική ομολογία τον ταλαιπωρούν και τον κάνουν να δυσανασχετεί. Αντιθέτως, η εικόνα που παρουσιάζεται είναι ολοένα και περισσότερο χαοτική, αφού πληθώρα νόμων, διατάξεων και ερμηνευτικών εγκυκλίων όχι μόνο δεν συνδράμουν στην καλυτέρευση της αρνητικής εικόνας, αλλά τις περισσότερες φορές οδηγούν σε περαιτέρω εντάσεις που επιφορτίζουν αρνητικά το ήδη βεβαρημένο κλίμα. Σε αυτό προστίθεται και η έλλειψη σχεδιασμού των υπηρεσιών και των οργάνων της Δημόσιας διοίκησης. Καθημερινές εντάσεις και διαπληκτισμοί ανάμεσα σε πολίτες και δημοσίους υπάλληλους καθιερώνουν ένα κλίμα απαξίωσης και αρνητισμού της δημόσιας διοίκησης και δεν τιμούν το υψηλό επίπεδο της ποιότητας της δημοκρατίας, που όλοι θα θέλαμε να έχουμε και παράλληλα να υπηρετούμε. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια διαπιστώνεται μια τάση

εμπέδωσης του προβλήματος που οδηγεί ταυτόχρονα σε νέες πρακτικές επίλυσης του. Παρατηρείται μία προσπάθεια απλούστευσης των διαδικασιών, ώστε να καταστεί δυνατή η καλύτερευση των επιχειρησιακών στόχων, στους οποίους στοχεύει ξεχωριστά κάθε δημόσια υπηρεσία, αλλά και προσέγγισης ενός νέου χαρακτήρα που πρέπει να διέπει τη σύγχρονη δημόσια διοίκηση. Στόχος της πλέον δεν μπορεί να είναι η ταλαιπωρία του πολίτη, μέσα από δαιδαλώδεις, αδιαφανείς διαδικασίες, χαρακτηριστικά που υποβαθμίζουν το ρόλο της μέσα σε μια σύγχρονη κοινωνία. Ο πελατειακός χαρακτήρας στη Δημόσια διοίκηση, όταν και εφόσον αυτός υπάρχει στη συναλλαγή των εκπροσώπων της με τον πολίτη αποτελεί καρκίνωμα που πρέπει να θεραπευτεί. Τα ανωτέρω αναφερθέντα χαρακτηριστικά αποτελούν τροχοπέδη στη κοινωνική και οικονομική εξέλιξη της χώρας.

Αυτός ακριβώς είναι και ο ρόλος και η σημασία που πρέπει να αποδοθεί στη συμβολή των κανόνων δικαίου και των χρηστών ηθών, στην συναλλαγή ενός πολίτη με τους εκπροσώπους της Δημόσιας διοίκησης, ώστε να οδηγηθούμε στην άρση της προβληματικής, όπως αυτή εξετέθη ανωτέρω. Σκοπός είναι, και πρέπει να είναι, η προάσπιση των δικαιωμάτων του πολίτη, ώστε αυτός να μη καθίσταται έρμαιο της οποιασδήποτε συλλογικής ή ατομικής πολιτικής, κενής περιεχομένου αφενός, αφετέρου η καθιέρωση μιας σύγχρονης, ευέλικτης και ποιοτικής Δημόσιας διοίκησης, ανταποκρινόμενης στα πρότυπα των Ευρωπαϊκών και όχι μόνον, αναπτυγμένων κρατών.

Η εμπέδωση του προβλήματος, η υποβολή προτάσεων για την αντιμετώπιση του, η περαιτέρω διερεύνηση, αν και κατά πόσο δηλαδή αυτές οι υποβληθείσες προτάσεις μπορούν να εφαρμοστούν εμπράκτως μέσα στο πλαίσιο της καθημερινότητας των πολιτών της Ελληνικής κοινωνίας, ώστε να μην αποτελέσουν ακόμη μία θεωρία χωρίς αντίκρισμα, αποτελεί την πρώτη προσέγγιση, στην οποία όλοι οι επαΐοντες πρέπει να συμμετέχουν, έτσι ώστε να συνεισφέρουν τη δική τους τεκμηριωμένη άποψη, μέσα σε ένα γόνιμο και εποικοδομητικό διάλογο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα σε μια προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας του δικαίου, εκδιπλώθηκε, ιστορικά τουλάχιστον, μια αναντίρρητη πραγματικότητα. Το δίκαιο, από τη φύση του, δεν αποτελεί μόνο μία ακόμη σημαντική παράμετρο στη ζωή του ανθρώπου, που διασφαλίζει την πρόοδο και την ευημερία του· είναι συστατικό στοιχείο της ίδιας της ύπαρξης του ανθρώπου. Όντας έμφυτη στον άνθρωπο, από την πρώτη στιγμή της γενέσεώς του, προσδιορίζει την ανθρώπινη ύπαρξη, δίνοντάς της ορίζοντα και προσανατολισμό, σε ό,τι αντικειμενικά ορίζεται ως ορθό, διασφαλίζοντας την πρόοδο, την ευημερία, αλλά πάνω από όλα την ίδια του την ύπαρξη.

Οι αιώνες που ακολούθησαν, αρχικά τουλάχιστον, απετέλεσαν ένα είδος τεκμηρίωσης αυτής της πραγματικότητας. Το θεοκρατικό – θεοκεντρικό, και από πλευράς νόμου, σύστημα της Π.Δ. καθιέρωσε εν τοις πράγμασι, μέσα από την ίδια την καθημερινότητα του ανθρώπου, αυτή την μεγάλη αλήθεια, ότι δηλαδή άνθρωπος και νόμος συνυπάρχουν και συνοδοιπορούν. Ο νόμος παρεδόθη στον άνθρωπο ως προϋπόθεση ανόρθωσης της μεταπτωτικής του φύσης, καταγράφοντας με αυτόν τον τρόπο μια μεγάλη αλήθεια. Ο μεταπτωτικός άνθρωπος δεν θα ήταν ποτέ ξανά ο ίδιος, με αλλοιωμένο και εσκοτισμένο το μεγαλείο του δικαίου μέσα του· εξελικτικά θα έπρεπε ο ίδιος να αγωνίζεται, αρχικά να τον εφαρμόζει, δοθέντος υπό του Θεού, μέσα από τον «Μωσαϊκό νόμο», στην συνέχεια όμως να τον εφαρμόζει και να τον συνδιαμορφώνει, ως θετικό δίκαιο πλέον, μέσα στο πλαίσιο της κοινής συλλογικής κοινωνικής προσπάθειας.

Η αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο²⁶⁴ και τον κόσμο όλο καινοδιαθηκικά έδωσε τη δυνατότητα στον άνθρωπο μιας νέας θέασης για το νόμο, άρα και για το δίκαιο εν συνόλω. Οι αποδέκτες της παρουσίας του Θεού μέσα στη ζωή τους, και κατ' επέκταση του θελήματος του, διαπίστωσαν και διαπιστώνουν καθημερινά μέσα στην βιωτή τους, ότι αυτή η αγάπη του Θεού εκπληρώνεται πάλι μέσω του νόμου, γιατί όντας ο Ίδιος αγάπη (=κοινωνία)²⁶⁵, διά νόμου ζήτησε, αυτή η αγάπη να

²⁶⁴ «ούτω γαρ ηγάπησεν ο Θεός τον κόσμον, ώστε τον υιόν αυτού τον μονογενή έδωκεν, ίνα πας ο πιστεύων εις αυτόν μη απόληται, αλλ' έχη ζωήν αιώνιον. Ου γαρ απέστειλε ο Θεός τον υιόν αυτού εις τον κόσμον ίνα κρίνη τον κόσμον, αλλ' ίνα σωθή ο κόσμος δι' αυτού». Ιω 3, 16.

²⁶⁵ «Αγαπητοί, αγαπώμεν αλλήλους, ότι η αγάπη εκ του Θεού εστί, και πας ο αγαπών εκ του Θεού γεγέννητα ικαί γινώσκει τον Θεόν. Ο μη αγαπών ουκ έγνω τον Θεόν, ότι ο Θεός αγάπη εστί». Α' Ιω. 4, 7-8.

καθιερωθεί μέσα στην κοινωνία των ανθρώπων²⁶⁶. Για αυτό και είναι θέλημα Θεού, η εξοικείωση του ανθρώπου με τον Νόμο, γεγονός που αιτιολογεί, γιατί όλη η ζωή του ανθρώπου είναι συνυφασμένη με αυτόν και πλαισιώνεται από αυτόν.

Οι διάφορες φάσεις εξελικτικής του δικαίου μέσα στην ιστορία αποδεικνύει επιπλέον μία ακόμη μεγάλη αλήθεια. Το δίκαιο δεν είναι ανεξάρτητο των ιστορικών γεγονότων και συγκυριών, οι οποίες πραγματώνονται μέσα σε χρόνο και χώρο, γεγονός το οποίο το καθιστά ευμετάβλητο μέσα στο χρόνο, επιτρέποντας ένα ευρύ πλαίσιο διαμόρφωσης του, ακόμη και μέσω τροποποιήσεων του, ώστε να καθίσταται κάθε φορά ικανό να καλύψει τις εκάστοτε κοινωνικές, και όχι μόνον, ανάγκες.

Έτσι, η εκάστοτε, εν χρόνω και χώρω κοινωνία, αλληλεπιδρά με το νομικό πλαίσιο που τη διέπει, υλοποιώντας αρχικά τις απαραίτητες διεργασίες, με τη λήψη επιβεβλημένων αποφάσεων, ώστε με επιτυχία να το διαμορφώσει, για να καλύψει τις ανάγκες της, και στη συνέχεια αναλόγως να το εφαρμόσει, ώστε αποτελεσματικά να επικρατήσει στα μέλη της, το αντίστοιχο αίσθημα δικαίου.

Η κατανόηση, εκ μέρους του ανθρώπου, της Αριστοτελικής φιλοσοφικής θεώρησης, ότι ο ίδιος είναι «ζώον πολιτικόν», άρα μέρος και μέλος μιας κοινωνίας, προσδίδει στον ίδιο μια δυναμική συμμετοχής του ιδίου στα κοινά, έτσι ώστε, αφενός να μην καθίσταται ο ίδιος ένα άβουλο και ανενεργό ον, μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι, αφετέρου να συναισθάνεται ο ίδιος το μέγεθος των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που του αναλογούν, συνεισφέροντας σε ότι του αναλογεί, προς επίρρωση των ιδιαιτέρων χαρισμάτων²⁶⁷ που ο ίδιος φέρει.

Το δίκαιο, λοιπόν, ιστορικά καταγράφεται ως ένας αποτελεσματικός ρυθμιστικός και ελεγκτικός παράγοντας, ένα σημείο αναφοράς δηλαδή, του μέτρου που πρέπει να κυριαρχεί, έτσι ώστε να αποφεύγεται η υπέρβαση ή η έλλειψη, στον τρόπο διεκδίκησης των δικαιωμάτων και στο τρόπο άσκησης των υποχρεώσεων από το μέρος του ανθρώπου, ενώ παράλληλα όπου αυτό καθίσταται δυνατό, δεικνύεται ο δρόμος της Αριστοτελικής μεσότητας, του μέτρου δηλαδή, για την αποτροπή διενέξεων και επίλυση των προβλημάτων.

²⁶⁶ «...αγαπήσεις τον πλησίον σου ως σεαυτόν, μείζων τούτων άλλη εντολή ουκ έστι». Ματθ. 12, 31.

²⁶⁷ Βλ. υποσημ. 1.

Στις σύγχρονες μορφές δικαίου, ακόμη και στο Διοικητικό δίκαιο, που είναι μέρος του αντικειμένου της παρούσης μελέτης, η αναζήτηση του μέτρου, τόσο κατά την διαδικασία δημιουργίας οιαδήποτε νομοθετικού πλαισίου, όσο και κατά τη διαδικασία εφαρμογής των διατάξεων και του περιεχομένου του, η τήρηση του μέτρου, είναι στοιχεία πρωταρχικής σημασίας για την υλοποίηση των στόχων που απορρέουν από τη σχέση «άρχοντα και αρχομένου», και κατ' επέκταση «διοίκησης και διοικουμένου», για την υλοποίηση του στόχου της ευταξίας, ο οποίος όπως είδαμε αποτελεί και την προοπτική της εκάστοτε εξουσίας.

Πολλώ δε μάλλον η συγκεκριμένη προϋπόθεση πρέπει να συντρέχει και κατά τη διαδικασία ελέγχου των πράξεων, προσώπων που περιέπεσαν, εκ δόλου ή αγνοίας σε σφάλμα, από τους αρμόδιους φορείς, οι οποίοι προβλέπεται εκ του νόμου να πράξουν τούτο (δικαστήρια) ή εντέλλονται για αυτό (υπηρεσιακά και πειθαρχικά συμβούλια), συμπεριλαμβανομένων βεβαίως και των άλλων αρχών (οικονομίας, επιείκειας, σωφρονισμού, κ.α.), οι οποίες πρέπει να συντρέχουν ως προϋποθέσεις, για τη λήψη ορθών πειθαρχικών μέτρων ή ποινών.

Τέλος, ουδείς πρέπει να παραβλέπει ή να παραγκωνίζει το μείζον αγαθό για εκείνον, το μέσο για την αποκατάσταση των σχέσεων του με τον εαυτό του, τον συνάνθρωπο και τον Θεό, άρα το μέσο για την υλοποίηση του στόχου της υπάρξεως του, που είναι η ίδια η θέωση. Το Κανονικό Δίκαιο με την πληρότητα των διατάξεων που το διέπει, αλλά και ο Ποιμαντικός χαρακτήρας των νόμων – κανόνων, διδασκαλιών, νουθεσιών, μοναδικής προέλευσης, εκ της γραφίδος και του στόματος των Αγίων μεγάλων Πατέρων, ποιμένων και διδασκάλων της Εκκλησίας μας, αποβλέπει στην πραγμάτωση αυτής της προοπτικής, που δεν είναι άλλη από την «εσχατολογική» και εγγυάται για την επιτυχή έκβαση αυτής.

Στο διάβα των αιώνων, ο φάρος – πυξίδα, ο οποίος αποτελεί προσκλητήριο μετάνοιας και οδοδείκτης σωτηρίας, είναι πάντοτε ο ίδιος, άσβεστος φρουρός της πνευματικής μας ακεραιότητας. Ας αποτελεί για όλους πηγή έμπνευσης και μέσο απολυτρώσεως.

Επίλογος

Στη μεταπτωτική κοινωνία, ο άνθρωπος δεν δύναται να αντιληφθεί, να κατανοήσει και να ερμηνεύσει με ακρίβεια²⁶⁸, όχι μόνον τα γεγονότα και τα πράγματα που εξελίσσονται και διαδραματίζονται στον εξωτερικό περιβάλλοντα χώρο του, αλλά ακόμα και αυτά που ενδόμυχα, συλλογίζεται, αισθάνεται και διαισθάνεται. Η εσκοτισμένη σκέψη του και αντίληψη γεννά καθημερινά αναρίθμητα ερωτήματα, υπαρξιακά ή μή, τα οποία ο ίδιος αγωνίζεται με επιμονή και υπομονή να απαντήσει, γενόμενος ο ίδιος επιστήμονας, ερευνητής και μελετητής, με στόχο να διαπιστώσει μία μέρα, ότι κρατάει στο χέρι του το κλειδί που ανοίγει τη θύρα της απόλυτης γνώσης και σοφίας. Ωστόσο, η εξελικτική ιστορική πορεία του ανθρώπου μέχρι σήμερα, δυστυχώς, δεν δικαιώνει στο βαθμό που θα ήθελε ο ίδιος αυτή του τη προσπάθεια, διαπιστώνοντας ότι ο αγώνας για τη γνώση αενάως θα συνεχίζεται.

Στη παρούσα μελέτη κατεβλήθη προσπάθεια να προσεγγισθεί και να ορισθεί, όσο αυτό ήταν δυνατό, η έννοια του δικαίου, μέσα από διαφορετικές οπτικές θέασης διαφόρων επιστημών, όπως της θεολογίας, της ιστορίας, της νομικής και της φιλοσοφίας. Η αίσθηση του δικαίου, την οποία ανέκαθεν ο άνθρωπος είχε, προκειμένου να αξιολογήσει, ό,τι ενώπιόν του διαδραματίζεται και λαμβάνει χώρα, – αλλά ακόμη και στον εσωτερικό του κόσμο, σε περιόδους αυτοκριτικής και αυτογνωσίας –, καθιστά την έννοια του δικαίου διαχρονικά ένα εξόχως σημαντικό και ξεχωριστό αντικείμενο για έρευνα.

Το δίκαιο, ως έμφυτο χάρισμα του ανθρώπου, δοσμένο από τον ίδιο τον Θεό ως δώρο, προϊόν την απέραντης αγάπης του Ιδίου προς το δημιούργημά του, για να επιλέγει ελεύθερα το σωστό από το λάθος και το δίκαιο από το άδικο, εξελίσσεται, και από τέλειο ως Φυσικό δίκαιο, καταλήγει σε ατελές ως Θετικό δίκαιο, εξαιτίας της αλλαγής του υποκειμένου και δημιουργού του.

Ο άνθρωπος, ως νέος νομοθέτης πλέον, καλείται να υπερασπιστεί με το εσκοτισμένο εγώ του την συναστροφή του με τον συνάνθρωπο, διασφαλίζοντας κοινή πορεία ειρηνικής συνύπαρξης, με στόχο την πρόοδο και την ευημερία. Ο νόμος εξελικτικά προσαρμόζεται μέσα στο χρόνο, προκειμένου να υπερασπιστεί

²⁶⁸ «...βλέπομεν γάρ άρτι δι' εσόπτρου εν ανίγματι, τότε δε πρόσωπον προς πρόσωπον· άρτι γινώσκω εκ μέρους, τότε δε επιγνώσομαι καθώς και επεγνώσθην». Α' Κορ. 13, 12.

αποτελεσματικά την ανωτέρω στοχοθεσία, γενόμενος ο ίδιος αιτία και αιτιατό της ανθρώπινης βούλησης.

Ισχυρό σύμμαχο του νόμου, ο οποίος συνδράμει στην επίτευξη της βιωσιμότητας των στόχων του ανθρώπου μέσα στο χρόνο, αλλά και της πραγμάτωσης αυτών αποτελεί το άγραφο – εθιμικό δίκαιο. Συνδιαμορφώνει μαζί με άλλους ελεγκτικούς μηχανισμούς, άλλοτε υποβοηθητικά και άλλοτε ουσιαστικά ένα αξιολογικό πλαίσιο λειτουργίας των νόμων του Θετικού δικαίου μέσα στις ανθρώπινες κοινωνίες, προάγοντας ακόμα και σε νόμο, ότι μέσα στο χρόνο ως έθος έχει καθιερωθεί. Στο ίδιο μήκος κύματος, αρκετά μεταγενέστερα όμως, έχοντας και την Συνταγματική κατοχύρωση κινούνται τα Χρηστά ήθη, τα οποία επίσης καθορίζουν και διαμορφώνουν τις ανθρώπινες σχέσεις, προσλαμβάνοντας όμως στην σύγχρονη εποχή μία εξόχως σημαντική δυναμική, που δεν είναι άλλη από την αδυναμία του κοινού νομοθέτη να εναντιωθεί, σε ό,τι μέσω των χρηστών ηθών έχει καθιερωθεί.

Στον αντίποδα, πέρα και έξω από τον τρόπο λειτουργίας και την προοπτική που εξυπηρετεί ο νόμος μέσα στις ανθρώπινες κοινωνίες, ο όρος «κανών» γίνεται οδοδείκτης σωτηρίας, υπερασπιζόμενος μία άλλη μορφή ελευθερίας από αυτήν που ίδιος ο νόμος υπερασπίζεται. Ο παιδαγωγικός χαρακτήρας του όρου «κανών», ο οποίος οδηγεί στην εν Χριστώ λύτρωση και ελευθερία, γενόμενος ο ίδιος οδοδείκτης σωτηρίας, δεν μπορεί και δεν πρέπει να συγκριθεί με τον τρόπο λειτουργίας και την προοπτική με την οποία λειτουργεί ο νόμος μέσα στις ανθρώπινες κοινωνίες, αφού ο πρώτος απελευθερώνει, ενώ ο δεύτερος οριοθετεί.

Παρά τις όποιες αντιθέσεις, οι οποίες προκύπτουν μέσα στην εξέλιξη του χρόνου ανάμεσα στις δύο πιο σημαντικές μορφές εξουσίας, Εκκλησίας και Πολιτείας, Πολιτείας και Εκκλησίας, ο δρόμος της μεταξύ των ανιδιοτελούς συνεργασίας και συναλληλίας παραμένει πάντοτε ανοικτός, μία προοπτική στην οποία ακόμη και οι Ιεροί Κανόνες της Εκκλησίας μας προσβλέπουν, διαδραματίζοντας τον δικό τους υποστηρικτικό ρόλο.

Εχέγγυο της ορθής έκβασης αυτής της προσπάθειας, αλλά και διαχρονικά της αποτελεσματικής ολοκλήρωσης της αποτελεί η συνεισφορά και συμβολή των Πατέρων της Εκκλησίας, οι οποίοι με την ενεργό δράση τους και την ποιμαντική τους δεινότητα, προτρέπουν, συμβουλεύουν, καθοδηγούν το ποίμνιο τους όχι μόνον

στην Ποιμαντική της αγάπης που ο ίδιος ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός με το παράδειγμα Του edίδαξε, αλλά και στην ουσιαστική και αποτελεσματική υπακοή και εφαρμογή στο γράμμα του Νόμου, γενόμενοι οι ίδιοι πρότυπα, άξια μίμησης, ώστε με το παράδειγμα τους και τη διδασκαλία τους, να οδηγήσουν με ακρίβεια σε αυτό που οι Ιεροί Κανόνες της Εκκλησίας μας επαγγέλλονται, στο γεγονός δηλαδή της μετάνοιας και της θέωσης.

Ίσως να μην υπάρχει μεγαλύτερη συμβολή εκ μέρους των Πατέρων της Εκκλησίας, για την ανάδειξη της σημασίας της παρουσίας του Νόμου σε κάθε Κράτος και σε κάθε εποχή, από την αγωνιώδη προσπάθεια των ιδίων να υπηρετήσουν απαρεικλίτως ότι ο Νόμος προβλέπει για όλους τους πολίτες, χωρίς εκπτώσεις για τους ιδίους και κυρίως η διδασκαλία εκ μέρους τους για την ανάδειξη των αρχόντων, ως εγγυητών της ευημερίας και της προόδου των αρχομένων τους.

Στη σύγχρονη εποχή και ιδιαιτέρως σε περιόδους κρίσεως θεσμών και αξιών, η προαναφερομένη διδασκαλία μπορεί να αποτελέσει τον λίθο πάνω στον οποίο μπορεί να στηριχθεί ολόκληρο το οικοδόμημα μιας ευνομούμενης κοινωνίας, διατρανώνοντας το μεγαλείο της αγάπης, της συνεργασίας και συναλληλίας, ανάμεσα σε κάθε μορφή εξουσίας ανά τον κόσμο, που υπηρετεί με αγάπη και σύνεση το γενικό καλό και συμφέρον.

Τέλος, ο νόμος δεν αποτελεί διαχρονικά μόνο το εχέγγυο της δημοκρατίας που πρέπει να επικρατεί σε ένα ευνομούμενο Κράτος, αλλά αποκαθιστά σε πολύ μεγάλο βαθμό και την αίσθηση του δικαίου από το οποίο διακατέχεται συνεχώς ένας πολίτης. Μείζον αγαθό είναι ο σεβασμός και η προστασία των δικαιωμάτων του πολίτη, ένα γεγονός που απαιτεί την μόνιμη επαγρύπνηση του Κράτους για την επίτευξη του.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΠΗΓΕΣ

Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ κατά τους Ο', (I' έκδοσις), Αδελφότης Θεολόγων η «Ζωή»,
Αθήναι 1986.

Η ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ μετά συντόμου ερμηνείας (υπό) Τρεμπέλα Παν., (ME'
έκδοσις), Αδελφότης θεολόγων «Ο Σωτήρ», Αθήναι 2000.

ΠΗΔΑΛΙΟΝ της νοητής νηός της Μίας, Αγίας Καθολικής και Αποστολικής των
Ορθοδόξων Εκκλησίας, ήτοι άπαντες οι Ιεροί και Θείοι Κανόνες,
ερμηνευόμενοι (υπό) Αγαπίου ιερομονάχου [(Λεονάρδου) Ασημάκη] και
Νικοδήμου μοναχού, [Λειψία 1800], Αθήναι, Αστήρ-Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου,
2003.

ΡΑΛΛΗ Γ. Α. – ΠΟΤΛΗ Μ., Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων, των τε αγίων
και πανευφήμων Αποστόλων και των Ιερών Οικουμενικών Συνόδων και
Τοπικών Συνόδων και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, 6 τόμοι, Αθήναι, 1852-
1859· (φωτοτυπική ανατύπωση, Αθήναι, εκδ. Γρηγόρη, 1992, και Θεσσαλονίκη,
εκδ. Βας. Ρηγοπούλου, 2002).

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Αμ. Σ., *Οι Ιεροί Κανόνες*, εκδ. Γ', Αποστολική Διακονία, Αθήνα
1997.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ηθικά Νικομάχεια*, Αρχαίοι Έλληνες Κλασικοί, Τόμος Α',
Μετάφραση Αλέκος Τσολάκης, Αθήνα 2005.

II. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΓΑΠΙΔΗ Ιω., *Το Αρχαίον Εβραϊκόν Δίκαιον και το Δίκαιον της Πεντατεύχου*, Θεσσαλονίκη **1960**.
- ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Χρ. Μ. – ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ Χαρ., *Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, ΣΕΑΒ, **2015**.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Αμ. Σ., *Αι σχέσεις της εκκλησιαστικής νομοθεσίας του Ιουστινιανού προς τους εκκλησιαστικούς κανόνες*, Αθήνα **1936**.
- ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ Νικ. Εμμ., *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Γρηγορίου του Θεολόγου Άπαντα τα Έργα (Λόγοι Εορταστικοί – Ηθικολογικοί)*, τ. Ε', ΕΠΕ, Πατερικά εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη **1977**.
- ΓΕΡΟΝΤΑ Απ., *Διοικητικό Οικονομικό Δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή **1985**.
- ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ Γεωρ. Χ., *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το Νομοθετικό της έργο*, εκδ. Επέκταση, Κατερίνη **1998**.
- ΓΚΟΦΑ Δημ. Χ., *Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου Ι, Β' έκδοσις*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα **1974**.
- ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ Δημ. Π., *Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο Ι, (Β' έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα **1985**.
- ΖΗΖΙΟΥΛΑ Ιω. Δ., *Μητροπολίτου Περγάμου, Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τω Επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνας, Β' έκδοσις*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήναι **1990**.
- ΚΑΨΑΝΗ Γ. (Καθηγουμένου της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους), *Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνες*, Πειραιεύς **1976**.
- ΚΟΡΣΟΥ Δημ. Ι., *Εισηγήσεις Διοικητικού Δικαίου (Κεφάλαια από το Διοικητικό Δίκαιο)*, τ. Α', τεύχ. Α', Αθήνα **1984**.
- ΚΟΡΣΟΥ Δημ. Ι., *Εισηγήσεις Διοικητικού Δικαίου (Κεφάλαια από το Διοικητικό Δίκαιο)*, τ. Α', τεύχ. Β', Αθήνα – Κομοτηνή **1985**.
- ΚΟΡΣΟΥ Δημ. Ι., *Εισηγήσεις Διοικητικού Δικονομικού Δικαίου (Κεφάλαια από το Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο)*, τ. Β', τεύχ. Β', Αθήνα **1985**.

- ΚΟΤΣΩΝΗ Ιερων. Ι. (Αρχιμ.), *Προβλήματα της «Εκκλησιαστικής οικονομίας»*, εκδ. Η Δαμασκός, Αθήναι **1957**.
- ΚΥΡΙΑΖΗΣ – ΓΟΥΒΕΛΗΣ Δημ. Λ., *Φιλοσοφία των Δικαιωμάτων* (Γ' έκδοση αναθεωρημένη και διευρυμένη), Μορφωτικός Όμιλος Προυσού, Αθήνα **1986**.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κων. Δ., *Η ουσία και το πολίτευμα της Εκκλησίας κατά την διδασκαλίαν Ιωάννου του Χρυσοστόμου*, Αθήναι **1958**.
- ΜΠΟΥΓΑΤΟΥ Θ. Ν., *Η Πολιτική ζωή και σκέψη των Ελλήνων Πατέρων*, εκδ. Παρουσία, **1986**.
- ΜΠΟΥΜΗ Παν. Ι., *Η Ακρίβεια και η Αλήθεια των Ι. Κανόνων* (Επιστασία – ερμηνευτικόν γύμνασμα επί των 91^{ου} και 92^{ου} κανόνων του Μ. Βασιλείου), εκδ. Επέκταση, **1996**.
- ΜΠΟΥΜΗ Παν. Ι., *Κανονικόν Δίκαιον*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα **2000**.
- NICHOLAS Dav., *Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού κόσμου* (Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη 312 – 1500), Β' έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα **2000**.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Θαν. Π., *Κανόνες και Ελευθερία (Κανόνας 108/Καρθαγένης)*, εκδ. Επέκταση, Νομοκανονική βιβλιοθήκη 15.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Χρ. Κων., *Κανονικού Δικαίου Μελετήματα*, τεύχ. Α', Αθήνα **1999**.
- ΠΑΠΑΘΩΜΑ Γρηγ. Δ. (Αρχιμ.), *Κανονικά έμμορφα* (Δοκίμια Κανονικής Οικονομίας II, εκδ. Επέκταση, Κατερίνη – Θεσσαλονίκη **2015**.
- ΠΑΠΑΘΩΜΑ Γρηγ. Δ. (Αρχιμ.), *Το Corpus Canonum της Εκκλησίας (1^{ος} – 9^{ος} αιώνας)*, *Το κείμενο των Εκκλησιαστικών Ιερών Κανόνων*, εκδ. Επέκταση, Κατερίνη – Θεσσαλονίκη **2015**.
- *ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ Ξεν., *Κράτος Δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα **2011**.
- ΠΕΛΕΓΡΙΝΗ Θεοδ. Ν., *Αρχές Φιλοσοφίας*, Αθήνα **1999**.
- ΡΑΪΚΟΥ Αθαν. Γ., *Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου* (κατά το Σύνταγμα του 1975), τ. Β' (Τα θεμελιώδη δικαιώματα), τεύχ. Α', εκδ. Α. Αναστασίου, Αθήνα **1984**.
- ΡΑΪΚΟΥ Αθαν. Γ., *Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου* (κατά το Σύνταγμα του 1975), τ. Β' (Τα θεμελιώδη δικαιώματα), τεύχ. Β', Β' έκδοση, Αθήνα **1984**.
- ΡΑΪΚΟΥ Αθαν. Γ., *Κείμενα Ελληνικού Δημοσίου Δικαίου*, εκδ. Αναστασίου, Αθήνα **1985**.

- ΡΑΪΚΟΥ Αθαν. Γ., *Κείμενα Ελληνικού Δημοσίου Δικαίου*, τ. Β', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή **1986**.
- ΡΑΪΚΟΥ Αθαν. Γ., *Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου* (κατά το Σύνταγμα του 1975/1986), τ. Β' (Τα θεμελιώδη δικαιώματα), τεύχ. Γ', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή **1986**.
- ΡΑΪΚΟΥ Αθαν. Γ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Α' (Εισαγωγή - Οργανωτικό μέρος), τεύχ. Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή **1989**.
- ΡΑΪΚΟΥ Αθαν. Γ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Α' (Εισαγωγή - Οργανωτικό μέρος), τεύχ. Β', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή **1990**.
- ΤΑΛΕΑΣ Ιω. Ε., *Χρηστή Δημόσια Διοίκηση*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, (Σχολή Επιστημών Οικονομίας και Δημόσιας Διοίκησης, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης), **2017**.
- ΤΡΩΙΑΝΟΥ Σπ. Ν., *Η εκκλησιαστική Δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού*, Αθήναι **1964**.
- ΤΡΩΙΑΝΟΥ Σπ. Ν., *Η θέση του νομικού/δικαστή στη Βυζαντινή κοινωνία*, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χόρν, Αθήνα **1993**.
- ΤΣΑΪΤΟΥΡΙΔΗΣ Χρ., *Δύναμη και Δίκαιο*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), **2007**.
- ΤΣΑΜΗ Δημ. Γ., *Η Διαλεκτική φύσις της διδασκαλίας Γρηγορίου του Θεολόγου*, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη **1969**.
- ΤΣΟΥΛΟΥΦΗ Ευαγ., *Το καθήκον της Πίστης προς το Σύνταγμα του Δημοσίου Υπαλλήλου*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (ΔΠΘ), **1986**.